

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

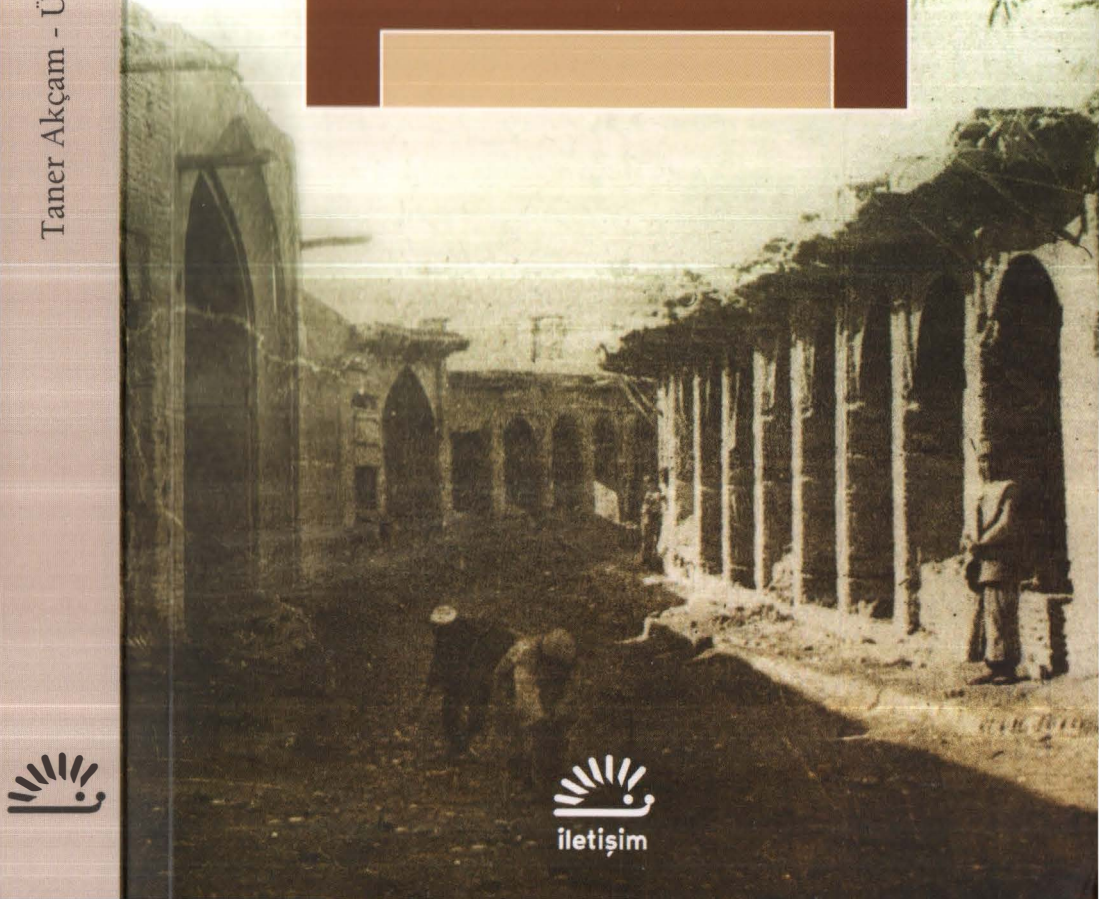
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Taner Akçam - Ümit Kurt

Kanunların Ruhu

Emval-i Metruke
Kanunlarında
Soykırımın İzini Sürmek

TANER AKÇAM - ÜMİT KURT
Kanunların Ruhu

İletişim Yayınları 1815 • Araştırma-İnceleme Dizisi 305

ISBN-13: 978-975-05-1116-5

© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2012, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANER AKÇAM - ÜMİT KURT

Kanunların Ruhü

Emval-i Metruke Kanunlarında
Soykırımın İzini Sürmek

TANER AKÇAM 1953'te doğdu. 1975'te ODTÜ İ.İ.B.F.'den mezun oldu. 1976 Mart'ında sorumlu yazı işleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle tutuklandı. 1977 Mart'ında Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1978'de Almanya'da siyasi mülteci oldu. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. İlk eserleri, *İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yayınları, 1991), *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yayınları, 1992) bu araştırmaların sonucudur. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da, "1919-1922 İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları Işığında Türk Kurtuluş Hareketi ve Ermeni Soykırımını" adlı çalışmasıyla Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası aldı. Bu çalışma önce Almanca, daha sonra da *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Yayınları, 1999) adıyla Türkçe yayımlandı. 2006'da yayımlanan *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books) 2007'de, Minnesota eyaletinde araştırma dalında en iyi kitap ödülünü kazandı. Yakın dönemde "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*" - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar (İletişim, 2008) ve (Vahakn N. Dadrian ile birlikte der.) *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008) adlı kitapları yayımlanan Akçam, 2008 yılından beri Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holocaust and Genocides Studies Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde çalışmalarını sürdürmektedir.

ÜMIT KURT 1984'te doğdu. 2006'da ODTÜ İ.İ.B.F'den mezun oldu. 2006-2007'de İngiltere'de Keele Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler ve Sosyoloji Bölümü'nde araştırmacı olarak bulundu. 2008'de Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde yüksek lisansını tamamladı. Gaziantep Zirve Üniversitesi İ.İ.B.F.'de tam zamanlı öğretim görevlisi olarak çalıştı. Türkiye'de ordu ve siyaset, sekülerizm ve din, Türkiye düşünce ve siyasi tarihi, Türkiye-AB ilişkileri gibi konularda *Culture and Religion*, *Turkish Studies*, *European Journal of Economic and Political Studies*, *Turkish Journal of Politics*, *Civil Academy Journal of Social Sciences* ve *Turkish Policy Quarterly* gibi dergilerde makaleleri yayımlanan Kurt'un, *AKP Yeni Merkez Sağ mı?* başlıklı ilk kitabı 2009'da (Dipnot Yayınları); Bülent Aras ve Şule Toktaş ile birlikte kaleme aldığı *Araştırma Merkezlerinin Yükselişi: Türkiye'de Dış Politika ve Ulusal Güvenlik Kültürü* (SETA Yayınları) başlıklı kitabı 2010'da yayımlandı. Bunun yanında Kurt'un *Toplumsal Tarih*, *Birlikim*, *Cogito*, *Virgöl*, *Notos Edebiyat*, *Milliyet Sanat* ve *Mesele* dergilerinde, *Radikal İki*, *BirGün* ve *Taraf* gazetelerinde yayımlanmış çok sayıda makalesi vardır. Halen Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holocaust and Genocide Studies Merkezi'nde Antep Ermenileri üzerine doktora çalışmasına devam etmektedir.

Sevgili Hrant,

Yıllar önce bir yaptığın bir görüşmede söylemiştin...

“ – Binlerce yıllık bir toplumun ürettiği uygarlığın, zenginliğin ne olduğu, bunun...

• **Kimlere geçtiği mi?**

– Kimlere geçtiği... Bu, Türkiye’nin konuşamadığı temel sorunlarından biri zaten. Ermeni mülkleri meselesi hakikaten Türkiye’nin şu anda geleceğe ilişkin en öcü konusu, en korkunç konusudur. Bence Türkiye Ermenilerden gelebilecek tazminat talebinin hukuki tedbirini zamanında aldı. Çünkü ‘emval-ı metruke’ diye bir kanun çıkarılmış. Ermenilere süre verilmiş, ‘Gelsinler, mallarını vereceğiz’ denmiş. Tanınan süre içinde gelmeyen Ermenilerin malları Hazine’ye gitmiş. Böyle kanunlar çıkarılmış, uygulamalar yapılmış. Türkiye tedbirini hukuken almış. Zaten bu ülkede ölenlerden ziyade kalanlar üzerine konuşmak daha zor.

• **Niye?**

– Çünkü inanılmaz haksızlıklar ortaya çıkacak. ‘Ermenilerden kalan mallar kimlere paylaştırıldı, neler, kimler ne oldu’ diye sorulsa, bu çok büyük sarsıntı yaratır. Çünkü ülkeye belletilmiş bir tarih çökecektir. Eğer bu tarih yanlış anlatıldıysa, o zaman başka şeyler de yanlış anlatılmıştır düşüncesi topluma yayılacaktır. Türkiye’de önemli bir dönüşüm olacak.”

(*Radikal*, 23 Mayıs 2005; Neşe Düzel ile röportaj)

Biz, senin beklediğin, tahmin ve ümit ettiğin sarsıntı ve dönüşüme katkısı olması ümidiyle o kapağı birazcık araladık sadece...

İÇİNDEKİLER

Giriş	11
--------------------	-----------

BİRİNCİ BÖLÜM

İttihat ve Terakki Dönemi

Kanun ve Kararnameleri.....	31
17, 30 ve 31 Mayıs 1915 Karar ve Nizamnameleri.....	32
10 Haziran 1915 Talimatnamesi.....	34
26 Eylül 1915 Geçici Kanunu ve 8 Kasım 1915 Karamnamesi	37
Kısa Değerlendirme.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

Mütareke Dönemi ve Geri Dönen Ermeniler	49
Sürgünden ilk dönüşler.....	49
12 Ocak 1920: İttihatçı Kanunlar İptal Ediliyor	57
Kısa Değerlendirme	59
10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması.....	60
Türkiye Dışında Kalan Rum ve Ermenilere Dönüş Yasakları.....	62
Dönüşleri Yasaklamak İçin Kullanılan Kanun Maddeleri.....	64
Geri Dönüşü Engelleme Politikaları	69

İç Seyahat ve Göçlerin Yasaklanması	73
Kısa Bir Değerlendirme	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Lozan’a Kadar Türkiye Cumhuriyeti Dönemi	81
TBMM’de İlk Yasalar	82
20 Nisan 1922 Emval-i Metruke Kanunu	84
Kasım-Aralık 1922 Kararnameleri	85
İstanbul ile İlgili Kararnameler	86
14 Eylül 1922 “Redd-i Emval Kararnamesi”	89
Niçin İttihatçı Soykırım Kanunlarına Geri Dönüldü?	91
İzmir’in Yağması ve İstiklâl Mahkemeleri	92
İttihatçılığa Dönüş: 15 ve 29 Nisan 1923	
Kanun ve Kararnamesi	97
Kısa Bir Değerlendirme	100
Emval-i Metruke ve Tekâlif-i Milliye	101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Lozan Antlaşması: Bir Dönüm Noktası	107
Görüşmelerde ve Antlaşmada Emval-i Metruke Sorunu	108
Toplu ve Bireysel Dönüşler ve Ermeni Yurdu	109
Ermenileri de Mübadele Etmek	116
Geride Bırakılan Mallar Konusu	117
Getirilen Düzenlemeler: Af Tasarısı ve Son Şekli	122
Getirilen Düzenlemeler: Vatandaşlık Konusu	126
Getirilen Düzenlemeler: Mallar, Haklar ve Çıkarlar ya da Tazminat Konusu	131
Lozan İçin Kısa Bir Değerlendirme	137

BEŞİNCİ BÖLÜM

Lozan Sonrası: Türkiye Dışında Kalan Ermeniler	141
Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları	143
Türkiye-Fransa: İkili Anlaşmalar	146
25 Ekim 1934 Türkiye-ABD Tazminat Antlaşması	157

ABD Tazminat Antlaşması Konusunda Ara Bir Not.....	166
Uluslararası Komisyon ve Karma Hakem Mahkemeleri	169

ALTINCI BÖLÜM

Lozan Sonrası Türkiye: Etrafı Bir Kale Gibi Örmek.....	179
Amerikan Ermenileri Sokulmuyor	181
Ermenilerin Gelmesi: Devletin Şeref ve Haysiyet Meselesi.....	185
“Bunların Avdetine Müsaade Etmek... Döktüğümüz Kanı Heder Etmek Demektir!”	194
Lozan’ın Geri Dönemler Konusunda Getirdiği Hukuki Boşluk	197
Seyr ü Sefer Talimatnamesi: Ülkeye Giriş ve Dolaşma Yasakları	204
Yurtiçi Seyahat Yasakları	209
Pasaport Kanunları	213

YEDİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyet Dönemi İç Hukuk Düzenlemeleri	219
İlk Uyarlamalar	220
13 Haziran 1926 Yönetmeliği	225
1928: Tapu Dağıtma ve Hazineye Gelir Kaydetme Başlıyor	226
22 Nisan 1963 Tarihli Anayasa Mahkemesi Kararı.....	231
1928, 1964 Vatandaşlık Kanunları	234
Vatandaşlıktan Atılanlar ve Malların Tasfiyesi	240
Emval-i Metruke Kanunları ve Bugünkü Durum.....	243
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü 1983 ve 2001 Genelgeleri.....	247
Derin Korku: Tapu Kayıtları.....	249
Sonsöz	253

KAYNAKÇA	257
YER DİZİNİ	267
İSİM DİZİN	271

Giriş

1915 yılında sürgün edilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların idaresi için gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde, bir dizi kanun ve kararname çıkartılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Emval-i Metruke Kanunları olarak bilinen bu kanun ve kararnamelerin “ruhunu” anlamaya çalışmaktır. Merkezi tez, Emval-i Metruke Kanunlarının 1915 Ermeni soykırımının ve bugünkü hukuk sisteminin yapısal bir unsuru olduğu ve ama bu kanunlara göre Ermenilerin malları üzerindeki haklarını hâlâ korumaya devam ettikleridir.

İlgili kanun ve yönetmeliklerin büyük bir çoğunluğu Cumhuriyet döneminde çıkartılmıştır. Cumhuriyet ve onun hukuk sistemi, bir anlamda Ermeni kültürel, sosyal ve ekonomik zenginliğine el konulması, Ermeni varlığının ortadan kaldırılması gerçekliği üzerine inşa edilmiştir. Eğer Diyanet İşleri ve Ordu’yu Cumhuriyet rejiminin en önemli iki kurumu sayarsak, buna bir de Vakıflar Genel Müdürlüğü’nü eklemek gerekir. Mevcut hali ile, Cumhuriyet hukuk sisteminin 1915-7 Ermeni soykırımını kurumsallaştırmış olduğundan söz edebiliriz.

Emval-i Metruke Kanunları, “normal ve sıradan” görülen ve öyle algılanan kanunlardır. Bu nitelikleri itibarıyla varlıkları hiçbir zaman sorgulanmamıştır. Onların “doğal sayılması” tüm bir Cumhuriyet tarihi boyunca Ermeni soykırımının niçin yok sayıldığının da cevabıdır. Çünkü bu “normallik”, yok sayma ile eş anlamlıdır. Türkiye, bir varlığın –genel olarak Hristiyan özel olarak Ermeni varlığının– bir yokluk haline çevrilmesi üzerine kurulmuştur.

Bugün, ülkemizde Hristiyanların –ve de Yahudilerin– karşılaştıkları sorunlar ‘azınlıklar sorunu’ başlığı altında ele alınır ve incelenir. Farklı etnik, din ve kültürel kimliğe sahip olan bu grupların, sayısal olarak azınlıkta olmaları itibarıyla, çoğunluk toplum karşısında bir dizi sorunlara sahip oldukları kabul edilir ve tartışma ‘azınlık hakları’ ekseninde yapılır. Bu bakış tarzının oldukça sorunlu olduğunu düşünüyörüz. Çünkü bu Cumhuriyet esas olarak, bugün azınlık sayılan topluluğun yok edilmesi ekseninde kurulmuştur. 1914’lerde nüfusun en az % 25’ini teşkil etmekte olan bir topluluk, tamamına yakın bir biçimde yok edilerek, üzerine Cumhuriyet inşa edilmiştir.

Bu nedenle, genel olarak Hristiyan (Rum ve Süryaniler) özel olarak Ermeni sorununa Cumhuriyetin azınlık sorunu olarak bakmak yanlıştır. Konuyu doğrudan Cumhuriyetin varlığına ilişkin bir sorun olarak tartışmak gerekir. Cumhuriyet, Hristiyanların varlığının yokluk haline getirilmesi yani bir varlığın yokluk üzerine inşa edilmesidir. Ülkemizde ‘Ermeni sorunu’ olarak adlandırılan konunun esas olarak ulusal güvenlik sorunu olarak ele alınmasının nedeni budur. Konuyu hatırlatma veya üzerine açık tartışmaya çağrı bile ulusal varlığa ve ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit olarak algılanır.

Hrant Dink suikastının, Trabzon ve Malatya’da Hristiyanların öldürölmelerinin arkasında yatan temel kaygı ulu-

sal güvenlik endişesi idi. Ergenekon sanığı eski Özel Harekât Daire Başkan Vekili İbrahim Şahin'in, Ermeni meselesinde açık konuşmayı öneren bir grup aydını, "ulusal güvenliği tehdit edenler" olarak fişlemesi bir tesadüf değildi.¹ Arat Dink ve Sarkis Seropyan'ı soykırım kelimesini kullandıkları için hapis cezasına çarptıran İstanbul İkinci Asliye Ceza Mahkemesi, soykırım kelimesini kullanmayı, ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit saydı.² Ve Milli Güvenlik Konseyi, 2006 yılında 1915 dönemini de kapsayan tapu kayıtlarının arşivlere devredilmesini ve araştırmacıların hizmetine sunulmasını ulusal güvenliğe aykırı bulduğu için yasakladı.³ Bu örneklerin gösterdiği gerçek çok basittir; kendi varlığımızı, diğerinin yokluğu üzerine kurduğumuz için, bu varlık üzerine yapılan her konuşma bize ürküntü ve korku vermektedir. Ülkemizde Ermeni sorunu üzerine konuşmanın ana zorluğu bu varlık-yokluk ikileminde yatar.

Hıristiyan-Ermeni varlığını yok etmeyi kurumsallaştırmak ise birçok başka şeyin yanında, esas olarak Emval-i Metruke Kanunları ile gerçekleştirilmiştir. Bu kanunlar soykırımın yapısal unsurudurlar ve Cumhuriyet dönemi hukuk sisteminin esasa ilişkin unsurlarından birisidir. Bu nedenle Cumhuriyetin, soykırımı kendi yapısal temeli haline getirmiş bir rejim olduğundan söz ediyoruz. Bu da, bir hukuk sistemi olarak Cumhuriyet ile soykırım arasındaki ilişkiye yeni bir gözle bakmamız gerektiğini bize hatırlatmaktadır. Bu çalışmada yapılan budur.

1 *Radikal*, 11 Şubat 2009, *Milliyet*, 19 Şubat 2009.

2 T.C. Şişli İkinci Asliye Ceza Mahkemesi, E:2006/1208, K:2007/1106, T: 11.10.2007.

3 *Hürriyet*, 19 Eylül 2006, www.hurriyet.com.tr/gundem/5109117_p.asp ve *Radikal*, 20 Eylül 2006, www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=199165, ayrıca bkz. <http://bianet.org/bianet/bianet/85432-osmanli-arsivleri-acilirsas-resmittez-zayiflar>, giriş 8 Mayıs 2012.

Raphael Lemkin, soykırım kavramını ilk defa, 1944 yılında, *Axis Rule of Occupied Europe (İşgal Edilmiş Avrupa'da Mihver [Kuvvetleri] Yönetimi)* adlı kitabında tanıttı.⁴ Kitap, 13 Mart 1938 ile 13 Kasım 1942 arasında Nazi işgali altındaki 17 ayrı bölge ve devletin yönetimi ile ilgili 334 kanun, kararname ve yönetmeliğin derlenmesinden oluşuyordu. Yani Lemkin, soykırım kavramını, işkence, zulüm, yakma-yıkma ve toplu katletme gibi tüm soykırımlarda gözlenen barbarlık gösterileri ile birlikte değil, hukuk metinlerini aktardığı ve analiz ettiği bir kitapta tanıtmaktadır. Bu bir tesadüf olabilir mi?

Önemi nedeniyle, altını tekrar çizmek gerekir. Lemkin, kitabın yazımını tamamladığı 1943 yılında Nazi Almanyası'nın işlediği tüm cinayetleri biliyordu. Ama soykırım kavramını, bu cinayetlerin anlatıldığı bir çerçeve içinde sunmadı. Aksine belki de savaş mantığı içinde “normal” telakki edilebilecek, işgal edilen bölgelerin nasıl yönetileceği ile ilgili olarak yayınlanmış birtakım kanun ve kararnameler eşliğinde tanıttı.

Bu durumun, soykırımın bugün algıladığımız biçimiyle çok uyduğu söylenemez. Genel algıya göre soykırım, normal işleyen bir hukuk sisteminin çökmesi, sistemin “normal” yolundan sapmasının bir ürünüdür. Bu bakışa göre, soykırım “medeniyete” ait kurumların işlemez olması ve bunların yerini “barbarlığın” alması anlamına gelir. Lemkin ise sanki bunun tam aksini söylemekte ve soykırımın, normal ve sıradan kabul edilebilecek hukuk metinleri içinde gizli olduğunu anlatmaktadır. Bunu yaparak, bizlere, soykırımın izini sadece insanlık dışı olarak tanımlanabilecek bar-

4 Raphael Lemkin, *Axis Rule of Occupied Europe, Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Carnegie Endowment, Washington, 1944.

barlık gösterilerinde aramayın, onun izini hukuk metinlerinde sürün, der gibidir.⁵

“Hukuk sisteminin içine yerleşmiş bir olgu olarak soykırım”; ilginç bir tanım bu. Ve bu tanım bizim bu çalışmadaki merkezi tezlerimizden birisidir. Ermeni soykırımı, sadece Ermenilere karşı işlenmiş barbarlık gösterilerinde değil, aynı zamanda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çıkarılmış bir dizi normal ve sıradan hukuk metinlerinde gizlidir.

Söylemek istediğimiz, soykırımın sadece fiziki imha anlamına gelmediğidir. Hatta daha ileri giderek iddia edebiliriz ki, Ermenilerin fiziki olarak imha edilip edilmediklerinin bir ayrımı gibi durduğu bir olgu ile karşı karşıyayız. Sürgün ve imha sürecinde ne kadar Ermeninin ölmüş olduğu veya ne kadarının hayatta kalmış olduğu ikincil bir sorundur; önemli olan, Ermenilerin kadim vatanlarındaki izlerinin tümüyle yok edilmesidir. Talat Paşa’nın 30 Nisan 1916 tarihinde Sis Ermeni Kilisesi ile ilgili olarak Cemal Paşa’ya çekmiş olduğu telgraf bu politikanın en açık ifadesidir: “Esâsen Sis Katogikosluğunun ilgâsından ve ilk sıralarda katogikosun oradan ihrâcından maksad Ermenilerce Kilikya’da pek büyük bir kıymet-i târîhiye ve milliyeyi hâiz bulunan ve gûyâ Ermeni hükûmetinin en son makarr-ı saltanatı [*karargâh yeri*] olduğu ileri sürülen bu yerin vücûdunu tamâmıyla kaldırmağa ma’tûfdu [*yönelikti*].”⁶

Hukuk bunun için vardır ve Talat Paşa’nın ifadesiyle, her

5 Burada yaptığımız medeniyet ve barbarlık ayrımını Lemkin’in eserlerinde aynen bulmak zordur. Lemkin aslında, soykırımı klasik “medeniyet-barbarlık” ekseninde görmeye daha yatkındır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Michael Freeman, “Genocide, Civilization and Modernity”, *The British Journal of Sociology*, 46, no. 2 (June 1995): 207-23; Dirk Moses, “Toward a Theory of Critical Genocide Studies”, ed. Jacques Semelin, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, http://www.massviolence.org/IMG/article_PDF/Toward-a-Theory-of-Critical-Genocide-Studies.pdf

6 DH.ŞFR., 68/215, Dâhiliye Nezâreti Emniyeti Umum Müdürlüğünden Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa’ya, 24 Eylül 1332 (7 Ekim 1916) tarihli şifre telgraf.

şey Ermeni “vücudu(nu) tamamıyla kaldırma” amacına uygun olarak düzenlenmiştir. Bu anlamda soykırım, işleyen normal hukuk sisteminden sapma değil, bizzat hukuk sisteminin de bir ürünüdür ve onun aracılığı ile uygulanmaya konmuştur. Cumhuriyetin ilk Maliye Bakanı Hasan Fehmi Bey’in, 15 Nisan 1923’te, yeni Emval-i Metruke [Tasfiye] Kanunu görüşülürken, “hukuk nazariyatı içerisinde kıllı kırk yararak” hareket edildiğini söylemesi ve “biz burada iki, üç senedir [20 Nisan 1920 tarihli] Emvali Metruke Kanununu esasatı hukukiyemizin en ince ve rakik noktalarını dahi nazarı dikkate almak üzere çıkardık,” demesi hukuk ile soykırım rejimi arasındaki ilişkiyi son derece öz olarak anlatır.⁷

* * *

Lemkin *Axis Rule of Occupied Europe* adlı eserinde soykırımı, “ulusal grupların zorunlu yaşam temellerini, grubun kendisini imha amacıyla, yıkmaya yönelik farklı eylemlerin koordineli bir planı” olarak tanımlar ve “mülkiyete el konulmasını” bu planlı eylemlerin en önemlilerinden birisi olarak sayar.⁸

İmha edilen grupların mallarına el koyma soykırımdan soykırıma farklılık göstermiştir.⁹ Osmanlı deneyimi de bu anlamda diğer örneklerden bazı farklılıklar içerir. Bunları iki ayrı düzeyde özetlemek mümkündür. Birincisi, bu süreçte mallarına el konulan bir tek Ermeniler değildir, ikincisi Er-

7 Türkiye Büyük Millet Meclisi (bundan sonra TBMM), *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 29, Devre 1, İctima Senesi 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 161.

8 Raphael Lemkin, *Axis Rule of Occupied Europe, Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, The Lawbook Exchange, Clark New Jersey, 2008, s. 79.

9 Yahudi soykırımı süreci hakkında genel bir özet için bkz. Peter Hayes, “Plunder and Restitution”; Roth, John K., Edward J. Sexton, Hayes, Peter, Theodore Z. Weiss (Ed.), *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2010, s. 540-559.

menilerin tümünün mallarına el konmamış, bu işlem sadece tehcire tabi tutulanlara uygulanmıştır.

1913-1918 dönemi boyunca, merkezi bir politikaya bağlı olarak bulundukları yerlerden çıkartılan ve haklarında çıkartılan özel kanunlarla mallarına el konulan iki büyük topluluk vardır: Rumlar ve Ermeniler.¹⁰ Bunlara karşı uygulanan politikalar farklılıklar göstermiştir. Fakat bu farklılık, etnik ve din farklılıkları ekseninde şekillenmemiştir. Aradaki farkı belirleyen İttihat ve Terakki hükümetinin farklı dönem ve durumlarda izlediği değişik politikalarlardır. İzlenen politika farklılıklarına göre kanun ve kararnamelerde, sadece Rum veya Ermeni ayrımı değil, bu grupların kendi içlerinde de dikkatli ayrımlar yapılmıştır. Önemli olan, hangi grubun, hangi politikanın sonucu olarak yerinden çıkartıldığıdır; uygulama buna göre farklı olmaktadır.

Bazı örnekler vermek gerekirse, örneğin 1913-1918 dönemine ilişkin Rumlara ilişkin iki ayrı kategoriden söz etmek gerekir. Birinci kategori, Birinci Cihan Harbi başladığı sıralarda, Yunanistan ile nüfus değişimi görüşmelerine konu olan Rumları kapsar. Bu değiş tokuşa konu olacak Rum mallarının nasıl idare edileceği, karşılıklılık esasına göre düzenlenmek istenmiştir. İlgili anlaşma, savaş nedeniyle yürürlüğe girmemiş olsa da bu kategoriye giren Rumların mallarına nasıl el konulacağı ve kullanılacağı, geriye kalan Rum topluluklarından farklıdır. İkinci kategori, savaşın ilerleyen yıllarında, sahil boylarından iç bölgelere göç ettirilen Rumları kapsar.

Böylece Rumlara yönelik iki ayrı politik pratik söz konusu olmuştur. Bir tarafta Yunanistan'a zorla sürülen Rumlar

10 Kanun ve Kararnamelerde Süryaniler ile ilgili özel bir kayıt bulamadık. Süryani mallarına ne yapıldığı konusu, en azından Kanun ve Kararnamelerde açık değildir, bu nedenle bir şey söyleyemiyoruz. Bu nedenle, tüm bir çalışma boyunca Süryanilere değinemedik. Muhtemeldir ki, onların malları da Ermeni malları ile aynı akıbete uğradı ve aynı kanunlar onlara da uygulandı. Konu araştırmacılarını beklemektedir.

vardır; diğer tarafta ise sahil şehirlerinden iç bölgelere sürülenler... Meydana gelen karışıklığı önlemek için “Mübadele-i Muhâcirîne Aid Cedvellerin Sûret-i İmlâsı Hakkında Talimât” çıkartılmış¹¹ talimatnamede, Yunanistan’a sürülmüş Rumlar ile Anadolu içlerine sürülmüş Rumlar arasında ayırım yapılmış ve bu iki kesimin mallarının idaresindeki farklar ve nelere dikkat edileceği özel olarak düzenlenmiştir.

1915 Mayısı ile birlikte el konulan Ermeni mallarının idaresi söz konusu olunca bu Rum mallarının idaresinden ayrı bir sorun olarak ele alınır ve bölgelere yollanan yazılarda bu ayrımlara dikkat edilmesi özel olarak istenir.¹² Aradaki en önemli fark Rum mallarının kesin tasfiyeye tabi tutulmamış olmasıdır. Bölgelere bu hususa dikkat edilmesi için sürekli emirler yollanmıştır.¹³ Yunanistan’a giden Rumların bıraktıkları mallar, oradan gelen Müslümanların geride bıraktıkları mallar ile “değiş tokuşa” tabi tutulmak istenmektedir. Ayrıca, askeri nedenlerle iç bölgelere sürülen Rumların geri dönecekleri hesap edilmektedir. Tasfiye bu nedenle yapılmaz.

1919 sonrasında da benzeri gelişmeler gözlenecektir. Rumlar arasında, 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması’na tabi olanlarla olmayanlar ayırımı yapılacaktır. Hatta İstanbul Rumları mübadeleye tabi olmadıkları ve fakat 1918-22 döneminde, birçok Rum, Anadolu’dan İstanbul ve civarına gidip yerleştiği için, kanunlarda bu durum da hesaba katılır. İstanbul’a sonradan giden bu kişiler de (malları-

11 Talimatnamenin tam metni için bkz. BOA/DH. EUM. 3.ŞB, 2/26-A içinde, 1 Teşrinievvel 1330 (14 Ekim 1914).

12 Savaş yıllarında Ermeni ve Rum mallarının idaresi konusundaki farklılıklara ilişkin olarak bkz. Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur, Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 127-129. Konuya ilişkin daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Efiloglu, Raif İvecan, “Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi”, *History Stude*, 2/3, 2010, s. 125-146

13 Örnek olması itibarıyla, BOA/DH.ŞFR., 72/229; 73/69; 74/69 ve 89/113 kayıt numaralı belgelere bakılabilir.

na el koyma imkânı yaratacağı için) mübadeleye tabi tutulan Rumlar kapsamında ele alınırlar. Herhangi bir karışıklık söz konusu olduğu durumlarda çıkartılan özel kararnamelerle bu karışıklıklara açıklık getirilmeye çalışılmıştır.¹⁴

* * *

Ermeni mallarına el konulması ile ilgili, Ermeni soykırımına özgü birkaç unsurdan söz etmek gerekir.¹⁵ Birincisi, 1913-18 döneminde malları tasfiyeye uğrayan topluluk sadece sürgün edilen Ermenilerdir. Sürgün edilmeyen Ermenilerin mallarına el konulmadı. Bölgelere yollanan çeşitli telgraflarla, sadece sürgün edilenlerin mallarının tasfiye edileceği özel olarak belirtildi. "Nakledilmeyen gayr-i müslimler emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlelerine tasarruf ederler. Nakledilen... Ermenilerle o sırada onlarla birlikte sevk edilmiş olan diğer gayr-ı müslimlerin emvâlinin tasfiyeye ittibâ'ı [tabii tutulması]".¹⁶ Ayrıca İstanbul örneğinde olduğu gibi, bulunduğu yerde kalan ve sürülmeyen Ermenilerin başka bölgelerde malları varsa onlara da dokunulmadı.¹⁷

14 İttihat ve Terakki yönetiminin, hangi grupların mallarına yönelik, ne türlü farklı politikalar uyguladığı, Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (bundan sonra İAMM) tarafından hazırlanan 16 Kanunusani 1332 (29 Ocak 1917) tarihli, "Ahvâl ve İlcaât-ı Fevkaladedden Dolayı Mahall-i Âhere Nakledilen Eşhâs ile Emvâl-i Metrukeleri Hakkında Mütalaanamedir" başlıklı raporda ayrıntılı olarak ele alınır. Rapor, Ermeniler, Rumlar, Suriyeli Aileler (Araplar) ve Bulgarlar olarak dört ayrı grubu ele alır ve bunların mallarına yönelik farklı uygulamaları özetler. BOA/BEO, 4505/337831.

15 Burada mutlaka belirtmek isteriz ki, bu noktaları merkezi hükûmetin aldığı kararlardan çıkartıyoruz. Bu kararların bölgelerde nasıl uygulanmış olduğuna ayrıca bakmak gerekir.

16 BOA/DH.ŞFR., 70/79, Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi (bundan sonra AMMU) Diyarbakır Vilayetine 10 Teşrinisani 1332 (23 Kasım 1916) tarihli şifre telgraf. Sivas'a çekilen bir başka telgraf; "İhtida veyahûd saî'reyle sevkden istisnâ ve ibgâ edilenlerin emvâli tavsiyeye tâbi' değildir" (BOA/DH.ŞFR., 61/253, Dahiliye Nezareti, EUM'den Sivas Vilayetine 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli şifre telgraf.)

17 13 Haziran 1926 tarihli yönetmeliğin dördüncü maddesi sadece bu konuya ilişkindir ve bulunduğu yerden sürülmeyen kişilerin başka bölgelerdeki mal-

İkincisi, Ermenilerin mallarına ırkçı bir ideoloji esas alınarak el konulmadığı için, Nazi Almanyası Yahudileri örneğinin aksine, tehcir ve soykırım boyunca Ermenilerin vatandaşlıktan çıkartılmaları söz konusu olmadı. Hatta Ermeniler, eğer özel olarak Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan atılmadılar veya kendileri çıkmadılar ise, 1964 yılına kadar vatandaşlıklarını korudular. Üçüncüsü, Ermenilerin mal varlıklarına el konurken, bu müsadere biçiminde yapılmadı; yani mallar veya değerleri sahiplerine geri verilmeyecektir denmedi, denemedi. Aksine her şey, malların ve/veya değerlerinin sahipleri adına devletçe idare edileceği ve zamanı belirsiz olmakla birlikte, malların ve/veya değerlerinin asıl sahiplerine iade edileceği ilkesine göre düzenlendi.

Bu yolun seçilme nedeni, soykırımın örgütleniş tarzı ve ideolojik gerekçeleri idi. Ve bu nitelik, malların niçin müsadere edilmesi gerektiğini izah etmeye uygun değildi. Ama öte yandan, mallara zorla el koymanın, müsadere biçiminde değil, Ermenilerin mülkiyetleri üzerindeki hakları koruyarak yapılması kendi içinde bir gerilimi ve çelişkiyi beraberinde getirdi. Devlet, el koyduğu malların asıl sahiplerinin Ermeniler olduğunu kabul etti ve karşılıklarının kendilerine verileceği ilkesini benimsedi. Sözünü ettiğimiz gerilim veya çelişki buradadır: Bir taraftan malları zorla gasp eden olarak suçlanmak istemeyen bir devlet vardır ve Emval-i Metruke Kanunlarının dilini buna göre ayarlamaktadır ama öbür taraftan aynı devlet, Ermenilerin varlık temellerini imha ederek, gaspı kurumsallaştırmak ve resmîleştirmek istemekte-

larına el konamayacağı hükme bağlanır. Maddede, İstanbul özel olarak zikredilir. Nitekim, 1 Ağustos 1926'da, "hiçbir tarafa firar ve tagayyüb etmeyen" İstanbul Ermenilerinin İstanbul belediye sınırları dışında Kartal ve Pendik gibi yerlerde mallarına emval-i metruke adıyla el konulmaması ve el konulmuş ise bunun kanunsuz olduğu konusunda alınmış bir Bakanlar Kurulu kararı vardır. BCA/TİGM, 030_0_18_01_01_020_49_014. Bu eserde kullanılan Cumhuriyet Arşivi belgelerine dikkatimizi çeken Sait Çetinoglu'na özel teşekkürü borç biliriz.

dir. Mevcut hukuk sistemi bu gerilim ve çelişkinin üstüne kurulmuştur.

1922 Kasımı'nda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gizli bir oturumunda Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey ile Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey arasındaki tartışma bu çelişkiyi çok iyi gösteren bir örnektir. Maliye Vekili, Yahya Galip Bey'in devletin eline geçtiği için, emval-i metrukelerin artık devlet malı sayılması gerektiğini söylemesine ve bunları emval-i devlet olarak tanımlamasına itiraz etmektedir.

“Hasan Fehmi Bey: Yahya Galip Bey buyurdular ki, emval-i Devlet nasıl idare edilecek? Emval-i Devlet değildir, emval-i metrukedir.

Yahya Galip Bey: Emval-i metruke değildir; onlar hep kaçmıştır, emval-i Devlettir.

Hasan Fehmi Bey: Emval-i metruke için elimizdeki kanun budur. Emval-i Metruke Kanunu. Tegayyüp eden [kaybolan] eşhas nam ve hesabına idare olunup açılacak hesab-ı carisine irat [gelir] kaydetmekten ibarettir.

Yahya Galip Bey: Öyle değildir, öyle değildir.”¹⁸

Sözünü ettiğimiz gerilim ve çelişki, gerek Lozan görüşmeleri, gerek 1920'li yıllarda çıkartılan uyum yasaları sürecinde, hatta Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün 2001 yılındaki genelgesine kadar tüm bir Cumhuriyet dönemi boyunca varlığını koruyacaktır, bugün de geçerlidir ve Türk hukuk sisteminin temelini oluşturmaktadır.

* * *

Hukuk, Ermenilerin yaşam koşullarının ekonomik temellerinin ortadan kaldırılmasında ikili bir tarzda kullanıldı. Birincisi, 1915 ile birlikte, Ermenilerin geride bıraktıkları mal-

18 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: III, Cilt 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 1139-40. İtalikler bize ait.

ları üzerinde her türlü tasarrufta bulunma ve işlem yapma hakkı kanunen yasaklandı. İkincisi, kanunen hakları olduğu söylenmesine rağmen, malların değerlerinin kendilerine ödenmesine ilişkin herhangi bir adım atılmadı. Söz verilen kanun ve yönetmeliklerin hiçbirisi çıkartılmadı.

Tüm bir Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde, Emval-i Metrukeler ile ilgili çıkartılan kanun ve kararnameler, malların ve/veya değerlerinin Ermenilere geri verileceği esasına göre örüldü ve düzenlendi. Fakat öbür taraftan, bu geri verme işlemi hiçbir biçimde düzenlenmedi ve aynı hukuk sistemi, Ermenilere “tek bir kıymık” bile vermemek esasına uygun olarak kullanıldı. Özellikle Cumhuriyet döneminde, her nasılsa hayatta kalmış bazı Ermeniler veya onların vârisleri mallarını veya değer karşılığını isteyebildikleri nadir durumlarda, mevcut hukuk sisteminin koridor ve dehlizlerinde kaybolmuşlardır.

İddiamızı tekrar edersek, Emval-ı Metruke kanun ve kararnameleri, Ermenilerin malları üzerindeki haklarını esasta reddetmemektedir. Bu nedenle bu kanun ve kararnameler, Ermenilerin malları üzerindeki tüm hakları kaybettikleri ve bu malları asla geri alamayacakları tezinin gerekçesi olarak kullanılamaz. Hatta iddia edilebilir ki, mevcut kanun ve kararnameler, Ermenilerin hâlâ malların asıl sahipleri oldukları ve kendilerine geri verilmesinin zorunlu olduğu tezi için temel dayanak olarak da kullanılabilir. Çünkü, tüm bu kanunların ana örgüsü, Ermenilerin bu malların ilk sahipleri oldukları ve karşılıklarının kendilerine verileceği ilkesi ekseninde kurgulanmıştır.

İttihat ve Terakki Hükümeti de durumun böyle olduğunun farkındadır. 1918 Şubat ayında, bakanlıklar arası bir komisyon tarafından hazırlanan bir raporda, Ermenilerin malları üzerindeki haklarının baki olduğunun altı çizilir. Tarihi öneme sahip bu raporda, “...Ermeni emvâl-i met-

rukesine bir vaz'iyet-i kanuniye tayin olunmuş ise de hazine-i evkâf [*vakıflar hazinesi*] ve maliyeye müdevvere [*dönüştürülmüş*] emvâlin bedellerinin ber-mucib-i kanun [*kanun gereğince*] sahiplerine i'tâsı muktezî [*verilmesi gerekli*] iken şimdiye kadar bunların verilememesi" denerek, bu tarihe kadar Ermenilerin mallarının karşılıklarının verilmemiş olduğu açık olarak kabul edilir. Ve "kanun-ı mezkûr ahkâmına tevfikân [*sözü geçen kanuna uygun olarak*] emvâli tasfiyeye tâbi tutulanların hukuk-ı tasarrufiyelerinin izalesi dahi ber-mucib-i kanun [*kanun gereği*] bedellerinin tesviyesiyle meşrut [*ödenmesi şartıyla*] bulunduğundan ve emvâli mezkûreye vaz'-ı yedd olunurken [*el konurken*] sahiplerinin bunlara taalluk eden haklarını ve bu hakkın ıstıfası yolundaki müracaatı nazar-ı dikkate almamak muvâfık olamayacağından kanunun irâe eylediği [*gösterdiği*] safahât-ı muamelâtın [*muamele safhalarının*] bir an evvel ifa ve ikmâli elzem bulunmakta" olduğunun altı çizilir.¹⁹

Raporun dili son derece açıktır. 1918 Şubat ayı itibarıyla, Ermenilerin mallarının karşılıkları henüz daha kendilerine verilmemiştir. Rapor, kanunun gereğinin bir an evvel yerine getirilmesini ve mal sahiplerinin var olan haklarının dikkate alınarak, malların karşılıklarının kendilerine verilmesini istemektedir.

Benzeri görüşler, Lozan görüşmeleri sırasında Türk Hükûmeti tarafından da dile getirilir. 15 Nisan 1923 tarihinde bir Emval-i Metruke (tasfiye) Kanunu çıkartıldığı haberi Lozan'a da intikal ettiğinde Müttelik Kuvvetler, özellikle kendi vatandaşlarına da uygulandığı gerekçesiyle kanunu şiddetle protesto ederler. 22 Haziran'da durumu Ankara'ya bildiren İsmet Paşa'ya 26 Haziran'da Hükûmet tarafından tarihî sayılması gereken şu cevap verilir: "Türkiye Büyük Millet

19 BEO 4505/337831, Sadrazamlık Makamından, Adliye, Maliye ve Dahiliye nezaretine yazılan 28 Şubat 1334 (1918) tarihli yazı ve mütalaa.

Meclisince tanzim ve mevki-i meriyyete vaz'edilen [yapılan ve uygulamaya konan] Emval-i Metruke Kanunundaki hükümetimizin nokta-i nazarı sırf tebaasının emval ve hukukunun muhafazasına matuf olup firar veya gaybubet edenlerin Emval-i Metrukelerinin ziyadan vikayesi [kayıp ve mahvolmaktan korunması] zımında esman-ı balıgası [tutarları] kendi hesab-ı carilerine kaydedilmekte ve bu babda muhafaza-i hukukları için ne yapılması icab ederse bunlar dahi temin olunmaktadır.”²⁰

Görüldüğü gibi, Hükümet, malların esas sahibinin Ermeniler olduğunu ve devletin vatandaşın mal ve mülkünü, mahvolmaması için, onlar adına kaydederek korumaya aldığı tekrar etmektedir. Bu nedenle, Emval-i Metruke kanunlarını ileri sürerek, Ermenilerin mallarını veya değerlerinin karşılığını alamayacaklarını söylemek oldukça zordur. Hatta aktarılan örneklerden de görüldüğü gibi, gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet hükümetleri Ermenilerin mallar üzerinde hakları olduğu ilkesini açıkça tekrar etmektedirler.

* * *

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Emval-i Metruke kanun ve kararnamelerinin, nasıl soykırımın önemli bir parçası olarak inşa edildiklerini anlamak için, onları üç ayrı düzeyde ele almak ve incelemek gerekir. Birincisi, Ermenilerin sürgün edildikleri yeni yerlerde hangi esaslara göre yerleştirilecekleri; ikincisi, geride kalan malları ve/veya değerlerinin kendilerine verilip verilmeyeceği, eğer verilecekse bunun nasıl yapılacağı; üçüncüsü geride kalan malların kimler tarafından ve nasıl kullanılacağı...

Kanun ve kararnameleri bu üç farklı düzey ışığında ele aldığımızda ilginç bir tablo ile karşılaşırız. Birinci düzey, yani

20 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat-Agustos 1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 473-4, 494.

Ermenilerin yeni yerlerine nasıl yerleştirilecekleri konusu kanun ve kararnamelerde hemen hemen hiç yer almaz. Sadece sürgünün ilk başında çıkartılan bir kararnamede, son derece sınırlı olarak yer alan hususa, daha sonraki kanun ve kararnamelerde yer verilmeyecektir. Böyle bir sorun, mevcut değildir, yoktur. İkinci düzey ise, sadece genel bir ilke olarak birkaç sefer tekrar edilir, o kadar. Malların gerçek sahiplerinin Ermeniler olduğu ve devletin, bu malları onlar adına işlettiği kabul edilir. Ama bu malların veya karşılıklarının asıl sahiplerine ne zaman ve nasıl verileceği hiçbir biçimde ele alınmayacak ve bu konuda herhangi bir düzenleme yapılmayacaktır.

İlk iki düzeyin yokluğu bize bir şeyi gösterir: İttihatçıların, zihniyet dünyalarında ve pratik politikalarında Ermeniler yerlerinden sürüldükleri andan itibaren yok sayılmışlardır. Yok sayılan bir şey için herhangi bir düzenleme yapmak da gereksizdir. Bu nitelikleri ile, eldeki mevcut kanunlar, Ermeni sürgünlerine ilişkin resmî tezi çürütecek en önemli kanıttırlar. Resmî teze göre, Ermeni sürgünlerinin amacı, Ermenileri yeni bir bölgeye yerleştirmek ve geride kalan mallarının karşılıklarını kendilerine vermek idi. Ama böyle bir amaç olsaydı, buna uygun kanun ve yönetmelik de olurdu. Nitekim yukarıda aktardığımız 1918 şubat ayına ait raporda da malların karşılıklarının verilmediği ve bu konuda herhangi bir düzenleme de yapılmadığı açıkça kabul edilir.

Cumhuriyet dönemi için de benzeri durum söz konusudur. Onların elbette birinci düzeye ilişkin, yani Ermenilerin yeni yerlerine yerleştirilmeleri gibi bir sorunları yoktu. Ermeniler büyük ölçüde imha edilmiş; hayatta kalanlar yeni devletin sınırları dışında kalmıştı. İkinci düzeye ilişkin olarak, çıkartılan kanun ve kararnameler, aynı İttihatçı dönemde olduğu gibidir ve genel kural tekrar eder. Malların asıl sahipleri Ermenilerdir; mal veya değeri onlara geri verilecektir. Devlet, sadece Ermenilerin yokluğu nedeniyle bu malları veya ge-

lirlerini onlar adına işletmektedir. Ancak malların geri verilebilmesi için Ermenilerin mallarının başında olmaları gerekmektedir. Nitekim, Lozan'da kabul edilen esas olarak budur.

Türkiye açısından ciddi problem şudur: Ya sağ kalan Ermeniler geri dönmek ister ya da vârisler malları geri istemeye kalkarlarsa ne olacaktır? Cumhuriyet döneminin çözmek zorunda olduğu en temel problem budur ve oluşturulan hukuk sisteminin en büyük sınavı ve “başarısı” da bu konudadır. Ermenilerin, el konulan mallarını geri almalarını engellemek amacıyla, tıpkı bir ipek böceğinin kozasını örmesi inceliğinde, tüm detayları düşünülmüş, delikler ve boşluklar ortaya çıktığında yeniden örülmüş detaylı bir hukuk sistemi oluşturulmuştur.

Bu sistemin en büyük hedefi, Ermenilerin ülkeye topluca veya birey olarak girmelerinin ve mallarını istemelerinin önüne set çekmektir. Girişlerin hukuken engellenmesinin imkânsız olduğu bazı durumlar söz konusu olmuştur. Bu durumda ise, hukukun dışına çıkmaktan hiç çekinilmemiştir. Kanun ve kararnamelerin kendi içindeki çelişki ve gerilim tüm bir Cumhuriyet dönemi boyunca gözlenecektir. Çalışma boyunca bu duruma ilişkin örnekler ele alınmış, anlatılmıştır.

İlk iki düzeyin yokluğu yanı sıra, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi kanun ve kararnamelerinin ağırlıklı konusu üçüncü düzeyle ilgilidir. Yani, geride kalan taşınır-taşınmaz Ermeni malları nasıl kayda geçirilecek; satılacaklarsa nasıl satılacak; eğer dağıtılacaksa, kimlere hangi kurallara göre dağıtılacaktır? Kanun ve kararnamelerin birincil hedefi Ermenilerin tüm taşınır ve taşınmaz mallarına el koyarak onların Anadolu'daki varlıklarının maddi temellerini yok etmektir. Bu anlamda Ermenilerin maddi ve kültürel varlıklarının ortadan kaldırılması hukuk sistemine içseldir, diyoruz. Sistemi “soykırım rejimi” olarak adlandırmamızın nedeni de budur.

Türkiye'nin hem içeride hem uluslararası planda, soykırı-

mın inkârı konusunda bu denli saldırgan bir siyaset izlemesinin sırrı yukarıda anlatılan gerçeklikte yatmaktadır. Türkiye devleti bilmektedir ki, mevcut hukuk sisteminin mantığı ile Ermenilere mallarının geri verilmesini engellemek oldukça zordur. “Bu mallar Ermenilere ait değildir ve verilmeyecektir” denilirse suç işlendiğini kabul etmiş olacaktır. Çünkü, Ermeni mallarını karşılığında tek bir kuruş ödemediği gasp etmiş olduğunu kabul etmek zorunda kalacaktır. Bu bırakınız, Emval-i Metruke Kanunlarını, zaten mevcut Anayasamıza göre artık bir suçtur. Uluslararası Hukuk ilkelere göre bu, açık bir İnsan Hakları İhlalidir.

Ama öbür taraftan, “Malların sahipleri Ermenilerdir” derseniz, o zaman mal veya değerlerinin sahiplerine iade edilmesinin yolu açılacaktır. İkisi de açıktan söylenemediği için geriye tek bir seçenek kalmaktadır. Hırçınlık... ve konu hakkında saldırgan bir tutum takınmak. Ermeni mallarının gasp ve yağma edilmesi bırakınız hukuku, yüz kızartıcı ahlaki bir suçtur ve Türkiye bu suçun işlendiğini bildiği için saldırgandır.

* * *

Eklenmesi gereken son nokta, Emval-i Metruke Kanunları ile tazminat konusu arasında doğrudan bir bağ olsa bile, bunların iki ayrı sorun olarak ele alınmaları gerektirir. Çalışma boyunca gösterdiğimiz gibi, Emval-i Metruke Kanunları, Sevr ve Lozan antlaşmaları örneklerinde olduğu gibi, gerek uluslararası düzeyde ve gerekse Türk hukuk sisteminde, esas olarak, sadece soykırımdan sağ kalan Ermenilerin mallarının karşılığının ödenmesi sorunu olarak tartışılmıştır. Gerek sürgün gerekse 1919-22 dönemindeki çatışmalar sonucu Türkiye dışına düşen Ermeniler, ya yaşadıkları ülke hükümetlerine ya da Lozan Antlaşması uyarınca kurulan Karma Hakem Mahkemeleri veya Milletler Ce-

miyeti'ne başvurarak, antlaşmalardan doğan hakları doğrultusunda, uğradıkları zararların tazmin edilmesini istemişlerdir. Benzeri süreç Türkiye'de de yaşanmış ve Ermeniler, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe giriş tarihi olan 6 Ağustos 1924 tarihi itibarıyla eğer mallarının başlarında iseler, onları geri istemişlerdir.

Oysa bilindiği gibi, tazminat konusu, sadece soykırımdan sağ olarak kurtulan Ermeniler veya bazı mirasçıların mallarını geri istemesi ile sınırlı bir konu değildir ve esas olarak Ermeni toplumunun ekonomik ve kültürel varlığının imha edilmesi ve bu anlamda uğradığı kolektif zararın tazmin edilmesi meselesidir. Bu nedenle konuyu sadece Emval-i Metruke Kanunları veya bireysel olarak Ermenilerin el konulan mallarının iade edilip edilmeyeceği ile sınırlı bir sorun olarak tartışmak doğru değildir.²¹

* * *

Bu çalışma esas olarak Ermeni soykırımı ile ilintili Emval-i Metruke ilgili kanun, kararname ve yönetmeliklere ege men olan mantığı anlamak ile ilgilidir. Söz konusu kanun ve kararnameleri sosyal bilimci gözüyle okumaya ve anlamaya çalıştık. Burada hukuki bir tez ileri sürmek durumunda değiliz. Mevcut kanun ve kararnamelerin hukuki anlamları ve yorumları kendi başına ele alınacak ayrı bir konudur ve bizim uzmanlık alanımızın dışındadır. Her ne kadar hukuki herhangi bir yorum yapmaktan uzak durmaya çalışmış olsak da, bu anlamda yapmış olabileceğimiz bir yanlışlıktan dolayı özür dilemek isteriz. Burada, çalışma sırasında, karşılaştığımız en önemli zorluklardan birisinin, konu üzerine yapılmış ciddi hukuk çalışmalarının yokluğu olduğunu ek-

21 Konuya ilişkin genel bir giriş olması itibarıyla bkz. Henry Theriault, "The Global Reparations Movement and Meaningful Resolution of the Armenian Genocide", *Armenian Weekly*, 6 Mayıs, 2010. <http://www.armenianweekly.com/2010/05/06/reparations-2/>.

lemek isteriz. Çalışmamızın genç hukukçuları teşvik etmesini ümit ediyoruz.

Bir de bir inancımızı tekrar etmek isteriz; aslında konu hakkında ne tür hukuki yorum getirilirse getirilsin sonuçta meselenin hukuki değil ahlaki olduğuna inanıyoruz. Karşı karşıya olduğumuz konu son derece basittir. Ahmet Rıza'nın 1915 Aralık ayında, Meclis'te Emval-i Metruke Kanunu'nun görüşülmesi sırasında söylediği gibi işin özü "bir zulümdür". "Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı mülkümü de sonra sat, bu hiçbir vakitte caiz değildir. Bunu ne Osmanlı vicdanı kabul eder ne de kanun." Ahmet Rıza Bey haklı olarak bu kanunla amaçlanan şeyin yağmanın bir an önce tamamlanması olduğunu söylüyordu. "Ermenilerin malı kısmen yağma edildi. Kuvve-i teşriye kanunu reddedilinceye kadar elde bir şey kalmayacak(tır)."²² Nitekim öyle de olmuştur.

Bu kanunların nasıl ve ne kadar uygulanabildiği veya uygulanma sırasında karşılaşılan sorunlar çalışmanın konusu değildir. Ayrıca ilgili dönemin olaylarına ilgili kanun ve kararnamelerin anlaşılması amacıyla son derece sınırlı olarak başvurulmuştur. Çalışma dışı tuttuğumuz bir diğer konu, Cumhuriyet dönemindeki azınlık vakıfları malları meselesidir. Konu Avrupa Birliği tam üyeliği sürecinde Türkiye'nin başını oldukça ağrıtmıştır ve hâlâ da ağrıtmaya devam etmektedir. Konuyu burada ele almayışımızın nedeni, bu sorunun 1915-17 Ermeni soykırımının bir yan ürünü olduğuna inanmamızdır. Ayrıca konu hakkında yapılmış bazı çalışmalar da mevcuttur. Görebildiğimiz kadarıyla bu çalışmaların en önemli eksikliği, azınlık vakıflarının sorunlarının soykırım ile olan bağına hiç değinmiyor olmalarıdır. Konu sanki 1915 ile alakasızmış gibi ele alınmakta ve tartışılmak-

22 Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İctima Senesi: 2, Cilt: 1, 13 Aralık 1915 tarihli oturum, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, s. 133-35

tadır.²³ Elinizdeki çalışma bu anlamda, söz konusu boşluğu doldurmaktadır, denebilir.

Son bir söz de teşekkürler için; elinizdeki çalışma eğer birçok insanın değerli katkısı olmasaydı gerçekleşemezdi. Özellikle Cumhuriyet dönemi hukuku ile ilgili karşılaştığımız soruları bizimle tartışma nezaketi gösteren ve önerilerde bulunan Prof. Dr. Iştar Savaşır ve Av. Cem Murat Sofuoğlu'na teşekkürü bir borç biliriz. Burada dile getirilen görüşlerin tüm sorumluluğunun bize ait olduğunu belirtmeye ise gerek yok.

Bu çalışmada dile getirdiğimiz görüşler, soykırım gibi büyük bir insanlık suçu üzerine kurulmuş bir toplumun bu gerçeklikle yüzleşme çabasının bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Yazılanların soykırımın yıkıcı etkisinden kurtulmuş, bu konudaki moral sorumluluğun gereğini yerine getiren demokratik bir toplum yaratmak için verilen çabalara ufak bir katkı olması ümidiyle...

23 Bu konuda şu eserlere bakılabilir: Yuda Reyna, Ester Morenzo Zonana, *Son Siyasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 2003; Dilek Kurban, Kezban Hatemi, *Bir 'Yabancı'laştırma Hikâyesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu*, TESEV, İstanbul, 2009.

İttihat ve Terakki Dönemi Kanun ve Kararnameleri

İttihat ve Terakki Hükümeti, 27 Mayıs 1915 tarihinde *Tehcir Kanunu* olarak da bilinen dört maddelik bir kanun yayınladı.¹ Kanun savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutan ve vekillerine, müstakil mevki komutanlarına, Hükümet emirlerine, ülke savunması ve asayişin korunmasına ilişkin uygulama ve düzenlemelere karşı herhangi bir suretle muhalefet, silahlı tecavüz ve direnme durumunda, derhal askerî kuvvetle en şiddetli surette önlem alma ve tecavüz ve direnişi tamamen yok etme yetkisi veriyordu.

Ermenilerin mallarına el koymak bu tarih ve karardan sonra sistematik bir hal aldıysa da, aslında, sürgünler ve mallara ey koymalar bu tarihten çok önce başlamış bulunuyordu. İlk sürgünler 1915 Şubat-Mart aylarında politik ve askerî nedenlerle yapılmıştı ve Ermeniler Maraş Adana-İskenderun gibi bölgelerden Anadolu içlerine doğru sürülmüşlerdi. 24 Nisan 1915 ile birlikte sürgünlerin yönü Suriye ve Irak çölleri-

1 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2189, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915). Kanunun tam adı, "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihâz Olunacak Tedâbir Hakkında Muvakkat Kanun".

ne doğru çevrilecekti. Ermenilerin mallarına sistemli olarak el koymaya ise 17 Mayıs 1915 tarihi ile başlanacaktır.

17, 30 ve 31 Mayıs 1915 Karar ve Nizamnameleri

Ermenilerin geride bıraktıkları mallara sistemli olarak el koyma konusunda alınan ilk kararlar, bugüne kadar iddia edildiği gibi, 30 Mayıs tarihli değildir. Bu tarihten oldukça önce, 17 Mayıs ve 23 Mayıs tarihlerinde Ermenilerin mallarına el konulmasına ilişkin kararlar alındığını tespit etmiş bulunuyoruz.

17 Mayıs 1915'te alınan ilk karar ülkeyi terketmiş veya asker kaçakları ve aileleri ile sınırlıdır ve bu gibi kişilere 1913-14'te Yunanistan'a zorla gönderilen Rumlara yapılan uygulamanın aynısının yapılmasını emretmektedir. Sadrazamlık makamından Harbiye Nezaretine gönderilen gizli bir yazı ile, "İstila esnasında ahâlî-i Müslime'ye karşı irtikâb [kötülük] eyledikleri habâset [alçaklık] ve mezâlimden dolayı hîn-i istirdâdda [geri çekilme sırasında] memâlik-i ecnebiyeye [yabancı ülkelere] firar edip henüz avdet etmeyen ve askerlikçe alakadar bulunan Ermenilerin emvâl-i metruke-i akraba yahut vekilleri tarafından idare edilmekte olduğu cihetle bunların da Rumların emvâli gibi hükümetçe hazine namına vaz'-ı yedd edilerek [el konularak] idaresi" kararının alındığı bildirilmektedir. Hükümetin beklentisi, "bilhassa esnân-ı askeriyede bulunup firar halinde olan Ermenilerin emvâline hükümetçe vaz'-ı yedd edilecek olursa" asker kaçaklarının azalacağıdır.²

Ermenilerin geride bıraktıkları mallarının tümüne ne yapılacağına ilişkin ilk sistematik adım da, bugüne kadar iddia edildiği gibi 30 Mayıs'ta değil, 23 Mayıs'tan önceki bir tarih-

2 BOA/BEO, 4355/326591, Daire-i Sadâret Kalem-i Mahsus'tan Harbiye Nezâret-i Celilesine 4 Mayıs 1331 (17 Mayıs 1915) tarihli mahrem yazı.

te atılmıştır. 23 Mayıs 1915'te, İçişleri Bakanlığı'ndan Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na yazılan resmî bir yazı vardır. Bu yazıda, hangi bölgelerden Ermenilerin boşaltılacağı ve nerelere yerleştirilecekleri ayrıntılı olarak bildirilir. İlgili yazı, "Nakledilen Ermeniler kâffe i emvâl i menkûle ve eşyâlarını birlikte götürülebilirler. Emvâl i gayr i menkûlelerine dâ'ir olan mufassal ta'lîmât der-dest i tebliğdir", notu ile biter. Yani geride bırakılan mallara ne yapılacağına ilişkin bir talimat, bu tarihte bölgelere yollanmış bulunuyordu.³

Konuya ilişkin, en çok bilinen kapsamlı Bakanlar Kurulu Kararı 30 Mayıs 1915 tarihliidir. Karar, bir gün sonra, Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından on beş maddelik bir nizamname biçiminde ilgili vilayetlere gönderildi.⁴ Karar, esas olarak tüm sürgün ve yerleştirmenin hangi ana ilkeler ışığında yapılacağı ile ilgiliydi ve Ermenilerin sürülme nedenlerinin sıralanması ile başlıyordu. Kararnamenin Ermeni malları ile ilgili en önemli hüküm, Ermenilere mallarının değerlerinin karşılığının verileceği ilkesidir. Kararnameye göre, Ermenilerin "daha önce sahip oldukları malî ve ekonomik durumları oranında, kendilerine emlak ve arazi dağıtılacaktır. Muhtaç olanlara, devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk, meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat dağıtılacaktır. Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir."⁵

Geride kalan mallar hakkında iki tür uygulama yapılacaktır. Birincisi, boşaltılan Ermeni köylerine "göçmen ve aşiret-

3 BOA/DH.ŞFR, 53/94-1, Dahiliye Nezareti EUM'den Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli şifre telgraf.

4 BOA/MV, 198/163, 17 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915) aktaran Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Van, 1990, s. 112, 115; Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, Cilt 1, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, s. 131-3; 427-38.

5 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, Cilt 1, s. 131.

ler” yerleştirilecek ve emlâk ve arazi değerleri tespit edilerek bunlara dağıtılacaktır. Şehir ve kasabalarda ise “nakledilen kişilere ait taşınmaz mallar ... cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra” gene göçmenlere dağıtılacaktır. İkincisi, yerleştirilen göçmenlerin “bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallar ... açık artırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam *bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına* yatırılacaktır.”⁶

Bu işlemleri düzenlemek amacıyla hazırlanan yönetmeliğin hükümlerinin uygulanabilmesi için ise, bir başkan, İçişleri ve Maliye bakanlıklarından da birer üyeden oluşan üç kişilik komisyonlar kurulacaktır. Çalışma alanlarına gönderilecek komisyonlar gerekirse alt komisyon kurmak veya memur atamak yetkisine sahip olacaklar, komisyon olmayan bölgede çalışmalar doğrudan idari amirin yönetiminde yürütülecektir.⁷

31 Mayıs 1915 tarihli, on beş maddelik yönetmelik, yukarıdaki genel ilkelerin maddelere dökülmüş halidir. Fakat esas olarak sürgün sırasında alınacak tedbirlere ve Ermenilerin nasıl yerleştirileceklerine ilişkindir. Yönetmelik, “iskân edilen her aileye daha önceki iktisadi durumları ve şimdiki ihtiyaçları göz önüne alınarak yeterli miktarda arazi” verileceği ilkesini tekrar eder. Bunun dışında, yeni yerleşim yerlerinin özellikleri; bunların demiryolu hatlarına 25 km uzaklıkta olmaları gerektiği; Ermenilerin nüfusa nasıl kaydedilecekleri; seyahat etme yasağı vb. gibi konular ele alınır. Ayrıca, tüm yerleştirme işlerinin düzenlenmesi için “göçmen komisyonları” kurulacağı söylenir. Yönetmelikte geride kalan mallara ne olacağı konusunda ise hiçbir şey yoktur.⁸

6 A.g.e., s. 131-2. İtalikler bize ait.

7 A.g.e., s. 132.

8 A.g.e.

30 Mayıs tarihli kararname ve 31 Mayıs tarihli nizamnamenin önemi şudur: Ermenilerin yerleştirilmeleri ve malların karşılıklarının verilmesine ilişkin açıklanan genel ilkelere hayata geçirilmesi doğrultusunda, bir dizi kanun ve karnamenin yayınlanması gerekmekte idi. Hiçbir biçimde yapılmayacak olan budur. Bunun yerine, kanun ve karnameler, artık tek bir konu ile ilgilenmeye başladılar. Ermenilerin geride bıraktıkları mal varlıklarına el konulması...

10 Haziran 1915 Talimatnamesi

Toplam 34 madde olan yönetmelik, esas olarak Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır ve/veya taşınmaz mal ve mülklere nasıl el konulacağını ayrıntılı olarak düzenliyordu.⁹ İlk 10 madde mallara el konuş sürecinde izlenecek olan yola ilişkindir. 11 ve 21. maddeler, bu malların kimlere ve hangi esaslara göre verileceğini açıklamaktadır. Birinci madde ile, “başka yere nakli yapılan Ermenilere ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen araziler ile diğer hususların” idare ve yürütülmesi için “özel surette teşkil edilmiş kurullar” oluşturulacağı ilan edilmektedir. Bu kurulların başında, *Emval-i Metruke Komisyonları* geliyordu. Komisyon ve yetkileri 23 ile 34. maddeler arasında düzenlenmektedir. Komisyonlar özel olarak tayin edilen bir başkan ile biri idare diğeri maliye memuru olmak üzere üç kişiden oluşacaktı ve doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak çalışacaklardı.

Yapılacak ilk iş, Komisyon tarafından uygun görülecek “memur veya özel heyetin” nakledilenlere ait eşya ve binaları mühürleyerek koruma altına almasıydı. Koruma altına alınan eşyanın cinsi, miktarı, takdir edilen kıymeti, sahiplen-

9 “Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname” adıyla yayınlanan yönetmelik için bkz. a.g.e., s. 139-42.

rinin isimleri ile ayrıntılı olarak kaydedilecek; sonra kilise, okul, han gibi ambar olmaya elverişli yerlere nakledilecekti. Korunma yerlerini gösterir kayıt defterleri düzenlenecekti.

Bu işlemi takiben, mevcut taşınabilir mallar arasında, bozulması muhtemel olan eşya ile hayvanlar, komisyonun oluşturacağı bir heyet tarafından, açık artırma ile satılacak, bedeli, sahibi tespit edilebildiği takdirde sahibi adına, değilse eşyanın bulunduğu köy veya kasaba adına emanet olarak mal sandıklarına teslim edilecekti. Satılan eşyanın cins, miktar, kıymet, ait olduğu yer, müşterisi ve satış bedeli ayrıntılı olarak özel deftere kaydedilecekti.

Konumuz açısından yönetmeliğin en önemli maddeleri altı, 10 ve 22. maddeleridir diyebiliriz. 10. madde vekâlet-name yoluyla bile olsa, mallar üzerinde işlem yapma hakkını yasaklamaktadır. Yani, Ermeniler, malları hakkında hiçbir tasarrufta bulunamayacaklardır. Mallar hakkındaki tüm işlemler kurulacak *Emval-i Metruke Komisyonları* üzerinden yürütülecektir. Burada son derece basit ve sıradan sorular sormak mümkündür. Eğer söz konusu olan normal bir yer değiştirme işlemi ise, niçin Ermenilerin malları üzerinde tasarrufta bulunmalarına yasak getirilmektedir? Niçin bir Ermeni, yoldan veya gittiği yerden vekâlet veya benzeri yollarla mallarını idare etmesin? Niçin örneğin mallarını kendisi satmasın veya başkasına devredemesin? Bu soruların cevabını bugün de vermek zordur. Ancak tek bir cevabı vardır: Ermenilerin kültürel ve ekonomik varlıkları tümüyle imha edilmek istenmektedir. Konuyu, 6 ve 22. maddelerle birlikte ele aldığımızda daha iyi anlarız.

Bu maddelerde Ermenilerin mallarının karşılıklarının kendilerine, gittikleri yerlerde verileceği ilkesi tekrar edilmektedir. 6. madde kiliselerdeki “mevcut eşya, resim ve mukaddes kitapların”, kilisenin bulunduğu köyün halkına yeni yerleşim yerinde teslim edileceğini karara bağlar. 22. mad-

dede ise açık artırma ile satılan veya kiralanan Ermeni mallarından elde edilen gelirlerin, “sahipleri adına emaneten mal sandıklarına” bırakılacakları söylendikten sonra, “daha sonra yapılacak duyuruya göre sahiplerine verilecektir” denir.¹⁰

İşte bu “sahiplerine verilme” işlemi hiç yapılmayacaktır. Çünkü Ermeniler yok sayılacaklar; yerleştirilmeleri ve mallar veya gelirlerinin karşılığının kendilerine verilmesi hususu kanun ve kararnamelerin konusu olmaktan çıkacak, bir daha ele alınmayacaktır. Ermenilerin kendi malları üzerindeki her türlü tasarrufta bulunma hakkını ellerinden aldığı için, 10 Haziran 1915 talimatnamesini, Ermenilerin maddi yaşam koşullarının ortadan kaldırılmasına uygun hukuk sisteminin yaratılmasının esası olarak okumakta hiçbir mahzur yoktur.

26 Eylül 1915 Geçici Kanunu ve 8 Kasım 1915 Kararnamesi

Ermeni kültürel ve ekonomik zenginliğine el koyma doğrultusunda atılan en önemli adım 26 Eylül 1915 tarihli 11 maddelik kanun¹¹ ve bu kanunun nasıl uygulanacağına ilişkin 8 Kasım 1915 tarihli, 25 maddelik kararnamedir.¹² Burada geçici kanun ve talimatnamenin bazı maddelerini geniş olarak

10 A.g.e., s. 141

11 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2303, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915). Kanunun tam adı, “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emvâl ve Düyyûn ve Matlûbât-ı Metrûkesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”.

12 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2343, 28 Teşrinievvel 1331 (10 Kasım 1915). Kararnamenin tam adı, “Âher mahallere nakledilen eşhasın emvâl ve düyun ve matlubat-ı metrukesine mütedair 18 Zilkade 1333 tarihli kanun-ı muvakkatin suver-i icraiyesi hakkında talimatname”. Konumuzla ilgili bazı kanun ve kararnamelerin orijinal metinleri için ayrıca bkz. T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mûteallik Mevzuat, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937*; Salâhaddin Kardeş, *‘Tehcir’ ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2008.

özetlemekte fayda vardır. Çünkü, böylece Ermeni kültürel ve ekonomik zenginliğine el koymayı hedefleyen siyasi iktidarın, konuyu nasıl en küçük detaylarına kadar düzenlemiş olduğunu görmek mümkün olacaktır. Kanun ve Kararnamede, Heyet ve Tasfiye Komisyonları adıyla farklı görevlere yönelik, iki farklı komisyon oluşturulması (ayrım Kararname ile getirilir); bunların teşekkül şekilleri; ücretleri dahil çalışma koşulları; farklı bakanlık ve devlet daireleri ile bu komisyonlar arasındaki görev ve yetki dağılımları; Ermenilerden alacakları olanların, alacaklarını elde edebilmek için yapacakları başvuru için gerekli belgeler; ilgili mahkemelerin safhaları; malların tasfiye sürecinde izlenecek kural- lar; tutulacak farklı defterler ve nasıl tutulacakları; ilgili defter örnekleri vb. her şey ama her şey son derece ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir.

Bu niteliği ile, ilgili kanun ve kararname Ermenilere, malları veya değerlerinin geri verilmek istenmediğinin en önemli göstergesi olarak da okunabilir. Çünkü, böyle bir politika olsaydı, tasfiye sürecine ilişkin gösterilen titizliğe ve yapılan ayrıntılı düzenlemelere malların veya değerlerinin iadesi süreci için de uyulması gerekirdi.

26 Eylül tarihli geçici kanun Tasfiye Kanunu olarak da bilinir. Ana amaç Ermeni mallarını tasfiye etmektir. Kanunun birinci maddesine göre tasfiye için Komisyonlar kurulacaktır. Bu Komisyonlar “başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terketmiş oldukları” mallar, alacaklar ve borçlar hakkında, her şahıs için ayrı ayrı mazbata düzenleyecek ve tasfiye bu mazbatalar üzerinden mahkeme tarafından yapılacaktır.

İkinci madde malların hangi kurumlara kayıt edileceği hakkındadır. Buna göre, kira getiren ev, han, dükkân gibi yerler ile gelir getiren vakıf malları *Evkaf Nezareti* namına; geriye kalan mülkler de *Mâliye Nezareti* namına kayıtları tutularak tasfiye edilecektir. Mallar tasfiye edildikten, yani

Üzerlerindeki borç-alacak işlemleri tamamlandıktan sonra, kalan miktar asıl sahiplerine verilecektir. Bu maddede yer alan çok önemli bir başka husus da, tehcirden 15 gün önce yapılan mülk transferlerinde eğer yalancılık, dolandırıcılık ve danı ıklılık varsa bu transferlerin fesih ve iptal olunacağı hususudur. Aslında, aşağıda belirtece imiz gibi, ilgili karar çok önceleri alınmış ve uygulamaya konulmuş bulunuyordu. Malları tasfiye amacıyla kurulacak heyetlerin ilk görevi sürgünden 15 gün önceye kadar ve sürgün sonrası yapılmış tüm işlemlerin listesini çıkartmak olacaktır.

Geçici kanunun diğer maddeleri, tasfiye işleminin hangi aşamalardan geçerek nasıl yapılacağını detayları ile ele alır. Buna göre, komisyonlar her kişiye ilişkin alacakları toplama, borçları ödemek vb. gibi işlemleri yapacaktır. Yapılan işlemlere mahkeme yolu açıktır. Tüm işlemler yapıldıktan sonra, dava konusu olmayan mallar artırma yoluyla satılacak, elde edilen gelir malların asıl sahipleri adına mal sandıklarına yatırılacaktır. Tüm bu işlemler için ayrıntılı defterler tutulacaktır.

Kanunun beşinci maddesi konumuz açısından önemlidir. Bu maddeye göre, mahkemelerin verdiği “hükümler kabili itiraz ve iade ve istinaf ve temyiz değildir”.¹³ Yani, alacak-verecek hesapları üzerinde mahkemenin vereceği hüküm de i tirilemeyecektir. Sürgüne gitmiş olan bir Ermeninin, bu mahkemelerin hiçbirisinde hazır bulunamayacağı düşünülürse, kanun maddesinin amacı daha iyi anlaşılır.

Geçici kanun, komisyonların teşekkülü ve kanunun hükümlerinin nasıl uygulanacağına ilişkin bir nizamname yayınlanaca ını da söyler. 8 Kasım 1915’te kararlaştırılan bu talimatname ile sürgün edilen Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının korunması ve tasfiyesi konusunda yeni heyetlerin oluşturulması ve komisyonların çalışma esasları ay-

13 A.g.e.

rıntılı bir şekilde düzenlenir. İki bölüm ve 25 maddeden oluşan talimatnamede ayrıca, tasfiye sırasında tutulacak defterlerde nelerin yer alması gerektiği ve defterlerin nasıl kulanılacağı konularında açıklayıcı bilgiler yer alır.

Talimatname, biri *heyet* diğeri *komisyon* olmak üzere iki kurul oluşturulacağını söyler ve bu kurulların görev ve yetkilerini ayrıntılı olarak tanımlar. İlk üç madde oluşturulacak heyetler ve görevlerine ilişkindir. Buna göre, nakil olunan kişilere ait taşınmaz malların bulunduğu her ilçede, işbu talimatnamenin resmen ilan edildiğinin ertesi günü, o mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yine o mahallin en büyük mal memurunun başkanlığında vergi, tapu ve nüfus idarelerinden ve mevcut ise Vakıflar Dairesi'nden alınacak birer memurdan oluşan bir heyet kurulacaktı.

Bu *heyet* öncelikle, adı geçen kişilerin nakil tarihlerinden 15 gün önceki süre içinde veya nakil emrinin tebliğinden sonra yapmış oldukları bütün satış işlemlerini üç gün içinde tapu sicilindeki zabıt defterlerinden çıkararak, bir defter hazırlayacak ve *Tasfiye Komisyonuna* verecekti. 13. madde Tasfiye Komisyonunun bu konuda yapacağı işlemi düzenliyordu. Buna göre tasfiye komisyonları, hazırlanacak cetvellerde yer alan dolandırıcılık ve danışıklılık görülen satış işlemlerinin feshi ve iptali için mahkemeye müracaat edeceklerdi.

Heyetler ayrıca talimatnamenin ikinci maddesi uyarınca, gönderilen şahıslara ait vakıf ve diğer gayrimenkullerin –vergi ve tapu kadastro kayıtları ile karşılaştırarak– ikişer nüsha defterini tanzim edecekti. Her gayrimenkulün mevkii, sokak, kapı ve kayıt numarası belirlendikten sonra, değeri ve miktarı da dahil olmak üzere sahibi adına defterlere kaydedilecekti. Ayrıca, sahibi bilinmeyen haneler için ise, o çevrede bulunan yaşlılara veya sözüne güvenilir kişilere sorularak bilgi edinilecekti. Düzenlenen defterlerin birer nüshası incelenmesi amacıyla idare meclislerine ve ikinci nüsh-

haları ilgililerin müracaatına hazır bulundurulmak üzere tapu sicil müdürlüklerine verilecekti.

Üçüncü maddeye göre idare meclisleri, incelemelerini yapıp onayladığı her gayrimenkul için tahrir kayıtlarına ve vergi kıymetlerine göre değer belirleyecek ve buna dair iki mazbata düzenleyerek bir nüshası Evkaf ve Mâliye nezaretlerine verilmek üzere Tasfiye Komisyonuna tebliğ edecekti. Dördüncü madde ise, 26 Eylül 1915 tarihli kanuna göre, Mâliye ve Evkaf hazineleri namına yapılan gayrimenkul kayıtlarından harç ve vergi alınmayacağı yönündeydi.

Talimatnamenin bundan sonraki maddeleri büyük ölçüde Tasfiye Komisyonlarının kuruluşu ile görev ve yetkilerine dairdir. Komisyonlar, Dâhiliye Nezareti'nin tayin edeceği bir başkan ile Adliye ve Mâliye nezaretleri tarafından tayin edilen birer kişiden oluşacaktı. Yapılacak muamelenin az olduğu yerlerde işlemleri o yere en yakın komisyon üstlenecekti. Komisyon başkanlarına bir buçuk ve üyelere birer lira günlük ücret verilecekti.

Komisyon başkanı, yapılacak işleri komisyonda yer alan üyelere uzmanlık alanlarına göre paylaştıracaktı. Nakil olunan kişilerin paraları, terk edilmiş taşınır malları, mevduatı ve alacaklarının toplanması, geri alınması, tahsili ve gerektiğinde dava açılması ve terkedilmiş mallardan ihtilaflı olmaları artırıma ihalesiyle satışı ve komisyonun görev çevresine dahil olan diğer hususların takip ve ödenmesi hakkında gerekli olan kararlar komisyonlarca alınacaktı.

Bu tüzüğün yürürlüğe konulmasından önce, 10 Haziran 1915 talimatnamesi ile kurulmuş olan komisyonlar¹⁴ tarafından düzenlenen ve yapılan bütün evrak ve işlemler tasfi-

14 6 Kasım 1915 tarihli, Dahiliye Nezaretine ilişkin bir iç yazışmadan, bu komisyonların "Emval-i Metruke Komisyonları" ve yeni nizamname ile kurulmakta olan komisyonların ise "Tasfiye Komisyonları" olarak adlandırıldıklarını öğreniyoruz. BOA/DH.HMŞ., 12/31, Dahiliye Nazırı namına müsteşar vekili tarafından kaleme alınmış 24 Teşrinievvel 1331 (6 Kasım 1915) tarihli not.

ye komisyonlarına devredilecekti.¹⁵ Komisyon, eksiklikleri tamamladıktan ve göreve başladıktan sonra borç, alacak ve Emval-i Metruke konusunda hak iddia edenlerin dilekçelerini kabul edecekti. Nakil olunan kişilerde alacakları olduğunu iddia edenler, ellerinde bulunan senet ve diğer belgelerini, vekâletle müracaat halinde vekâletnameyi veya bunların onaylı örneklerini dilekçelerine eklemeye mecburlardı. Ayrıca bu dilekçelerde, iddia edenin ne kadar ve ne tür alacağı olduğu ve nakledilen kişinin gönderilmeden önceki ikametgâhının yer alması zorunluydu. Daha sonra komisyon bu şahıslara, müracaat ettiği tarihin de yazılı olduğu bir makbuz verecekti. Hak iddiasında bulunan şahıslar, tüm bu işlemleri yaptıklarına dair alacaklarını ispatlayıcı bir belge ile mahkemeye başvurabileceklerdi.

Nakledilen kişilere ait olup hükümet tarafından koruma altına alınan paralar ve eşya ile adı geçen kişilere ait bütün mallara el koymak da komisyonların görevleri arasındaydı. Ayrıca komisyonlar, bankalara, diğer kurumlara ve fertlere müracaatla nakledilen kişiler tarafından bırakılmış olan paralar ve malların hesaplarını talep edecekti; ilgili kurum, daire, banka veya fertler, komisyon başkanları tarafından istenilen hesapları ve gerektiğinde bunları ispatlayıcı evrak, senetler ve mektupları derhal vermeye mecburdular. Hükümet böylece, sürgün edilen Ermenilerin başkalarına bıraktıkları mallara da el koymuş oluyordu. Bu mallar, daha sonra Tasfiye Komisyonları tarafından açık artırma ile satılacaktı.

Talimatnameye göre, kiliselerde mevcut eşya, resimler ve kutsal kitaplar deftere yazılarak korunacak ve daha sonra ilgili köy veya mahalle ahalisinin iskân edildiği yere gönderi-

15 10 Haziran 1915 talimatnamesini takiben bölgelere çekilen çeşitli telgraflarda, Maliye ve Mülkiye memurlarından oluşan bir komisyon oluşturulması doğrultusunda emirler yollanmıştır. Bir örnek olarak bkz. BOA/DH.ŞFR., 54/226, Dahiliye Nezareti, İAMM'den Kayseri Mutasarrıflığına 15 Haziran 1331 (28 Haziran 1915) tarihli şifre telgraf.

lecekti. Ermenilerden kalan okul ve manastır gibi eğitimle ilgili her türlü bina ve eşyanın kullanma hakkı Maarif idarelerine verilmekteydi.

Komisyonların görevlerini yerine getirmeleri için komisyon başkanının talebi üzerine hükümet tarafından polis ve jandarma yollanması, komisyon çalışmalarının hükümetin denetiminde yapılması ve komisyonun, vazifesinde göstereceği ihmal, gevşeklik ve gecikmelerden dolayı meydana gelen zararlardan mali olarak komisyon üyelerinin sorumlu olacakları talimatnamenin diğer önemli maddeleridir.

Talimatnamede, komisyonların tutacakları iki çeşit defterden birisi komisyonların esas defteri diğeri de hesap defteriydi. *Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defteri* olarak belirtilen ilk defterde, *Emval-i Metrukenin* tasnifi, masrafı ve satışından elde edilen gelirler 14 ayrı bölümde, ayrı olarak işleniyordu. Talimatnamenin sonunda, *Esas Defteri Numunesi* adı altında, bu defterlerin şekillerinden de örnekler verilerek, nereye hangi bilginin nasıl yazılacağı hakkında ayrıntılı bir bölüm bulunmaktadır. Komisyonlar, defterleri bu örneklerle göre dolduracaklardı.

Emval-i Metruke Hesab-ı Cari Defteri ise ikinci defterdir. Bu defterin kayıt ve kullanılması hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Buna göre, defterin her sayfası dört tabloya ayrılmıştır. Tablolara, nakledilen kişinin mensup olduğu mahalle veya kazasıyla birlikte adı ve komisyon tarafından saklanan dosya numarası işaret edildikten sonra defter kullanılmaya başlanacaktır. Talimatnamede, tabloların da ayrıntılarıyla birlikte şekilli olarak açıklaması verilmektedir. Talimatnamenin yayınlanmasının ardından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Tasfiye Komisyonları kurulacak ve bu komisyonların hangi bölgeler için görevli oldukları belirtilecektir.¹⁶

16 Kurulan komisyonlar ve hangi komisyonun nereye bağlı olduğu konusunda bkz. BOA/DH.EUM.MEM. 73/43, Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanmış

Geçici Kanun ve talimatnamede 1918'e kadar bazı değişiklikler de yapılacaktır. Örneğin, 5 Ekim 1916 tarihinde, "13 Eylül 1331 [26 Eylül 1915] tarihli kanunun ikinci maddesinin birinci Fıkrasına Ek İbare Hakkında Kanun"la şu ibare eklenir: "Şu kadar ki başka mahallere nakil olunan bahsi geçen kişilerin yerleştirildikleri mahallerde, gecelemeleri ve ikametleriyle geçimlerini temin edebilecek derecede emlâk ve Hazineye intikal eden arazi ve Hazine arazisinden bedelsiz mesken ve arazi verilmek suretiyle yardım yapılabilir."¹⁷

İkinci önemli değişiklik 1916 Mayıs ayında yapılmış ve Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının tüm işlemleri bu tarihten itibaren Maliye Nezaretine (hazineye) bağlanmıştır.¹⁸ Bundan başka, 27 Mayıs 1917'de "Hazine-i Maliye uhdesinde bulunan emval-i gayrimenkulenin suret-i icarı [ki-

Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının bulundukları mahalleri gösterir 19 Kanunievvel 1331 (1 Ocak 1916) tarihli liste. Buna göre: İstanbul, komisyon merkez-i vilâyettedir. Edirne, komisyon Tekfurdağı'ndadır. Adana vilâyeti: Adana, Mersin, komisyon Adana'dadır. Cebel-i Bereket, komisyon liva merkezindedir. Kozan, komisyon liva merkezindedir. Erzurum, komisyon merkez-i vilâyettedir. Hüdâvendigâr vilâyeti: Takayyûden Karacabey, komisyon Bursa'dadır. Kirmastı, komisyon Bursa'dadır. Gemlik, Orhangazi, komisyon Gemlik'tedir. Maa-mülhakât, Ertuğrul, komisyon Bilecik'tedir. Ankara vilâyeti: Yozgat, Kırşehir, Boğazlıyan, komisyon Yozgat'tadır. Ankara, Keskin, Çorum, Ankara'dadır. Trabzon vilâyeti: Bafra, Termen, Çarşamba, Samsun'dadır. Ünye, Fatsa, Tirebolu, Ordu'dadır. Trabzon, merkez-i vilâyettedir. Sivas vilâyeti: Amasya, Gümüşhacıköy, Sivas'tadır. Merzifon, Havza, Merzifon'dadır. Tokat, Tokat'tadır. İzmit Sancığı: İzmit, Karamürsel, Yalova, İzmit'tedir. Adapazarı, Kandıra, Gemlik, Adapazarı'ndadır. Eskişehir Sancığı: Sivrihisar, Mihaliççık, liva merkezindedir. Eskişehir, liva merkezindedir. Kayseri sancığı: Kayseri, liva merkezindedir. Develi, kaza merkezindedir. Halep vilâyeti: Halep, vilâyet merkezindedir. Maraş, liva merkezindedir. Antakya, liva merkezindedir. Konya, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, vilâyet merkezlerindedir. Niğde, Karahisar-ı Sahib, Urfa, Karesi liva merkezlerindedir.

17 Salâhaddin Kardeş, 'Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 37.

18 BOA/HU.Kr. 109/3 ve BOA/HR.SYS., 2873/3-35, Dahiliye Nezâreti Aşâir ve Muhâcirin Müdriyyet-i Umûmiyyesinden (bundan sonra AMMU) Hâriciye Nezâret-i Celtlesi'ne, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916) tarihli yazı. Devir işlemi 23 Mayıs 1916 itibarıyladır, bkz. BOA/DH.HMŞ.1-1/6-26, Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliğinin 20 Temmuz 1333 (20 Temmuz 1917) tarihli yazısı.

ralanma koşulları] hakkında nizamname”¹⁹ örneğinde olduğu gibi sınırlı bazı değişiklikler daha yapılacaktır ki konumuz açısından fazla önemli değildir.

Kısa Değerlendirme

Geniş özetimizden de anlaşılacağı üzere, gerek kanun ve gerekse kararnamede, Ermenilerin mallarının karşılıklarının kendilerine nasıl ödeneceğine ilişkin, 30 Mayıs 1915 Bakanlar Kurulu kararı ve 10 Haziran 1915 talimatnamesindeki genel ilkenin tekrarı ötesinde hiçbir şey yoktur. Sadece, geçici kanunun ikinci maddesinde, malların gelir ve değerlerinden, “tasfiyeden sonra kalacak miktar sahiplerine verilir” ilkesi yenilenir.²⁰ Ayrıca kararnamenin 17. maddesinde, sadece “sahipleri bilinmeyen malların bedelleri(nin)... daha sonra Hükümet tarafından adı geçen köy veya mahalle halkının iskân edildiği mahalle” gönderileceği²¹ söylenir, o kadar.

Ermenilere mallarının karşılıklarının nasıl ödeneceği konusunda düzenleyici tek bir hüküm bile içermeyen kanun ve kararnamede iki husus çok önemlidir. Birincisi husus, el konulacak mal ve varlıkların kapsam alanı genişletilmiştir. Bu üç ayrı şekilde yapılmıştır. a) Ermenilerin sürgünlerinden 15 gün öncesine kadar, mal ve varlıklar üzerinde yaptıkları her türlü işlemin iptal edilebileceği ilan edilmiştir. b) Ermeni malları üzerine daha önce mahkemelerce alınmış herhangi bir haciz kararı varsa iptal edilmiş ve mallar doğrudan devlete geçmiştir. c) Eğer Ermenilerin başkalarından alacakları varsa, bunların doğrudan devlet tarafından toplanacağı karar altına alınmıştır. Böylece Ermenilerin başka kanallar-

19 *Düstur*, Tertip 2, Cilt 9, referans no: 3334, aktaran, Mehmet Hakkı Sağlam, *II. Tertip Düstur Kılavuzu, Osmanlı Devlet Mevzuatı (1908-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2006, s. 400.

20 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2303, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915).

21 *Takvim-Vekayi*, sayı: 2343, 28 Teşrinievvel 1331 (10 Kasım 1915).

dan alacaklarını tahsil etme imkânı kanun yoluyla kapatılmıştır. İkinci husus, Ermenilerden alacaklı olan yerli ve yabancı kişi ve kuruluşlara alacaklarının verileceği ilan edilmiştir. Böylece, özellikle Almanya başta olmak üzere, yabancı devletlerin çıkartabilecekleri sorunların önüne geçilmiş oluyordu. Önemli olan husus, Ermenilerin alınacak kararlara hukuken itiraz etme kapısının tümüyle kapatılmış olmasıdır.

Burada önemli bir noktaya daha değinmek gerekir. Kanun ve Kararnamenin yayınlanmasından çok önce, burada dile getirilen hususlar uygulamaya konmuş bulunuyordu. Örneğin, Hükümet aylar öncesinden, bölgelere yolladığı çeşitli emirlerle, el konulacak malların tam bir dökümünü çıkartmaya ve Ermenilerin mallarını başkalarına devretmelerine engel olmaya çalışmıştır. 11 Temmuz 1915'te Trabzon'a yollanan telgraf buna bir örnek olarak verilebilir. Telgrafta, Ermenilerin ellerindeki alacaklarına ilişkin tüm senetlerin toplanması, deftere geçirilmesi istenir. Ayrıca Ermenilerin mallarını başkalarına aktarmalarına veya mallarını yabancılara satmalarına izin verilmemesi bildirilir.²²

10 Ağustos 1915'te, Ermenilerin borç ve alacaklarının nasıl tasfiye edileceğine ilişkin bir talimatnamenin gönderilmek üzere olduğu bildirilir ve bunların şimdilik özel defterlere kaydedilmesi istenir.²³ 11 Ağustos 1915 tarihinde, Ermenilerin mallarını özellikle yabancılara ucuz fiyatlarla sattıklarının tespit edilmiş olduğu söylenir, tüm bu satışların iptal edilmesi ve bölgede dolaşan yabancılardan derhal çıkar-

22 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/393, Dahiliye Nezareti İAMM'den 29 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915) tarihli Trabzon vilâyetine şifre telgraf.

23 BOA/DH.ŞFR., 54-A/368, Dahiliye Nezareti İAMM'den Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915) tarihli şifre telgraf.

tilması istenir.²⁴ 28 Ağustos 1915 tarihinde hemen hemen tüm bölgelere çekilen bir telgrafta, Vilâyet dahilindeki Ermenilerin, sevklerine başlamadan sekiz gün evveline kadar veya sevkîyat esnasında yabancılara satılmış ve başkasına devredilmiş emlak ve arazilerin listesinin çıkartılıp üç gün içinde merkeze bildirilmesi istenir.²⁵

Özetle, İttihat ve Terakki Hükûmeti döneminde çıkarılan kanun ve talimatnamelerle, Ermenilerden kalan mallarla ne yapılacağına ilişkin son derece detaylı eylem planı çıkarılmış ama bu malların karşılıklarının Ermenilere nasıl iade edileceğine dair hiçbir hukuki düzenlemeye gidilmemiştir. İttihatçıların gözünde tehcir edilen Ermeni vatandaşları sürgün edildikleri andan itibaren artık yaşamıyorlardı. Bu nedenle, 1918 yılı Şubat ayında hazırlanan raporda Ermenilere mallarının karşılığının verilmediğinin itiraf edilmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir.

24 BOA/DH.ŞFR., 54-A/388, Dahiliye Nezareti İAMM Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına, Adana, Halep, Maraş, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Erzurum ve İzmit Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyâsetlerine 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) tarihli şifre telgraf.

25 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/280, Dahiliye Nezareti İAMM'den Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van Konya vilâyetiyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına ve Halep, Adana, Sivas, Trabzon Emvâl-i Metrûke İdâre Komisyonları Riyâsetine 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli şifre telgraf.

Mütareke Dönemi ve Geri Dönen Ermeniler

Birinci Cihan Harbi'nin yenilgi ile sonuçlanması üzerine, İttihat ve Terakki Hükümeti 8 Ekim 1918'de istifa etti. İlk hükümet 11 Ekim 1918 Ahmet İzzet Paşa tarafından kuruldu ve 4 Kasım 1922 tarihine kadar toplam 11 hükümet görev yaptı.¹ Hükümetlerin ilk eylemlerinin arasında, İttihat ve Terakki üyelerine karşı yargılamaları başlatmak² ve sürgüne gönderilen ve sağ kalan Ermenilerin geri dönmelerine izin vermek geliyordu.

Sürgünden İlk Dönüşler

Aslında, sürgün-tehcir edilenlerin sınırlı olarak geri dönmelerine İttihat ve Terakki Partisi yönetimi sırasında, 1918

- 1 Yedi ayrı sadrazam tarafından kurulan bu hükümetlerin görev sürelerine ilişkin bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt II, *Mütareke Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 37.
- 2 1919-22 döneminde İstanbul'da faaliyet gösteren Divan-ı Harbi Örfi'de toplam 63 dava görülmüş ve 200 civarında sanık yargılanmıştır. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2009.

başı ile birlikte müsaade edilmeye başlandı. Bu konuda ilk bulabildiğimiz emir 28 Şubat 1918 tarihli ve Suriye'den Anadolu içlerine sürülen Arapların kadın ve 16 yaş altındaki çocuklarına dönme izni verilmesi ile ilgilidir.³ Daha sonra, 4 Nisan 1918'de alınan bir kararla 60 yaşını geçmiş ve yardıma muhtaç olan Arapların da dönmesine müsaade edildi,⁴ ve bölgelerden bu yaşı geçmiş insanların listelerinin hazırlanması istendi.⁵ 21 Temmuz 1918'de ise uygulama genişletilerek, "Dördüncü Ordu bölgesinden sürgün edilenler arasında, Divanı Harb Kararı ile mahkûm olmayanlar içinde ıslah-ı nefis edenlerin memleketlerine gitmelerine müsaade" edilmiştir.⁶ Fakat hâlâ Divan-ı Harbi Örfi tarafından cezalandırılmış ya da güvenlik açısından sakıncalı bulunan birçok ailenin dönmesine hâlâ izin verilmiyordu.⁷

Dönmelerine izin verilen ikinci grup, Müslüman (Kürt-Türk) muhacirlerdi. 1918'in Nisan ve Mayıs aylarında öncelikle devlete mali yük teşkil etmeyecek Müslümanların eski yerlerine dönmelerine izin verildi.⁸ Benzeri kararlar, yaz

- 3 BOA/DH.ŞFR., 84/187, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Sivas, Kastamonu ve Konya vilayetleri ile Karahisar-i Sahib, Eskişehir, Kütahya, Maraş, Niğde, Urfa mutasarrıflıklarına 28 Şubat 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.
- 4 BOA/BEO. 4511/338204, Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetinden (bundan sonra EUM) Başbakanlık Makamına 4 Nisan 1918 tarihli yazı. İlgili karar, 7 Nisan tarihinde bölgelere şifre telgrafla bildirilecektir. Bkz. BOA/DH.ŞFR., 86/60. İ.E. Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi", (Atatürk Yolu, 4, sayı 14, Kasım 1994, s. 121-139), adlı makalesinde bu kararın Ermeni ve Rumları da kapsadığını ileri sürmektedir ki bu bilgi yanlıştır.
- 5 BOA/DH.ŞFR., 585/63, Dördüncü Ordu mıntkasından ihraçla Kayseri dahiliye tebid edilen şahıslar arasında yaşları altmışı geçenler hakkında 5 Temmuz 1334 (1918); ve BOA/DH.ŞFR., 58499, Dördüncü Ordu mıntkasından ihraç edilen ailelerden Ankara ve mülhakatında altmış yaşını mütecaviz olanların isimlerine dair, 18 Temmuz 1334 (1918) tarihli şifre telgrafı.
- 6 BOA/MV., 212/95, 1336 L 12.
- 7 Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri", Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007, s. 198-200.
- 8 BOA/DH.ŞFR., 86/195, Dahiliye Nezareti AMMU'den Mamuretülaziz vilayeti-

sonu itibarıyla, sahillerden iç bölgelere göç ettirilmiş Rum-
lar için de alınmaya başlanacaktı. “Esbâb-ı askeriyye bina-
en dâhile alınan vilâyet ahâlisinden bulunan Rumların yerle-
rine avdetlerinde bir mahzur görülmemiş” olduğu bölgelere
bildirilirmiş⁹ ve “bunlardan memleketlerine gitmek isteyen-
lere mûmanaat edilmemesi [engel olunmaması] ve esnayı av-
detlerinde temin-i muhâfazaları” istenmiştir.¹⁰

Arap, Rum ve Müslüman (Kürt-Türk) muhacirlerin geri
dönmelerine sınırlı izinlerin verilmeye başlandığı dönemde
Ermeniler için sıkı kontroller hâlâ devam etmekteydi. Böl-
gelere, İstanbul’dan izin verilmedikçe, “Ermenilerin vilayet/
liva dahilinde” bile “seyir ve seyahatlerine müsaade olun-
maması” yolunda telgraf emirleri yollanıyor;¹¹ bulundukları
yerlerden başka yerlere gitmeye çalışan Ermeniler için özel
listelerin hazırlanması isteniyordu.¹²

Ermeniler için de geri dönmelerine müsaade edileceği ve
buna ilişkin kararların alınacağı haberleri yaz ayları ile du-
yulmaya başlanır.¹³ 5 Ağustos 1918’de *İkdam* gazetesi, el-

ne 21 Nisan 1918 ve BOA/DH.ŞFR., 87/166, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Er-
zurum ve Van vilayetlerine 16 Mayıs 1334 (1918) tarihli şifre telgraflar.

9 BOA/DH.ŞFR., 91/149, Dahiliye Nezâreti AMMU’dan Trabzon vilâyetine 14
Eylül 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

10 BOA/DH. ŞFR., 91/150, Dahiliye Nezâreti AMMU’dan Sivas vilâyeti ve Canik
mutasarrıflığına 14 Eylül 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

11 BOA/DH.ŞFR., 85/171, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Haleb, Hüdâ-
vendigâr, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz ve
Musul vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kale-i Sul-
taniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, İçel, Kütahya,
Maraş ve Niğde mutasarrıflıklarına 20 Mart (1334) 1918 tarihli şifre telgraf.

12 BOA/DH.ŞFR., 87/74 Dahiliye Nezareti EUM’dan Edirne, Adana, Ankara, Ay-
dın, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Ma-
muretülaziz ve Musul vilâyetleri ile, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Ka-
resi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib,
Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarına 25
Nisan 1331 (8 Mayıs 1915) tarihli şifre telgraf.

13 BOA/DH.ŞFR., 90/51, Dahiliye Nezareti EUM’dan Mamuretülaziz vilayetinde 6
Ağustos 1334 (1918) tarihli şifre telgraftan Hükûmetin bu konuda bazı hazır-
lıklar içinde olduğunu anlıyoruz.

de ettikleri duyumlara göre, Ermenilerin geri dönmelerinin başlayacağını bildiriyordu.¹⁴ 21 Ağustos 1918'de *Sabah* gazetesi, "Mahall-i ahare tehcir edilmiş olan Ermenilerin memleketlerine avdetlerine hükümetçe karar verildiği hakkındaki haberlerin taşrada bulunan Ermeniler arasında" sevinç yarattığı ve Ermeni gazetelerinde "peyderpey birçok mektup" yayınlandığı haberine yer verdi, bu mektuplardan alıntılar yayınladı.¹⁵ İlerleyen günlerde basında, Enver Paşa'nın Ermenilerin geri dönmeleri için, "lazım gelenlere talimat verildiği ve askeri nokta-i nazardan hiçbir mahzuru olmayan yerlerde ikamet etmeleri için [Ermenilerin] peyderpey memleketlerine avdet edecekleri" ve İstanbul Ermeni Katolikosluğunun geri dönmelere izin verilmesi konusundaki teşekkür demeçleri yer aldı.¹⁶

Başlangıçta geri dönme izni değil, "dâhil-i vilâyet/livada bir mahalden diğer mahalle gitmek" isteyen Ermenilere, "haklarında zâbitaca tahkikat icra olunduktan" sonra seyahat izni verilmesi söz konusudur.¹⁷ Nitekim Erzurum'a gönderilen 8 Ağustos 1918 tarihli "Kafkasya'daki Ermenilerin şimdilik köylerine iadeleri muvafık değildir" veya Bursa'ya 1 Ekim 1918'de gönderilen, "Karar-ı askerî ile mahallerinden çıkarılan ahâlînin iadelerine cihet-i askeriyece müsaade edilmedikçe mahal-i mezkûreye bu gibilerin avdetleri caiz olamayacağı" biçimindeki telgraflardan

14 5 Ağustos 1334 (1918) tarihli *İkdam*'dan aktaran, Adem Günaydın, "The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920)", Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2007, s. 12.

15 *Sabah*, 21 Ağustos 1334 (1918).

16 *Sabah*, 25 ve 30 Ağustos 1334 (1918).

17 BOA/DH.ŞFR., 90/176, Dahiliye Nezareti EUM'den Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul ve Van vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Şâhib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Cebel-i Lübnan, Erzincan mutasarrıflıklarına 19 Ağustos 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

izinlerin her bir durum için ayrı ayrı kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸ 16 Ekim 1918 tarihinde Adana'ya çekilen, "Amanos şimendifer hattındaki hizmetlerinden çıkarıldığı bildirilen Ermenilerin köylere" dağıtılması ve iskânına izin veren telgraf;¹⁹ veya 19 Ekim 1918'de Musul'a çekilen "talib olanların istedikleri yerlere azimetlerine müsaade edilmesi muvafıktır"²⁰ biçimindeki telgraf bu duruma bir örnek olarak verilebilir. Ekleme gerekir ki, bu dönemde, bulundukları yerlerden kaçan Ermenilerin iadeleri de söz konusu olmaktadır.²¹

Toplu geri dönme konusunda ilk resmî adım 18 Ekim 1918 tarihinde atıldı ve "ahvâl-i harbiyye dolayısıyla ve karâr-ı askerî ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahallere sevk edilmiş olan bilumum ahalinin yerlerine avdetlerine müsaade" edildiği tüm bölgelere bildirildi. Geri dönenlerin seyahatlerini güvenlik içinde yapmalarının temin edilmesi ve "emr-i tatbîkinde kat'iyyen te'allül [*mazeret*] ve te'ahhura [*gecikmeye*] meydân verilmemesi" isteniyordu.²²

19 Ekim 1918'de Meclis'te okunan hükümet programında Ahmet İzzet Paşa, "Ahvali harbiye ve ilcaatiyle memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahalle nakl ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın peyderpey ve me'vayı ka-

18 BOA/DH.ŞFR, Dahiliye Nezareti EUM'den Erzurum vilayetine 8 Ağustos 1918 tarihli şifre telgraf ve BOA/DH.ŞFR, 92/03, Dahiliye Nezareti AM-MU'dan Hüdavendigar vilayetine 1 Teşrinievvel 1334 (1 Ekim 1918) tarihli şifre telgraf.

19 BOA/DH.ŞFR., 92/153, Dahiliye Nezareti EUM'den Adana vilayetine 16 Teşrinievvel 1918 (16 Ekim 1918) tarihli şifre telgraf.

20 BOA/DH.ŞFR., 92/170, Dahiliye Nezareti EUM'den Musul vilayetine 19 Ekim 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

21 Şam'dan firar eden Ermenilerin geldikleri yere geri sürülmelerine ilişkin bir emir için bkz. BOA/DH.ŞFR., 91/160, Dahiliye Nezareti EUM'den Adana vilayetine 15 Eylül 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

22 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2007, s. 396.

dimlerine avdet etmelerine karar” verildiğini ve uygulamaya başlandığını açıklardı.²³ İzzet Paşa’nın sözleriyle, “bir iki seneden beri pek büyük ıstıraplara maruz olan bu vatan evladının emvali menkule ve gayrı-menkulleri kendilerine iade olunacak ve satılmış olan eşyalarının bedelleri de tediye edilecektir [verilecektir].”²⁴

Programın okunmasını takiben, 21 Ekim 1918’de sürgün edilen Ermeni ve Rumların geri dönmelerine müsaade edilmesine ilişkin emir ilgili tüm illere gönderildi.²⁵ 22 Ekim’de, “Seyahat varakası” ile seyahat etme usulünün kaldırılmasının düşünüldüğü ve bunun ne gibi zararlar yaratabileceği soruldu.²⁶ 23 Ekim 1918’de sürgün edilen Ermeni ve Rumların sağ salım memleketlerine dönebilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması istendi ve bu hususlarda kusuru görülenlerin cezalandırılacakları bildirildi.²⁷

Daha sonra bölgelere, geri dönme işlerinin tam ve düzenli yapılabilmesi için emirler gönderilmeye devam edildi. Yollanan çeşitli emirlerle, Ermeni ve Rumların seyahat vesikası olmadan seyahat edebilmeleri; kendilerine hususi tren tahsisi; yiyecek, içecek ve yol masrafları gibi ihtiyaçlarının karşılanması ve gidecekleri yere emniyet içinde varmalarının sağlanması istendi.²⁸ 20 Kasım 1918’de bildirilen rakamlara göre, 7.163’ü

23 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, Cilt: 1, 19 Teşrin-i Evvel 1334, TBMM Basımevi, Ankara, s. 29.

24 *A.g.e.*

25 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, 396.

26 BOA/DH.ŞFR., 92/207, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülâziz, Musul ve Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Karesi, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, İçel, Batum, Kars, Erzincan, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına 22 Ekim 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

27 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, s. 397-8.

28 28 Ekim, 5 ve 23 Kasım 1918 tarihli tebligatlar için bkz. *a.g.e.*, s. 399-403.

Ermeni toplam 10.601 kişi geri dönünüştü.²⁹ 21 Aralık 1918 tarihinde ise 2.552 Müslüman, 19.695 Rum ve 23.420 Ermeni- nin geri döndüğü açıklandı. Açıklamayı Meclis'te yapan Bakan, bu insanların yerleştirilmiş olduğunu da söylemişti.³⁰

Konuya ilişkin en önemli adım 4 Kasım 1918'de atıldı ve "Tehcir Kanunu" olarak bilinen 27 Mayıs 1915 tarihli geçici kanun Anayasa'ya aykırı bulunarak iptal edildi.³¹ 21 Ekim tarihinde Ermenilerin rızaları doğrultusunda eski dinlerine dönmeleri serbest bırakılmıştı ve 5 Kasım 1918'de bu iznin 20 yaş üzeri ile sınırlı olduğu bildirilmiş idi. 8 Şubat 1919'da ise bu tutum değiştirildi ve 20 yaş altı Ermenilerin din değiştirmelerinin zaten kabul edilemeyeceği söylenerek, bu yaş altında olanlara da Ermeni nüfus kayıtlarının verilmesi istendi.³²

Geri dönmeler konusunda karşılaşılan en büyük sorun, Ermenilere geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların nasıl iade edileceğiydi. 18 Aralık 1918 tarihinde bu konuda ayrıntılı bir tamim hazırlandı ve bölgelere gönderildi. Tamimde, Ermenilerin el konulan mallarının geri verileceği ve geri dönenlerin evlerinde oturan memur, zabitan ve şahısların bu yerleri en kısa sürede boşaltmaları isteniyordu.³³ Ermenilerin ev ve arazileri teslim edilecek; bu evlerde oturan muhacir ve mülteciler tahliye edilecek, imkân olmadığı durumlarda, müsait evlerde birkaç aile bir arada barındırılacak, açıkta kalanlar muhacir köylerine yerleştirilecekti.

29 A.g.e., s. 402. Geri dönüşler konusunda daha ayrıntılı bir çalışma için bkz., İbrahim Ethem Atınur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1991.

30 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, cilt I, s. 362.

31 Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 114-116.

32 BOA/DH.ŞFR., 96/100, Dahiliye Nezareti EUM'den Edirne, Erzurum, Adana vesair vilayetler ile Urfa, İzmit, Bolu vesair mutasarrıflıklarına 8 Şubat 1919 tarihli şifre telgraf.

33 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, s. 412-417.

22 Aralık 1918 tarihli bir yazıda, Dahiliye Nazırı, 22 Eylül 1916 tarihli geçici kanuna göre tasfiyeye tâbi tutulmuş olan “emval ve matlûbâtın” sahiplerine “tamamen ve kâmilten iadeleri(ni)” sağlayacak bir kanunun sûratle hazırlanmakta olduğunu bildiriyordu.³⁴

İlgili kanunun gecikmesi nedeniyle, mal ve mülklerin iadesi ve iskân sorunlarının çözülmesi esas olarak merkezden gönderilen telgraflar aracılığı ile halledilmeye çalışıldı. Dikkati çeken hususlardan birisi, “metruk emval-i menkule ve gayr-ı menkullerin” vekil veya vasilerine verilmeyerek doğrudan mal sahibi olan kişilere verileceğinin kararlaştırılmış olmasıydı³⁵ ki bu 12 Ocak 1920 kararnamesi ile değiştirilecek ve vekil ve vasiler de malları alabileceklerdir.

Merkezden emirlerle sorun çözme 1919 yılı boyunca da devam etti. Örneğin, 19 Şubat 1919’da tüm illere yollanan bir emirle, Emval-i Metruke depolarından resmî dairelere geçici olarak nakledilen eşyaların sahiplerine iade edilmesi;³⁶ 19 Mart 1919’da sürgüne tâbi olmuş Ermeni ve Rumların bazı vergilerden muaf tutulması istendi.³⁷ Emval-i Metrukeler konusunda bölgelerden gelen bazı isteklere ise, konunun Bakanlar Kurulu’nda görüşülmekte olduğu gerekçesiyle karşı çıkılıyor ve beklenilmesi isteniyordu.³⁸

Dönemin gazete haberlerinden, Ermeni evlerine yerleşenlerin boşaltılmasının ciddi bir sorun oluşturduğu anlaşılmaktadır. 27 Mart 1919 tarihli bir habere göre, Erme-

34 A.g.e., s. 414 ve 417.

35 A.g.e., s. 481.

36 A.g.e., s. 453-4.

37 BOA/DH.SYS., 53/2, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Sadrazamlık Makamına 19 Mart 1335 (1919) tarihli yazı.

38 Örneğin, 19 Ağustos 1335’te (1919), Trabzon’dan gelen, geri dönmeyen Ermenilerin mal ve mülklerinin yetim Ermeni çocukları için kullanılması istegi reddediliyordu. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, s. 497.

ni ve Rumlardan boşalan evlere yerleştirilen Müslümanlar, Muhacirin Cemiyeti adı altında bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Yapılan açıklamada, Ermeni ve Rumların “avdeti üzerine onların yerlerine iskân edilmiş bulunan Muhâcirin-i İslâmiye(nin) o yerlerden ihrâc edilip tamâmen açıkta” kaldığı söyleniyordu. Dernek, yersiz yurtsuz kalan Müslüman sayısının “150 bin raddesinde” olduğunu bildirmektedir.³⁹ Hükümet, bazen karşılaşılan sorunları anlamak üzere bölge Muhacirin Müdürlerini merkeze çağırıyor ve “Rum ve Ermenilerin memleketlerine avdeti üzerine ne kadar muhacir açıkta kalmıştır? Bunlardan elyevm muhtâc-ı iskân ne kadar kimse vardır? Bunlar nerelerdedir? Muhacirlerin iskânına mûsâid arazi mevcûd mudur? Mevcûdsa nerelerde ne kadardır ve iskânları nereye...” gibi sorulara cevap aramaya çalışıyordu.⁴⁰

12 Ocak 1920: İttihatçı Kanunlar İptal Ediliyor

Emval-i Metrukelerin iadesi ile ilgili beklenen kararname nihayet 12 Ocak 1920 tarihinde yayınlandı. Kararname 33 maddeden oluşuyordu ve Ermeni mallarının nasıl geri verileceğini ayrıntılı olarak düzenliyordu. Kararname'nin 30. maddesi ile, 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu ve 8 Kasım 1915 tarihli Tüzük yürürlükten kaldırılıyordu.⁴¹

Kararnamenin en önemli noktası, 26 Eylül Kanun ve 8 Kasım 1915 Tüzüğüne göre el konulan ve Maliye ve Vakıflar hazineleri adına kayıtları yapılan taşınmaz malların

39 Tercüman-ı Hakikat, 27 Mart 1335 (1919).

40 BCA/TİGM, 272.11/14.50.12, 28 Haziran 1335 (1919); belgeyi aktaran, Tayfun Eroğlu, “Tehcirden Milli Mücadeleye Ermeni Malları (1915-1922)”, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008, s. 135.

41 “Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1733 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname” adıyla yayınlanan kararın tam metni için bkz. Salâhaddin Kardeş, ‘Tehcir’ ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 69-91.

sahiplerine hemen iade edileceği idi. Önceki kullanıcıların hayatta olmaması durumunda da mallar, Maliye ve Evkaf hazineleri adına kayıtları yapılsın yapılmasın, vâris veya intikal eden kişilere hemen teslim edilecek ve adlarına kayıtları yapılacaktı. Hayatta olmayanların vârisleri yoksa malları devlete kalacaktı. Yine Maliye ve Evkaf hazineleri tarafından yapılan satışlar malın ilk sahipleri tarafından kabul edilmediği takdirde sahipler mallarını geri alabileceklerdi.⁴²

Sürgün edilen kişiye, malın devletin mülkiyetinde bulunduğu dönemle ilgili elde edilen gelirden, kanunda belirtilen vergi gibi kalemler mahsup edildikten sonra kalanı geri verilecek ve malların tahribatıyla ilgili tazminatı da devlet ödeyecekti.⁴³ Kararnamede, tasfiye komisyonlarının tahsil ettiği paranın faiziyle birlikte ödenmesi de öngörülüyordu. Mâliye ve Evkaf hazinelerinin sorumluluğunda olan ve sonradan mülke sahip olanların yapmış oldukları kira sözleşmeleri malın ilk sahibi tarafından kabul edilmezse, mal sahibinin hükûmete müracaat ettiği tarihten 10 gün içinde kiracıların çıkarılacağı ve malın sahibine iade edileceği hükme bağlanıyordu.⁴⁴

Kararnamenin düzenlediği bazı diğer önemli hususlar şunlardı: Köy veya mahalle adına kaydedilmiş olan malların bedelleri köy veya mahalle halkından hak edenlere dağıtılmak üzere ihtiyar heyetlerine bırakılacaktı. Eğer satılan malın vârisleri yoksa taşınmaz malın bedeli, cemaatinden kimsesizlere dağıtılmak üzere ruhanî başkanlara verilecekti. Hazineye ait olup, başkasına satılmış veya terkedilmiş olan taşınmaz üzerinde hükûmet veya diğer kişiler tarafından eklenmiş bina, ağaç veya başka şeylerin ayakta kalmış o günkü

42 A.g.e., s. 79-80.

43 A.g.e., s. 83.

44 A.g.e., s. 86.

kıymeti, üzerinde bulunduğu taşınmazın kıymetinden eksik veya ona eşitse; eklemeleri yapan ikinci kişiler ve malın ilk sahibi uygun görürse, malın ilk sahibi üç senede taksitle ödemeyi kabul ederse, taşınmaz mal eklentileriyle birlikte ilk sahibe iade edilecekti.⁴⁵

Kısa Değerlendirme

Çalışma boyunca, *Vahdettin Kararnamesi* olarak adlandıracağımız bu kararname ile, İttihat ve Terakki dönemindeki Ermeni mallarına yönelik tüm uygulamalar iptal edilmiş ve Ermenilerin el konulan mallarının iadesine başlanmıştır. 1918 Kararnamesi'nin ve bu kararname ile içine girilen sürecin gösterdiği iki önemli hususun altını çizmek gerekir. Birincisi, 1918 Ekimi ile birlikte, Ermenilere geride bıraktıkları mallar iade edilirken, hiçbir biçimde, bu malların karşılıklarının daha önce ödenmiş olunduğu yönünde bir ibareye rastlanmaz. Yani, yukarıda 1918 yılı Şubat ayına ait raporda aktarılan, Ermenilere mallarının bedellerinin ödenmediği bilgisi, tüm bu dönem boyunca yapılan uygulamalar ile de tasdik edilmiştir.

Oysa, bilindiği gibi, Türk hükümetleri ve bazı tarihçiler yıllardır, “satılan malların bedelleri[nin] Emval-i Metruke komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiş” olduğunu iddia ediyor, hatta “iskân mahallerine varan muhacirler[in], kendilerine aktarılan bu paralarla işlerini kurmuş ve bölgeye uyum sağlamış” olduklarını ileri sürüyorlardı.⁴⁶ Yayınladığımız bu belgelerle, onlarca yıldır tekrar edilen bu yalanı deşifre etmiş olduğumuzu söyleyebiliriz.

İkinci husus, Cumhuriyet rejimi ve onun soykırım ile

⁴⁵ A.g.e., 83-4.

⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2001, s. 90.

ilintisi meselesidir. İleride daha ayrıntılı ele alacağımız gibi, Cumhuriyet hukuk sistemi, *Vahdettin Kararnamesi*'nin iptali ve 1915 soykırım yasalarının tekrar kabulü üzerine kurulmuştur. Bu nedenle, Emval-i Metrukeler özelinde, Cumhuriyet rejiminin soykırımı, hukuk sistemi ile kurumsallaştırmış olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'nin soykırımı hukuksal olarak kurumsallaştırmış bir rejim olmaktan çıkmasının sırrı ise *Vahdettin Kararnamesi*'nde yatmaktadır. Kanımızca, bu amaca ulaşabilmek için soykırım yasaları ve onun sonuçlarını hukuk sisteminden temizlemek ve yeniden *Vahdettin Kararnamesi*'ni çıkartan anlayışa yönelmek şarttır.

10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması

Ermenilerin geri dönme ve mallarının geri verilmesi Sevr görüşmelerinin de konusu olmuş ve antlaşmada bu hususlara da yer verilmiştir. Konu "Ekalliyetlerin Himayesi" meselesi ile ilgili 140-151. maddeler arasında ele alınır. 141. madde ile İttihatçı rejim, "terörist" olarak tanımlanır ve 1 Kasım 1914 sonrası tüm din değiştirmeler iptal edilir. 143. madde ile, Türk Hükümetinin, katliamlar sırasında verdiği zararları tazmin için, 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren kaybolmuş, zorla sürülmüş veya hapsedilmiş insanların bulunması doğrultusunda elindeki tüm imkânları seferber etmesi ve çalışması karara bağlanır.

Emval-i Metrukeye ilişkin düzenlemeler 144. madde ile getirilmiştir. Maddenin hükümleri incelendiğinde, 12 Ocak 1920 tarihli *Vahdettin Kararnamesi* ile paralellik arz ettiği görülür. Bu maddeye göre Osmanlı hükümeti, 1915 tarihli Emval-i Metruke Kanunu'nun ve bu kanunu tamamlayan diğer hukuki düzenlemelerin haksız ve hükümsüz olduğunu kabul eder. Emval-i Metruke ve buna bağlı diğer kanun-

lar doğrultusunda alınan kararlar gerek geçmişe ve gerek ileriye yönelik olarak geçersiz sayılır.⁴⁷

Yine bu madde gereğince Osmanlı hükûmeti, 1 Ağustos 1914 tarihinden beri öldürme/katletme veya diğer yollarla zorla sürülen Türk olmayan Osmanlı vatandaşlarının memleketlerine ve işlerinin başına geri dönmelerini sağlayacağını resmen taahhüt eder. Bahsi geçen tebaanın ve bunların mensup oldukları cemaatin uhdesinde bulunan taşınır ve taşınmaz mallardan tekrar ele geçebilecek olanlar –bu mallar kimin elinde bulunursa bulunsun– derhal sahiplerine iade edilecektir. Söz konusu mallar her tür vergiden muaf tutulacak, eski sahiplerine iadesi yapılırken hiçbir biçimde malların eski sahipleri tarafından bir tazminat ödenmeyecektir. Malları ellerinden alınıp başkalarının tasarrufuna verilen bu kişilerin mallarını kullananlar aleyhine dava açma hakları saklı tutulacaktır.

Osmanlı hükûmeti uygun görülecek her mahalde Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından hakem komisyonlarının teşkilini kabul etmiştir. Bu komisyonlardan her biri Osmanlı hükûmetinden bir temsilci ile zarar gördüğü iddiasında bulunan kişi veya bu kişiyi temsil eden cemaatin bir temsilcisinden ve Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne mensup bir başkan-dan mürekkep olacaktır. Hakem komisyonları, başvuruda bulunan bütün talepleri tetkik edecek ve bu talepler hakkında verilen hükmü icra edecektir. Taktil ve tehcire fiilen iştirak etmiş veyahut bu taktil ve tehcir eylemlerinin meydana gelmesine sebep olmuş olduğu tahkikat sonucunda sabit olan her şahsın uzaklaştırılması, söz konusu şahsın emvali hakkında kabul edilecek tedbirler, komisyon tarafından tayin olunacaktır. 1 Ağustos 1914 tarihinden itibaren vârisi olmadan vefat etmiş veya kaybolmuş olan bir cemaat üyesine

47 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt 1: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1953, s. 573.

ait bütün emval ve emlâkin emval ve emlâk bulunduğu hükümet yerine malın sahibi şahsın bağlı olduğu cemaate intikal ettirilebilir.⁴⁸

1 Ağustos 1914 tarihinden sonra emval-i gayri menku le hakkında yapılmış bütün kanuni işlemler iptal edilecek; malların tazmini Osmanlı hükümeti tarafından yapılacak ve bu tazmin iadenin tehirine bahane olmayacaktır. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti taşınmaz malı hem eski sahibine iade edecek hem de bu malın tazminatını ödeyecektir. Ancak, söz konusu olan taşınmaz mülk üzerinde tasarrufta bulunan kişi tarafından bazı harcamalar yapılmış ise, hakem komisyonu ilgililere âdilâne bazı ödemeler yapılması yetkisine sahip olacaktır. Osmanlı hükümeti komisyonların almış olduğu kararları mümkün mertebe icra etmeyi ve bu kararlara karşı gelmemeyi taahhüt etmiştir.⁴⁹

Özetle, Sevr Antlaşması'ndaki hükümler açık bir biçimde 12 Ocak 1920 tarihli kararnameyi destekleyici ve tamamlayıcı niteliktedir. Burada yer alan hususların bir kısmı, imzacı tarafların vatandaşlarının zararlarının karşılıklılık ilkesine göre tazmin edilmesi veya ortak hakem komisyonunun kurulması örneklerinde olduğu gibi Lozan Antlaşması'nda da tekrar edilecektir.

Türkiye Dışında Kalan Rum ve Ermenilere Dönüş Yasakları

Her ne kadar, 18 Ekim tarihi ile birlikte sürgüne gönderilen Ermenilerden sağ kalanlara geri dönme müsaadesi verilmişse de süreç sorunsuz işlememiştir. Osmanlı Hükümeti ve daha sonra Ankara'da faaliyete geçecek milliyetçi hareket, özellikle 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması sınırları dışında

48 A.g.e., s. 573-74.

49 A.g.e.

kalan Rum ve Ermenilerin geri dönmelerini birtakım tedbirlerle engellemeye çalışacaklardır. Ankara ve İstanbul'un bu konuda benzeri tutum takınmış olmaları dikkat çekicidir.

1918 ve sonrası geri dönüşler sorununu iyi anlayabilmek için süreci ikiye ayırarak incelemek gerekir. Birincisi 1918-1922 dönemidir. Bu dönemde İstanbul'da hâlâ görev başında olan bir hükümet vardır. İkinci dönemin 1922 Kasım sonrası, İstanbul'un Ankara Milliyetçi Hükümetinin kontrolüne geçmesi ve Lozan görüşmeleri ile başlayıp, tüm 1920'li yılları kapsadığını söyleyebiliriz. İkinci dönem için de Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe giriş tarihi olan 6 Ağustos 1924 tarihi önemli bir dönüm noktası olarak telakki edilmelidir.

Bu bölümde özellikle 1918-1922 dönemi üzerinde durmak istiyoruz. Bu dönem geri dönüşler meselesinin, birçok nedenden dolayı son derece karmaşık bir konu olduğunu kabul etmek gerekir. Birincisi, belki Cihan Harbi bitmişti ama Anadolu'da birçok cephede savaş ya hâlâ sürüyor ya da yeni cepheleler açılıyordu. Savaşların seyrine göre, Müslüman-Hristiyan topluluklar imkânları ölçüsünde savaş bölgelerinden kaçmaktaydılar. İkincisi, farklı bölgeler, farklı politik ve askerî güçlerin kontrolü altındaydı. Türkler dahi bölünmüşler ve bazen birbiri ile dayanışan bazen de savaşan iki ayrı politik merkez tarafından yönetilmekteydiler. Bu nedenle, 1918-1922 dönemi geri dönüş yasakları konusuna bakarken, İstanbul Osmanlı Hükümeti uygulamaları ile Ankara Milliyetçi Hükümetin uygulamalarını birbirinden ayırmak gerekir. Sonuçta benzerlikler gösterse de ayrı politik merkezlerce alınmış kararlar söz konusudur.

Ayrıca eklemek gerekir ki, sözünü ettiğimiz dönemde Anadolu, Türklerden başka, İngiliz-Fransız gibi işgal kuvvetlerinin veya Yunanistan'ın kontrolü altındaydı. Kafkaslar'daki karışıklık ise 1921 başına kadar sürecektir. Dolayısıyla

sıyla, bazı kanun ve kararnamelerde dile getirilen politikaların ne kadar uygulanıp uygulanmadığı ciddi bir sorundur. Fakat bu kanunları ve uygulamaları bilmek, en azından iktidar sahiplerinin amaçlarının ne olduğunu anlamak bakımından önemlidir.

Unutulmaması gereken bir diğer husus da, zaten büyük kitlesel katliamdan kurtulmuş insanların, güvenlikleri nedeniyle geri dönmeye sıcak bakmadıkları gerçeğidir. Dönebildikleri durumlarda, evlerine yerleştirilmiş muhacirlerin boşaltılması ciddi bir sorundur. Ayrıca, başta Ermeniler olmak üzere geri dönecek Hristiyanlara en çok yardım etmesi beklenen büyük devletler, bu insanların sorunlarını giderek bir yük gibi algılamaya başlayacaklardır.

Dönüşleri Yasaklamak İçin Kullanılan Kanun Maddeleri

Ermeni ve Rumları içeri sokmamakta kullanılan kanunların başında 1869 Vatandaşlık Kanunu gelir. İlgili kanunun Osmanlı vatandaşlarının başka ülke vatandaşlığına geçme esaslarını düzenleyen beşinci ve altıncı maddeleri konumuz açısından son derece önemlidir. Beşinci maddeye göre, bir Osmanlı vatandaşının başka bir ülke vatandaşlığına geçmesi ancak hükümet izniyle mümkündür. Gerekli izin alınmadan başka ülke vatandaşlığına geçen kişinin işlemi geçersiz sayılır. Söz konusu kişi Osmanlı vatandaşı sayılmaya devam edilir ve kendisine ona göre muamele yapılır. Altıncı maddeye göre de, izin almaksızın başka devlet vatandaşlığına geçen kişi, *eğer devlet isterse*, vatandaşlıktan çıkarılabilir ve vatandaşlıktan çıkartılan kişinin Osmanlı Devleti'ne girmesi yasaktır.⁵⁰ 1918 Kasımı'nda çıkartılan pasaport

50 Tebaiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt 1, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289); ayrıca bkz. BOA/Y.EE.41/133. İlgili maddeler aynen şöyledir: "Madde 5- Tebaa-i saltanat-ı seniyyeden me'zûnen tâbiyet-i ecnebiy-

kanunu ile, girmeye teşebbüs edenlere hapis cezası verileceği de eklenecektir.

Bilmekte fayda vardır ki, 1869 Kanunu çok özel bir amaç için çıkartılmıştı. Tüm bir 19. yüzyıl boyunca, büyük devletler, imparatorluktaki konsoloslukları aracılığı ile, Hristiyan Osmanlıları kendi vatandaşlıklarına alıyorlar ve bu kişiler kapitülasyon olarak bilinen antlaşmalardan doğan hakları kullanabiliyorlardı.⁵¹ 1869 Vatandaşlık Kanunu, bu yaygın pratiği engellemek amacıyla çıkartılmıştı. Bahis konusu dönemde bu kanun, zorla yerlerinden yurtlarından edilmiş Ermeni ve Rumların girişlerini engellemek ve mallarını onlara geri vermemek için kullanılacaktır.

Bu daha çok 1923 sonrası gözlenen bir pratik olacaktır. ABD, İngiltere gibi devletler Lozan Antlaşması'nda yer alan hükümlere dayanarak, kendi vatandaşı olmuş Ermenilerin malları için tazminat istediklerinde, Türk yetkilileri bu hakkın ancak kendilerine haber vererek başka ülke vatandaşlığına geçmiş kişilere tanınacağını bildirmiştir. Bu izni almamış kişiler, 1869 Kanunu'na göre hâlâ Türk vatandaşı sayılacak ve yabancı devletlerin hak talepleri reddedilecektir. Fakat, Türkiye tarafından hâlâ Türk vatandaşı sayılan bu kişiler, gelip mallarını kendileri almak istediklerin-

yeye giren eşhâs tebdil-i tâbiyet ettikleri tarihten itibaren ecnebi sıfatında tutulup haklarında ol vecihle muamele olunur fakat Devlet-i Aliyye'den me'zûn olmaksızın tâbiyet-i ecnebiyyeye girer ise işbu tâbiyet-i cedidesi ke en lem yekûn ve kendisi kemâ kân tâbiyet-i Devlet-i Aliyye'den addolunup kâffe-i hususâtta tebaa-i Devlet-i Aliyye hakkında olunan muamelenin aynı icra kılınacaktır. Her hâlde tebaa-i Devlet-i Aliyye'den bir şahsın terk-i tâbiyet etmesi mutlaka irade-i seniyye üzerine verilecek bir senede muallak olacaktır. Madde 6- Saltanat-ı seniyye tarafında me'zûn olmaksızın diyâr-ı ecnebiyyede tebdil-i tâbiyet eden veyahut bir ecnebi devletin hizmet-i askeriyyesine giren şahsı Devlet-i Aliyye ister ise tâbiyetinden ıskat edebilir ve bu makûle tâbiyeti ıskat olunan eşhâsın Memâlik-i Şâhaneye avdeti memnu olur."

51 Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 55-60.

de ise, habersiz başka ülke vatandaşlığına geçtikleri söyleyerek, 1869 Kanunu'nun altıncı maddesine dayanılarak ülkeye sokulmayacaklardır.

Tüm bu dönemde sıkça başvurulanan diğer kanunlar, 1911, 1915 ve 1918 Pasaport Kanunlarıdır. Her ne kadar 1911 tarihli Kanun, 1918 Kanunu ile yürürlükten kaldırılmış ise de, 1915 ve 1918 yılında yapılan değişikliklerin önemini anlayabilmek için 1911 tarihli kanuna da yakından bakmakta fayda vardır. Kanunun dördüncü fıslındaki düzenlemelere göre, pasaportu olmayan ve Osmanlı vatandaşı olduğunu ispat edemeyen kişi ülkeye sokulmaz. 18. madde ise başka ülkelere ait pasaportların, vatandaşlık konusunun halledilmesinde tek başına yeterli olmayacağını belirtir.⁵² Kanunda konumuzla ilgili bunun dışında herhangi bir başka düzenleme yoktur. Son derece normal ve anlaşılabilir bir kanunla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu durum, daha sonra Pasaport kanunlarında yapılacak değişiklikleri anlamamıza yardımcı olacaktır.

1915 yılında çıkartılan Geçici Pasaport Kanunu ile son derece önemli bazı kısıtlamalar getirilir. Kanunun üçüncü maddesiyle, "usulüne muvafık pasaportu hâmil olsalar bile" birçok kişinin ülkeye girmesi yasaklanır. Buna göre, seraserilerin, süresiz veya henüz süresini doldurmamış yurt dışına kovulmuş kişilerin, devlet aleyhine faaliyetleri nedeniyle şüpheli görülenlerin, yürürlükteki usul ve kanunlara aykırı tarzda, hükümetten resmî izin almadan yurt dışına çıkanların ve vatandaşlıkları iptal edildiği için ülkeye girmesi yasak olan kişilerin, normal pasaport sahibi olsalar bile girişleri yasaklanır.⁵³ Konumuz açısından en

52 BOA/DH.HMŞ., 15/58, Nezaret-i Celile-i Dahiliye Sicill-i Nüfus Idare-i Umumiyesi Pasaport Kanunu.

53 *Düstur*, Tertib-i sâni, Cilt: 7, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1336, s. 486-491. Üçüncü madde aynen şöyledir: "Evvelen: Sülle ve serseri guruhundan olanlar; Saniyen: Memâlik-i Osmaniye'den müddet-i gayr-ı muayyine ile tard ve ih-

önemli değişiklik 23. maddé ile getirilir. Bu maddeye göre, “Ecnebi pasaportunu hâmil olarak Memâlik-i Osmaniye’ye dâhil olan tebaa-i Osmaniye altı aydan iki seneye kadar hapsedilir.”⁵⁴

Bu maddeler, daha sonra 1911 Pasaport Kanunu’nun yeline çıkartılan 1918 Kasım tarihli Pasaport Kanunu’nda aynen tekrar edilirler. Burada üçüncü maddede yapılan ufak bir dil değişikliği son derece anlamlı ve önemlidir. “Usul-i mer’iye [*riayet edilen usullere*] ve mukarrerât-ı müttehazaya [*yürürlükte olan kararlara*] tevfikan [*uygun olarak*] hükümet-i seniyyeden müsaade-i resmiye istihsâl etmeksizin [*almaksızın*] hicret edenler” maddesindeki “hicret edenler” ifadesi “gelen muhacirler” olarak değiştirilir. Tüm bu değişikliklerin Ermeniler için yapıldığı son derece aşikârdır. Geçici Kanun’un, yabancı ülke pasaportu ile gelen Osmanlı vatandaşlarının tutuklanacağı ile ilgili 23. maddesi de aynen korunacaktır.⁵⁵

1911 Kanunu’nda olmayan bu yeni düzenlemelerin 1915 Mart ve 1918 Kasım aylarında yapılmış olması oldukça anlamlıdır. İttihatçıların yaptığı bir kanunun, iktidarı kaybetmelerinden sonra başkaları tarafından yeniden çıkartılması önemlidir ve politikadaki sürekliliği gösterir. Amaç, zorla sürgün edilen ve daha sonra oluşan devlet sınırlarının dışına düşen insanların, eğer hayatta kalmışlarsa, ülkeye sokulmalarına engel olmaktır. Bulundukları yerlerden zor-

raç edilen veyahut muayyen müddetle tard ve ihraç olunup müddet-i muayyineyi ikmâl etmeyenler;

Salisen: İntizâm-ı umumî-i devleti ihlal maksadıyla vuku bulan tertibat ve tahrikâta iştiraklerinde zan ve şüphe hâsıl olanlar,

Rabian: Usul-i mer’iye ve mukarrerat-ı müttehazaya tevfikan hükümet-i seniyyeden müsaade-i resmiye istihsal etmeksizin hicret edenler,

Hamisen: Tabiiyet-i Osmaniyesinin tebdil veya ıskatundan dolayı Meinâlik-i Osmaniye’ye duhulleri memnu olanlar.”

54 A.g.e.

55 BOA/DH.IUM., 20/21-14/04, Pasaport Kanunu.

la kaldırılarak sürülen bu insanların, Osmanlı-Türk devletinden alınmış uygun bir kâğıtla ülkeyi terk etmedikleri gerekçesi ile ülkeye sokulmamaları ise kanun koyucuların ne yaptıklarını çok iyi bildiklerinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Pasaport Kanunu'nun yeni maddeleri, İttihatçılar iktidarı kaybettikten sonra geri dönmek isteyen Ermenilere karşı kullanılacaktır. Örneğin 4 Mayıs 1919'da Erzurum'a gönderilen bir telde "Rusya'ya ve memâlik-i sâ'ire-i ecnebiyeye [*diğer yabancı ülkelere*] firâr eden" Ermenilerden, ülkenin güvenliği ve emniyetini bozacak olanlar ile, "Pasaport Kanunu'nun üçüncü maddesi mucibince Memâlik-i Osmâniye'ye duhûlleri memnû bulunanların" ülkeye girişlerinin yasak olduğu bildirilecektir.⁵⁶ 28 Mayıs 1919'da Trabzon'a gönderilen bir telgraftan, aynı uygulamanın Rumlar için de yapıldığını görüyoruz. Telgrafta, "pasaport kânununun üçüncü maddesine nazaran istihsâl-i me'zûniyet etmeksizin [*izin almaksızın*] bilâd-ı ecnebiyeye [*yabancı memleketlere*] gidenlerin tekrâr memâlik-i Osmâniye'ye avdetleri memnu [*yasak*]" olduğu bildirilir; ve kanuna aykırı olarak giriş yapmış olanların hemen çıkartılması istenir.⁵⁷

Ermeni ve Rumların ülke içine sokulmaması vatandaşlık ve pasaport kanunları esas alınarak zamanla daha sistematik hale sokulacaktır. Bölgelere yollanan emirlerde, "Usulen hükûmetten istihsâl-i müsaade etmeksizin hicret edenlerle kezâlik [*bunun gibi*] hükûmet-i seniyye tarafından mezun olmaksızın [*izin almaksızın*] diyar-ı ecnebiyede tebdil-i tabiiyet eyleyenlerin Memâlik-i Osmaniye'ye avdetleri memnû' bulunduğu pasaport ve tabiiyet kanunlarının mevâdd-ı mahsu-

56 BOA/DH.ŞFR., 99/44, Dahliye Nezareti, AMMU'dan Erzurum vilayetine 4 Mayıs 1335 (1919) tarihli şifre telgraf.

57 BOA/DH.ŞFR., 99/369, Dahliye Nezareti, AMMU'dan Trabzon vilayetine 28 Mayıs 1335 (1919) tarihli şifre telgraf.

sası ahkâmından olduğu” açık olarak yazılacaktır.⁵⁸ Pasaport kanunları Cumhuriyet döneminde de geri dönmeleri engellemek için kullanılan son derece önemli bir araç olacaktıdır.

Geri Dönüşü Engelleme Politikaları

1918 Ekimi sonrası geri dönmeleri zorlaştırma doğrultusunda ilk uygulama “fırar etmiş” Rumlara karşı yapılır. “İşledikleri çeşitli suçlardan dolayı Yunanistan veya diğer yerlere kaçmış olan Rumların” Osmanlı topraklarına kabul edilmemesi 7 Kasım 1918 şifre ile ilgili yerlere bildirilir.⁵⁹ Bu tür geri dönmelerin artması ile birlikte, 3 Ocak 1919 tarihinde İstanbul’daki yabancı temsilciliklere başvurulur ve Rumların toplu olarak geri getirilmesine yardımcı olmamaları istenir.⁶⁰ Nisan başında başvuru girişimi yenilenir⁶¹ ve İngiliz ve Fransız temsilcileriyle yapılan görüşmeler sonucu, fırar etmiş ve Osmanlı ülkesi ile alakasını kesmiş Rumların kabul edilmemesi konusunda anlaşmaya varılır.⁶²

Rumların geri dönüşlerinin engellenmeye çalışılmasının çeşitli nedenleri vardır; birincisi, gerek Balkan Savaşı sırasında ve gerekse 1913-4 yıllarında birçok Rum Yunanistan’a sürülmüş ve bunlardan boşalan yerlere Yunanistan’dan gelen

58 BOA/DH.ŞFR., 104/118, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Teke mutasarrıflığına 10 Teşrinisani 1335 (10 Kasım 1919) tarihli şifre telgraf.

59 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994, s. 189-91.

60 A.g.e.

61 Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği’nin 3 Mayıs 1919 tarihli bir notundan, Dahiliye Nezareti’nin 26 Mart 1919’da bir tezkere hazırladığını ve Nisan başında İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde girişimde bulunduğunu anlıyoruz. BOA/R.HMŞ. İŞO, 130/10, Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği’nin 3 Mayıs 1335 (1919) tarihli yazısı.

62 BOA/DH.ŞFR., 102/56, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Kastamonu vilayeti ile Canik mutasarrıflığına 7 Ağustos 1335 (1919) tarihli şifre telgrafi. Fakat bu anlaşmadan da istenilen sonuç alınmamış olduğundan İngiliz ve Fransız temsilcileri uyarılmaya devam edilmiş ve özellikle Aydın civarına yerleştirilen Rum ahalinin memleketlerine iadesi istenmiştir. BAO/BEO., 4606/345376, 1338 Ra 21.

Müslüman muhacirler yerleştirilmiş bulunuyordu. Osmanlı Hükümeti, Yunanistan ile karşılıklı görüşme ile konuyu halletmek istemektedir. İkinci neden, Yunanistan'ın mevcut durumdan istifade ederek, Anadolu'nun bazı yerlerinde nüfus çoğunluğu yaratmasından endişe edilmesidir.⁶³ Nitekim 11 Nisan 1919'da, Bakanlar Kurulu, "Yunanistan ve Bulgaristan'ın halihazır ahvalden istifade ederek bazı yerlerde nüfus artırma ve iskân işleri yapmalarını" men kararı alacaktır.⁶⁴

Girişlerin engellenmesi konusunda önemli bir adım 16 Nisan 1919'da atılır ve kimlerin giriş yapmalarına izin verileceği konusunda dört maddelik bir Bakanlar Kurulu kararı alınır. Pasaport Kanunu'na ve Bakanlar Kurulu kararına aykırı durumda olan hiç kimsenin içeri alınmaması istenir.⁶⁵ Sınır bölgelerine yazılan çeşitli yazılarda, "evvel ve âhir tebliğ olduğu [önce bildirildiği] üzere memâlik-i ecnebiyeye [yabancı ülkelere] firâr eden Rumların 'adem-i kabûlleri [kabul edilmemeleri] Meclis-i Mahsûs-u Vûkelâ karârı iktizasından [gereği]... olduğundan bu kabîl [gibi] firârîlerin duhullerine [girişlerine] kat'ıyyen meydân verilmemesi ve şimdiye kadar gelenler meyânında mevki' ve vaz'iyetleri celb-i şübhe [şüpheli] görülenlerin de derhâl hudûd hâricine çıkarılması" bildirilir.⁶⁶

Tüm bir yaz boyunca Rum muhacirlerin girişi engellenmeye çalışılacaktır. Örneğin, 4 Haziran 1919'da Trabzon'a çekilen bir telgrafta, "Firarî Rumların Memâlik-i Osmaniye'ye adem-i duhulleri hakkındaki" 16 Nisan 1919 tarihli

63 Konuya ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Adnan Sofuoğlu, "Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzey-Batı Anadolu (1919-1921)", Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1993.

64 BOA/MV., 215/37, 1337 B 10.

65 BOA/DH.ŞFR., 101/19-17, Dahiliye Nezareti AMMU'dan Canik mutasarrıflığına 7 Temmuz 1335 (1919) tarihli şifre telgraf.

66 BOA/DH.ŞFR., 96/369 Dahiliye Nezareti AMMU'dan Trabzon vilayetine 28 Mayıs 1335 (1919) tarihli şifre telgraf.

Bakanlar Kurulu kararının gönderildiği hatırlatılır ve “Hükümet-i seniyyenin memâlik-i ecnebiyeye veya Yunanistan’a firar eden bu kabil kesânın [kişilerin] Memâlik-i Osmaniye’ye kabul edilmemeleri hakkındaki azmi kat’idir” denerek bu kişilerin girişlerinin kesin olarak yasak olduğu tekrar edilir. Ayrıca “şimdiye kadar gelenlerden ahvâl ve etvârı [davranışları] câlib-i şüphe [şüphe çekici] olanların da derhal ihracı” istenir.⁶⁷

Ağustos 1919 boyunca bölgelere yollanan yazılarda, özellikle Balkan Savaşı veya Cihan Harbi sırasında göç etmiş ve Türkiye ile ilişkisini kısmen veya tamamıyla kesmiş Rumların kesinlikle sokulmaması gerektiği konusunda Fransız ve İngiliz temsilcileri ile anlaşılmış olduğu bilgisi tekrar edilir. Ve bu kişilerin kesin olarak sokulmaması istenir.⁶⁸

Dışarıdan girişleri sınırlama bir tek Rumlar ile sınırlı değildir. Uygulama zamanla Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilecektir. 28 Nisan 1919 tarihinde Harbiye Nezareti, “bir yanlışlığa mahal kalmamak üzere Harb-i Umumî esna-

67 BOA/DH.ŞFR., 100/21, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Trabzon vilayetine 4 Haziran 1335 (1919) tarihli şifre telgraf. Burada ufak bir hatırlatma yapmakta fayda var. Burada sözü edilen emri imzalayan Dahiliye Nazırı, İttihatçı karşıtı tutumu nedeniyle “Artin Kemal” olarak adlandırılacak ve linç edilecek olan Ali Kemal’dir.

68 BOA/DH.EUM.ECB., 28/13, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Bazı Vilâyât ve Elviyeye yazılan 25 Ağustos 1335 (1919) tarihli şifre/tezkere sureti. Tam metin şöyledir: “Fransa ve İngiliz mümessilleri nezdinde vukû’ bulan teşebbüs üzerine sevâhil ahâlsinden olmayanlarla mübâdele esâsına tevfiқан Yunanistan’a giden veyahut firar etmiş olan Rumların adem-i kabulü ve şu kadar ki henüz Memâlik-i Osmaniye ile alakasını kat’ etmemiş olanların kabulü kararlaştırıldığı ve bu bâbda icap edenlere talimat verileceğinin Fransa mümessillliği tarafından vaat olunduğu Hariciye Nezâretinden bildirilmiştir. Binaenaleyh Balkan Harbinden sonra ve Harb-i Umumî esnasında memâlik-i ecnebiyeye firar edip alakalarını kat’ etmiş yani kendi hanelerinde mukîm ve iaşeleriyle mukellef oldukları efrâd-ı ailelerini firar ettikleri yerlere tamamen veya kısmen nakletmiş ve bu suretle sicill-i nüfustan kayıtları terkîn kılınmış olan Rumların hiçbir sebep ve bahane ile kabul edilmemesi ve bu gibilerden evvelce avdet edenler var ise haklarında 16 Nisan 335 [16 Nisan 1919] tarihinde teblig edilmiş olan Meclis-i Vükela kararına tevfiқан muamele olunması muktezdîr.”

sında Rusya ve memâlik-i ecnebiyeye firar eden Ermenilerden mani-i kabul halleri olmayanların kimler olabileceğinin” bir listesini çıkartır.⁶⁹ Daha sonra bir talimatname hazırlanır ve 4 Mayıs 1919 tarihinde tüm sınır kapılarına yollanır.⁷⁰

Talimatname ile sınır kapılarından içeri girmelerine izin verilecek Ermenilerin girişleri birtakım şartlara bağlanır. Buna göre, içeri girmelerine izin verilecek Ermenilerin gerek tehcir gerekse genel harp sırasında bir suç işlememiş olması, memleketin düzenini bozucu herhangi bir faaliyette bulunmamış olması ve Pasaport Kanunu’nun üçüncü maddesinde belirtilen ihlalleri yapmamış olması gibi şartlar aranır. Ayrıca, talimatnamenin üçüncü maddesi gereği Osmanlı tebaası olmayan Ermenilerin hiçbir surette içeri alınması na izin verilmeyecektir.

Geri dönmelerine izin verilen Ermenilerin kabulü için her kapıda bir jandarma görevlisi ve iki polis bulundurulacak ve bu görevliler içeri alınmayı bekleyen Ermenilerin kaydını yapacaklardır. Bu kayıtlarda içeri girmelerine izin verilen Ermenilerin aile reislerinin ve efradının isimlerini, Osmanlı topraklarında bağlı bulundukları kaza, nahiye ve karye (köy) bilgilerini, yanlarında ne gibi ve ne miktar eşya, hayvan, alet ve edevat olduğu gibi bilgiler bulunmaktadır. Bu çerçevede geri dönen Ermenilerin bağlı bulundukları karyelere iskânları yapılacaktır.⁷¹

Bölgelere, bu tezkereye paralel emirler yollanır ve Genel Harp sırasında Rusya’ya firar eden Ermenilerden cinayet suçu işleyenler, memleketin düzenini ihlal edenler ve Pasaport Kanunu’nun üçüncü maddesi uyarınca Osmanlı topraklarına

69 BCATİGM., 272-00-00-11-13-47-12-7, Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine 28 Nisan 1335 (1919) tarihli yazı.

70 BCATİGM., 272-00-00-11-13-47-12-5. Harp Esnasında Hudud-ı Hâkânî Haricine Çıkıp El-yevm Dâhile Alınabilecek Osmanlı Ermenilerinin Suret-i Kabulleri Hakkında Talimatnamedir.

71 A.g.e.

girişleri men edilmiş olanların sokulmaması ve ama bunun dışındaki Ermenilerin kabullerinin zaruri olduğu belirtilir.⁷²

İç Seyahat ve Göçlerin Yasaklanması

Birbirinden ayırması zor olsa bile, iki hususu ayrı ayrı ele almak gerekir. Birincisi, genel olarak 1918-1923 dönemi yurt içi seyahatler ve bunların yasaklanması diğeri ise belli gruplara özellikle de Ermenilere yönelik seyahat ve bir bölgeden diğer bölgeye iç-göç yasaklarıdır. Milliyetçi hareketin güçlenmesi ile birlikte, Anadolu büyük ölçüde Ankara'nın kontrolüne geçmişti ve bu nedenle iç seyahat ve göç konularında daha çok Ankara hükümeti karar almaktaydı. Ağırlıklı sorun ise savaş ve güvenlikti. Batı ve Doğu cephelerinde savaşmakta olan Ankara, dolaşmalara da sınırlama getirmek zorundaydı. Bu noktada ilk genelgelerde, Müslim, gayrimüslim ayrımı fazla yoktur.

7 Ekim 1920 tarih ve 260 sayılı kararname bu konuda bir örnek olarak verilebilir. Kararname, “memaliki Osmaniye dahilinde” seyahat edecek her şahsın “seyahat varakası almak” zorunda olduğunu söyler. Yedinci madde konumuz açısından önemlidir, “İstanbul’dan, yabancı ülkelerden veya benzeri değişik yerlerden” gelen yolcular, ilk çıktıkları yerde seyahat sebebi nedeniyle soruşturulacak ve “ahvali az çok dahi iştibah [şüpheli] görülenler hallerine göre nezaret veya tarassut altına alınacaklardır”. Bu gibi kişiler hakkında İçişleri Bakanlığı’ndan bilgi alınacak ve ona göre hareket edilecektir.

Gayrimüslimler için uygulama biraz farklıdır. Yukarıda sayılan bölgelerden gelen “gayrimüslimlerin kabul ve ademi kabulü” tamamıyla İçişleri Bakanlığı’nın yetkisi dahilindedir ve Bakanlıktan izin alınması şarttır. 12. madde ise

72 BOA/DH.ŞFR., 99/44, Dahiliye Nezareti AMMU’dan Erzurum vilayetine 4 Mayıs 1334 (1918) tarihli şifre telgraf.

tüm yabancıların –çok özel izin almış olanlar hariç– seyahatini yasaklamaktadır.⁷³ Önemli bir değişiklik 26 Kasım 1921 tarihinde 1218 sayılı kararname ile gelecek ve bu tarihten sonra, Müslümanların nüfus teskereleri kâfi sayılacak ve onlardan seyahat varakası istenmeyecektir.⁷⁴

Aslında tüm bu önlemlerin doğrudan savaşla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. 11 Mart 1923 tarihinde, Genelkurmay Başkanı tarafından Hükûmete yazılan bir yazıda, düşman kuvvetlerin askerî istihbaratı esas olarak İstanbul'dan Anadolu'ya serbestçe seyahat eden sivillerden almakta olduklarının tespit edildiği bildirilerek, “harbiye mıntıkasına seyahat edecek Müslim eşhasın dahi” hareketlerinin ciddi bir tahkikata tabi tutulması istenir.⁷⁵ 15 Mart tarihinde yazılan bir başka yazıda da, “Türkiye Büyük Millet Meclisi tabiiyetinde bulunan Müslim ve gayrimüslim yolcuların Anadolu'ya seyahat edebilecekleri hakkında İstanbul polis müdüriyetinden gazetelere verilen ilan üzerine” insanların ordu mıntıkasına girmeye başladıkları söylenerek, “kayıtsız ve şartsız harekât-ı harbiye mıntıkasına girmek” ordu için son derece tehlikeli bulunmaktadır. İstenen “vaziyetin derhal men'i için teşebbüsât-ı seriada” bulunulmasıdır.⁷⁶ 16 Mart'ta ise, seyahat yasağının en azından Trakya için yeniden konması istenir.⁷⁷

73 *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 1, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 92-94, Kararnamenin tam adı, “Memaliki Osmaniye Dahilinde Seyrû Seyahat Edenlerin Seyahat Varakası Almanları Mecburi Olduğu Hakkında Kararname”.

74 *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 2, 185. Kararnamenin tam adı, “Seyrû Seyahat Talimatnamesinin Tadili Hakkında Kararname”. Aslında, 7 Ekim 1920 tarihli kararnamede, 17 Kasım ve 12 Aralık 1920, 22 Mart ve 1 Mayıs 1921 tarihlerinde burada ayrıntısına giremeyeceğimiz başka değişiklikler daha yapılmıştır.

75 BCA/030-10-00-00-19-109-3-3, Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisinden, İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Celilesine 11 Mart 1339 (1923) tarihli yazı.

76 BCA/030-10-00-00-99-639-6-2, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisinden, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine 15 Mart 1339 (1923) tarihli “gayet aceledir” notuyla gönderilen yazı.

77 BCA/030-10-00-00-99-639-6-1, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisinden, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Beyefendiye 16 Mart 1339 (1923) tarihli yazı.

Bu dönemde, bu tür askerî tedbirlerin ötesinde, Ermenilere yönelik alınan ve onların iç göçlerini yasaklayan özel tedbirler de vardır. Bu konuda da İstanbul ve Ankara hükümetlerinin uyum içinde çalıştıklarını anlıyoruz. İç göç meselesi ilk önce Erzurum ve Sivas kongreleri sırasında gündeme gelmiş, daha çok “düşmanın istila etmesi ihtimali fazla olan yerler” göz önünde tutularak ve bir yer halkının göç edebilmesi Heyet-i Temsiliyenin iznine tabi kılınmıştır.⁷⁸ Erzurum Kongresi’nde alınan karar, “Heyet-i Temsiliye tarafından heyeti merkeziyeler vasıtasıyla, tebligat icra edilmedikçe muhaceret memnudur” biçimindedir.⁷⁹ Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Sivas Kongresi’nde kabul edilen prensipler ve tüzüğünün beşinci maddesinde de bu göç yasağı aynen tekrar edilmiştir.⁸⁰

İç göç, savaşın seyrine göre ciddi bir sorun teşkil etmeye başlayacaktır. Özellikle Ermenilerin belli bölgelerde yoğunlaşarak, bazı haklar ileri süreceklerinden korkulmaktadır. Kendilerini güvenlik içinde hissetmeyen bazı Ermeni ailelerin, Fransızların kontrolü altındaki Çukurova bölgesine göç etmeleri bu doğrultuda yorumlanır. Ermeni Patriği Zaven Efendi bir gazeteye verdiği demeçte, göçlerin ulusal hareketten korkulması nedeniyle meydana geldiğini söyler. Mustafa Kemal 20 Ekim’de Patrik Zaven’e cevap verir ve bu göçlerin “Adana ve havalisinde ve müstakbel Ermenistan’daki ekseriyeti teşkil için Ermeni komiteleri ile bizzat Patrikhanenin teşviki” ile yapıldığını iddia eder.⁸¹

Konu İstanbul Hükümeti tarafından da ele alınır ve 26

78 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1974, s. X-XI.

79 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s. 189.

80 Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s. 219, 221.

81 Tayyib Gökbiçgin, *Milli Mücadele Başlarken, II, Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4 Eylül 1919 - 23 Nisan 1920)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1965, s. 100-1

Ekim 1919 tarihinde Anadolu içlerinden Çukurova istikametine yapılan göçlerin durdurulması kararı alınır. 13 Kasım 1919 tarihinde bu karar Rumlara doğru da yaygınlaştırılacak ve “İzmir’e ve diğer yerlere gitmek isteyen [Rumlara] müsaade verilmesi[nin] caiz olmayacağı” karara bağlanacaktır.⁸² Daha sonra bölgelere, Ermenilerin Adana ve civarına toplanmalarının engellenmesi için bolca telgraf çekilecektir.⁸³

16 Mart 1920 tarihinde, İstanbul’un müttefik kuvvetler tarafından işgal edilmesinden sonra, Ankara’da oluşturulan İcra Vekilleri Heyeti’nin yaptığı ilk icraatın başında Ermenilerin dolaşma hakkını yasaklamak gelecektir. 18 Haziran 1920 tarihinde alınan bir kararla, “dâhilde bulunan Ermenilerin ... hiçbirinin serbest-i yer ve seyahati münasip görülmemiş” olduğu bölgelere tebliğ edilecektir. Kararın altında başta Mustafa Kemal olmak üzere, tüm İcra Vekillerinin imzaları vardır.⁸⁴ Benzeri bir karar 4 Aralık 1921’de alınacak ve yine Mustafa Kemal başkanlığında İcra Vekilleri, Konya’daki Ermeni yetimlerin İstanbul’a seyahatlerini yasaklayacaktır.⁸⁵

Yunanistan’a karşı savaşın kazanılması ile yeni bir politikaya geçilecek ve gitmek isteyenlere zorluk çıkartılmayacak ve kapılar açılacaktır. Önce 29 Ekim 1922’de, “Anasırı Gayrimüslimeden arzu edenlerin harice çıkmaları hakkındaki” yasak bir ay müddetle kaldırılır.⁸⁶ 14 Aralık 1922 tarihinde ise, “gayr-ı Müslimlerin memleket haricine çıkmalarına bila-müddet mezuniyet itasına” karar verilir.⁸⁷ Sava-

82 A.g.e., 191-2

83 İki örnek için bkz. BOA/DH.ŞFR, 651/35 ve BOA/DH.ŞFR, 655/64.

84 BCA/TİGM., 030.18.01.01/01.04.10. Belgeye dikkatimizi çeken Sait Çetinoğlu’na teşekkür ederiz.

85 BCA/TİGM., 030_18_01_01_4_40_1.

86 T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mütteallik Mevzuat*, s. 156.

87 A.g.e., s. 158.

şı kazanmış Türkiye, tüm gayrimüslimlerin çıkmasını istemektedir.

Kısa Bir Değerlendirme

Özellikle batıda Yunanistan ve güneyde Fransızlar ile savaşın giderek yoğunlaşması ile birlikte, Birinci Cihan Harbi yıllarında sürgün edilenlerin dönüşleri duracak ve aksine yeni göç dalgası başlayacaktır. Rum ve Ermeniler Batı Anadolu'dan Yunanistan'a, güney sınırlarından ise Ermeniler Suriye'ye ya kaçacak ya da zorla sürüleceklerdir.⁸⁸

Gerek Birinci Dünya Savaşı sırasında gerekse 1919 sonrası ortaya çıkan mülteciler sorunu Versailles Antlaşması ile faaliyete geçecek olan Milletler Cemiyeti'nin de en temel sorunlarından birisi olur. 1920 bahar ayları ile birlikte Milletler Cemiyeti, savaş esirleri ve mültecilerin evlerine geri dönmeleri sorunu ile de ilgilenmeye başlar; 27 Haziran 1921'de Milletler Cemiyeti bünyesinde Mülteciler Yüksek Komisyonu kurulur ve Fridtjof Nansen bu işle görevlendirilir.⁸⁹ Nansen'in ilk işlerinden birisi, Anadolu'yu terk etmek zorunda kalan ve sayıları bir milyonu aşan Rum ve Ermeni mültecilerin Türkiye'ye geri dönüşlerini organize etmektir. 1922 yılı Ekim ayında İstanbul'a da giden Nan-

88 1920 sonrası Ermenilerin Suriye'ye kaçma ve sürülmeleri ile ilgili olarak bkz. Vahe Tachjian, "The expulsion of non-Turkish ethnic and religious groups from Turkey to Syria during the 1920s and early 1930s", ed. Jacques Semelin, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, http://www.massviolence.org/IMG/article_PDF/The-expulsion-of-non-Turkish-ethnic-and-religious-groups.pdf. Doğu bölgesinde, sürgün ve imha sonucu hemen hemen hiç Ermeni nüfusu kalmamıştı. Bu nedenle, Ermenilerle yapılan çatışmalar sırasındaki nüfus hareketleri çok sınırlıdır ve batı bölgeleri ile kıyaslanamaz.

89 Gilbert Jaeger, "On the History of the International Protection of Refugees", *International Review of the Red Cross* 83, no. 843, Eylül, 2001, s. 727-37. Konu hakkında daha fazla bilgi için şurada verilen kaynakçaya bakılabilir; http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1938/nansen-history.html, giriş: 16 Ağustos 2012.

sen bir dizi görüşme sonucunda, Türkiye'nin tek bir mültecinin bile evine dönmesine müsaade etmeyeceğini öğrenecekti.⁹⁰

1918 sonrası ne kadar Ermeninin dönmüş olabileceği ve bunların ne kadarının mallarını geri alabildikleri konusunda bir tahminde bulunmak zordur. 1919 Mart ayında, işgal kuvvetlerinin, geri dönen insanlara yeteri kadar yardım yapılmadığı şikâyetleri üzerine Dahiliye Nezareti'nin hazırladığı bir raporda geri dönenlerin sayısı 232.679 olarak veriliyordu.⁹¹ Aynı günlerde çıkan gazete haberlerine göre Hükümet 118.352 Rum 101.747 Ermeninin geri dönüp yerleştirildiğini açıklamıştır.⁹² 17 Haziran 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verdiği bir raporda geri dönen Ermeni ve Rum sayısını 276.015 olarak bildirmişti.⁹³ 3 Şubat 1920'de ise gazeteler, "mütareke zamanından beri memleketlerine hükümet ma'rifetiyle iade olunabilen Ermeni ve Rum" sayısını 335.883 olarak veriyordu.⁹⁴

Bu dönem sırasında geri dönen Ermenilerden ne kadarının mallarını geri alabilmişlerdir? Bu konuda da elimizde fazla bir bilgi yoktur. Yalnız, 14 Eylül 1922 tarihinde, *Vahdetin Kararnamesi* olarak adlandırdığımız 12 Ocak 1920 tarihli kararnamenin iptali için yapılan Meclis görüşmeleri sırasında Dahiliye Nazırı Hasan Fehmi Bey son derece önemli bir açıklama yapar. Buna göre, 12 Ocak 1920 tarihli "kararnamenin tatbikatı, kanunda mevcut olan ahkâmın onda bi-

90 Harry J. Psomiades, *Fridtjof Nansen and Greek Refugee Crisis 1922-1924*, Bloomingdale, The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, Illinois, 2011, s. 41.

91 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 230. Yazıda bu sayının ne kadarının Rum ve Ermeni olduğu belirtilmez.

92 *Memleket gazetesi*, 12 Mart 1335 (1919).

93 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 246.

94 *Ati gazetesi*, 3 Şubat 1336 (1920).

ridir. Yani birçok mevaddı tatbik olunmamıştır.”⁹⁵ Anlaşılan Emval-i Metrukenin % 90'ı daha sahiplerine iade edilmemiştir ve zaten 12 Ocak 1920 kararnamesinin iptal edilmek istenmesinin de nedeni budur. Ankara Hükümeti artık Ermenilere herhangi bir malı geri vermek istememektedir.

Şimdi artık Ankara'da oluşturulan yeni Meclis'in ve Cumhuriyet rejiminin uygulamalarına daha yakından bakabiliriz.

95 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İċtima Senesi: III, Cilt 3, s. 769.

Lozan'a Kadar Türkiye Cumhuriyeti Dönemi

16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildi ve Meclis-i Mebusan 11 Nisan'da Padişah tarafından resmen kapatıldı.¹ 23 Nisan 1920'de Ankara'da göreve başlayan Meclis 25 Nisan'da "muvakkat bir icra heyeti" kurdu² ve İstanbul'da 16 Mart'tan sonra alınmış tüm Hükümet kararlarını geçersiz sayan bir kararı kabul etti. Bu karara göre, 16 Mart 1920 öncesi çıkartılmış tüm kanun ve kararnameler geçerliliğini koruyordu. El konulan Ermeni malları açısından bunun anlamı şu idi: Ankara Hükümeti, başta 12 Ocak 1920 Kararnamesi olmak üzere, İstanbul Hükümetlerinin 16 Mart 1920 öncesinde Emval-i Metrukeler konusunda almış olduğu tüm kararları kabul etmiş oluyordu.³

-
- 1 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Erzurum Kongresinden TBMM'ye*, Cilt 2, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, 1984, s. 419.
 - 2 TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtima Senesi I, Cilt 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, 37; 58; s. 72, 203.
 - 3 16 Mart sonrası alınmış tüm kararları geçersiz sayan kanun uzun görüşmelerden sonra 17 Haziran 1336'da (1920) kabul edilecektir. TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtima Senesi I, Cilt 2, s. 132.

Meclis, Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe giriş tarihi olan 6 Ağustos 1924’e kadar birçok kanun ve kararname çıkarttı. Bu kanun ve kararnameler hiçbir hukuksal boşluğa yer bırakmayacak biçimde detaylıdır ve büyük bir titizlik ile hazırlanmışlardır. Maliye Bakan Vekili Hasan Fehmi Bey’in 15 Nisan 1923’te, yeni Emval-i Metruke Kanunu görüşülürken sarf ettiği sözler bu bakımdan çok anlamlıdır. 20 Nisan 1922 tarihli Tasfiye Kanunu’nu kastederek, bu kanunun “hukuk nazariyatı içerisinde kılı kırk yarararak tagayyüb eden [kaybolan] eşhasın hukukunu temin” etmek amacıyla yapıldığını söyleyen Bakan, “biz burada iki, üç senedir [20 Nisan 1922 tarihli] Emvali metruke kanununu esasatı hukukiye-mizin en ince ve rakik noktalarını dahi nazarı dikkate almak üzere çıkardık” demektedir.⁴

Çıkartılan ilk kanun veya kararnameler doğrudan soykırım sırasında el konulan Ermeni malları ile ilgili değildir. Daha çok 1919 ile birlikte yeni boyutlar kazanarak devam eden bir savaşın gündeme getirdiği sorunlarla ilgilidir. Yukarıda değindiğimiz gibi, bu dönemde de zorunlu büyük göçler yaşandı, toplam 1.200.000 Rum ve 100.000 üzerinde Ermeni ve Yahudi Türkiye’yi terk etmek zorunda kaldı.⁵ Hem savaş boyunca ve hem de hemen ertesinde bu insanların geride bıraktıkları malların ne olacağı, 1915’te el konulan Ermeni malları kadar önemli bir sorun teşkil etti. Cumhuriyet döneminde ilk çıkan kanun ve kararnameler daha çok bu “ikinci göç” dalgasının sorunlarına yöneliktir.⁶ Ve bunların 1915’te el konulmuş Ermeni Emval-i

4 TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 29, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 161.

5 Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 56.

6 1920’de çalışmalarına başlayan TBMM’de, savaş nedeniyle kaçanların geride bıraktıkları mallar konusunda oldukça fazla teklif verilmiş, tartışmalar yapıl-

Metrukelerinin akıbeti üzerinde doğrudan etkisi olacaktır. Konu hakkında ilk kararname 12 Mart 1922 tarihinde çıkartılır. 1483 sayılı kararname, kendileri kayıp sayılan kişilerin yurt dışından yollayacakları vekâletnamelerin kabul edilip edilmeyeceği ile ilgilidir.⁷ Kararname'den anlaşılan, TBMM Hükümeti, 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası “Yunanlılık ve Pontusculuk gibi davalar” nedeniyle Türkiye ile “ilişkisi kesilen ve Yunanistan, İstanbul veya diğer ülkelere kaçanlar ile düşmanlarımıza katılan” kişileri TBMM hükümetine ihanet etmiş saymaktadır. Bu insanlardan, Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun havalisi Rumlarından bazıları, İstanbul noterlerinden onaylı vekâletnameler yollayarak, mallarını idare etmeye çalışmaktadırlar. Ankara Hükümeti, Bakanlar Kurulu kararı ile bu vekâletnameleri geçersiz sayıyor ve bu gibi isyan eden kişiler tarafından gönderilmiş veya gönderilecek vekâletnamelerin gerek mahkemeler ve gerekse diğer Hükümet dairelerince kabul edilmemesine karar veriyordu.

Bu karar, bir yıl sonra, 28 Haziran 1923 tarihli ve 2559 sayılı kararname ile yurt dışında bulunan tüm gayrimüslümleri kapsayacak şekilde genişletilecektir. Kararnameden anlaşıldığına göre, Romanya’da bulunan Kevork Boyacıyan isimli bir Ermeni vatandaş İsveç Büyükelçiliği’nden onaylı bir vekâletname almış ve Adana’ya yollamıştır. Adana’daki Emval-i Metruke komisyonu, bu vekâletin 12 Mart 1922 tarihli Kararname’ye göre kabul edilmemesi gerektiğini söyleyerek karar için Maliye Bakanlığı’na başvurmuştur. Maliye Bakanlığı, 12 Mart 1922 Kararnamesi’nin sadece Trabzon, Samsun, Ordu ve Giresun havalisi Rumlarına ait olduğu için,

miştir. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tayfun Eroğlu, “Tehcirden Milli Mücadeleye Ermeni Malları (1915-1922)”, s. 170-178.

- 7 Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 125-6. Kararnamenin tam adı: “Hali Gaybubette Olan Anasırı gayrimüslimenin Gönderecekleri Vekâletnamelerin Kabul Edilmemesi Hakkında Kararname”.

Kevork Boyacıyan'a uygulanamayacağı kanaatindedir. Konu kesin karar için "İcra Vekilleri Heyetinin 28/6/1339 tarihli içtimasında" ele alınır ve 12 Mart 1922 kararının mutlak olup, kayıp sayılan tüm kişiler için geçerli olduğu kararına varılır.⁸ Artık, Emval-i Metrukelerin vekâletname yolu ile geri alınması mümkün değildir.

20 Nisan 1922 Emval-i Metruke Kanunu

Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı ilk Emval-i Metruke Kanunudur.⁹ Kanun "Emval-i Metruke" kanunu olarak anılmasına rağmen, 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu ile karıştırılmamalıdır. Kanun esas olarak, 1919 sonrası firar eden ve kaybolan şahısların Emval-i Metrukesi ile ilgilidir ve bu husus açıkça dile getirilir. Beşinci maddeye göre kanun "savaş veya siyasi nedenlerle zor durumda kalmış ve diğer mahallere kaçmış veya kaybolmuş oldukları hükmen sabit olan kişilerin taşınır ve taşınmaz malları ile tarım ürünleri hakkında" uygulanacaktır. Buna göre, kaçış ve kaybolmalardan dolayı sahipsiz kalmış olan terkedilmiş taşınır mallar, hükümetçe usulüne göre artırma ile satılır ve taşınmaz mallar ile tarım ürünleri yine hükümetçe idare edilerek gelirleri, kira bedelleri ve diğer gelirleri, oluşan masrafları çıkarıldıktan sonra emanet hesabına kayıt edilmek üzere mal sandıklarına yatırılır. Ancak bu gibi şahıslardan dönenler olursa, bunlara ait taşınmaz mallar ile emaneten mal sandıklarına teslim edilmiş olan meblağ kendilerine iade edilecektir.

Kanunun üçüncü maddesine göre, sahipsiz ve terk edilmiş mallara ve tarım ürünlerine el koyanlar, bunları kanunun yayım tarihinden bir hafta sonraya kadar hükümete teslim etmeye mecburdurlar. Buna yanaşmayanlar hakkında kanuni işlem

8 A.g.e., s. 129-130.

9 A.g.e., s. 95-98.

yapılacaktır. Dördüncü maddeyle terkedilmiş mallardan gizli kalmış olanları ihbar edenlere, ortaya çıkardıkları malın bedelinin yüzde onu gibi bir miktar ihbar ikramiyesi olarak verilir. Özetle kanun, düşman işgalinden kurtarılan bölgelerde sahiplerinin kaçtığı ve ortada bulunmadığının tespiti halinde ilgili taşınmaz malların hükümetçe idare edileceği, geri dönenlere gayrimenkulünün ve emanetteki parasının verileceği ve malın sahibinin süre sınırlaması koymadan vekâletname vererek yaptığı işlemlerin geçerli olduğu gibi hükümler içerir.

Yukarıda özetlediğimiz maddelerinden de anlaşılacağı gibi, 20 Nisan 1922 kanunu, Vahdettin döneminde çıkarılan 12 Ocak 1920 tarihli kararname ile çelişmemekte ve malların sahiplerine iade edileceği söylenmektedir. Bu anlamda, bu kanunu, 12 Ocak 1920 tarihli kararnamenin yeni koşullara göre adapte edilmiş bir versiyonu olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Kasım-Aralık 1922 Kararnameleri

Yukarıda gördüğümüz gibi İcra Vekilleri Heyeti, 29 Ekim ve 14 Aralık 1922 tarihlerinde gayrimüslimlerin –özellikle Rumların– ülkeyi serbestçe terk etmelerine müsaade etmiş bulunuyordu. Bu insanların geride bırakacakları malların nasıl idare edileceği konusunda iki ayrı kararname çıkartılır. Önce 12 Kasım 1922’de çıkartılan bir kararname ile 29 Ekim 1922 kararnamesi ile yurt dışına çıkış izni verilen kişilerin “emvali gayri menkullerini ahara [başka kişilere] ferağlarında [bırakmalarında] ve menkul mallarını devir ve fûruht etmelerinde [satmalarında] beis görülmediğine karar” verilir. Yani, bu kişiler mallarını istedikleri gibi devredebilecek veya satabileceklerdi.¹⁰ Ama daha sonra 14 Ara-

10 T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Müteallik Mevzuat*, s. 158.

lık 1922’de, serbest devir ve satış uygulaması geçici olarak durdurulur.¹¹ Bu kararın, bütün gayrimüslimlerin yurt dışına çıkışlarının tamamıyla serbest bırakıldığı günde alınmış olması önemlidir.

Kararlardaki bu ani değişikliğin çok mantıki bir nedeni vardır. Yunanistan’a karşı savaşı kazanmış olan Türkiye “Yunanistan’dan tazminat-ı harbiye ile beraber tahribât ve tamirat bedeli olarak mühim mebâlig” talep etmeyi düşünmektedir. Fakat “Yunanistan’ın malum olan ahvâl-i maliyesi” nedeniyle, “külliyetli bir tazminat-ı nakdiyenin teminini” sağlayamayacağının da bilincindedir. Bu nedenle, Yunanlıların geride bıraktıkları mallara bu tazminatın karşılığı olarak el koymayı planlamaktadır. Eğer bu gerçekleşirse, bir taşla iki kuşun vurulacağı hesaplanmaktadır; “bu suretle hem tazminat tahsili teshil edilmiş olacak ve hem de Yunanlıların Anadolu ile maddî alakaları kesilmiş bulunacaktır.”¹²

Genelkurmay Başkanı tarafından yapılan bu öneri daha sonra İcra Vekilleri Heyeti Reisliği tarafından, Heyetin gündemine getirilecektir. Yazıda, bu doğrultuda bir kararın alınarak, “Yunan tebaasına ait ve gerekse muhâceret eden Rum ve Ermenilere ait emvâl ve emlâkin hükümet-i mahalliyelerce sûratle tespiti emir buyurulması” istenmektedir.¹³

İstanbul ile İlgili Kararnameler

Yine savaşın ortaya çıkarttığı bir başka sorun İstanbul ile ilgili idi. 29 Mart 1923’te, sadece İstanbul’a yönelik olarak “İstanbul’dan Kaçan ve Kaybolan Kişilerin Terk Edilmiş Malla-

11 A.g.e.

12 BCA/30.10.218.472.11.2, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi’nden İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine 27 Eylül 1338 (1922) tarihli yazı.

13 BCA/30.10.218.406.6.1.2, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Namına Hüseyin Rifat’dan İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine 28 Eylül 1338 (1922) tarihli yazı.

nı Hakkında Yönetmelik”¹⁴ çıkartıldı. Altı maddelik bu yönetmeliğin birinci maddesine göre, “İstanbul işgal edilmiş şehirlerdendir” ve bundan dolayı, “kaçan ve kaybolan kişilerin terkedilmiş taşınır ve taşınmaz malları hakkında”, yukarıda özetlediğimiz 20 Nisan 1922 kanununun beşinci maddesi hükümleri uygulanacaktır.¹⁵ Bunun anlamı şudur ki, Hükümet taşınır malları usulüne göre açık artırma ile satabilecek ve taşınmaz malları ise idare edecek ve gelirleri, masraflar çıkartıldıktan sonra, emanet hesabına kaydedilmek üzere mal sandıklarına yatıracaktır.

Bu kişilerin dönmesi durumunda hem taşınmaz mallar hem de mal sandıklarına yatırılmış tutar kendilerine iade edilecektir. Bu husus yönetmeliğin ikinci maddesinde düzenlenir ve “siyasî sebepler veya savaş zorlamasıyla kaçan veya kaybolanların terk edilmiş malları hakkında... hak iddiasında bulunulmadığı takdirde” 20 Nisan 1922 kanunu hükümlerine göre işlem yapılacağı söylenir. Eğer birileri bu mallar hakkında hak iddiasında bulunursa, “yalnız malların yazılma ve tespitiyle yetinilerek hüküm sonucu beklenir. Şu kadar ki söz konusu mallardan çabucak bozulanlar varsa, bunlar derhâl satılır ve bedelleri sahipleri adına emaneten saklanır.”¹⁶

29 Mart 1923 yönetmeliğinin dördüncü maddesine göre, seyahat belgesi ve/veya pasaportla gidenlerin malları terkedilmiş mallardan sayılmaz. Bu hüküm son derece önemlidir. Çünkü ilerleyen aylarda, bu hüküm geçersiz sayılacak, seyahat belgesi veya pasaportla yurt dışına çıkanların malları da terkedilmiş mallardan sayılacaktır. Hem yönetmeliğin sadece İstanbul ve civarına yönelik olması hem de çı-

14 Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 153. Kanunun tam adı; “Bilâd-ı Meşguleden Olan İstanbul’dan Firar ve Tagayyüb Eden Eşhâsın Emvâl-i Metrukesi Hakkında Talimatname.”

15 A.g.e.

16 A.g.e.

kışlarda hangi tarihin esas alınacağı ciddi bazı karışıklıklara yol açacaktır.

29 Mart 1923 yönetmeliğini sorunlu hale getiren gelişme bir ay sonra yaşanır. Çünkü, bu yönetmeliğe esas teşkil eden 20 Nisan 1922 Emval-i Metruke Kanunu, 15 Nisan 1923 tarihinde çıkartılan yeni bir kanunla iptal edilir, ki bu Tasfiye Kanunu olarak da bilinmektedir. Nedeni, aşağıda ele alacağımız gibi, 14 Eylül 1922 tarihi ile birlikte, Emval-i Metrukeler sorununa esaslı bir çözüm getirmeye yönelik yeni bir girişimin başlamış olmasıdır. Hedef, Lozan barış görüşmeleridir ve bu görüşmelerde Ermenilerin el konulmuş malları konusunda sıkıntı yaşanmak istenmemektedir. Bu nedenle, soykırım yasaları olarak adlandırdığımız 26 Eylül ve 8 Kasım 1915 kanun ve kararnamesinin yeniden yürürlüğe sokulması gerekmektedir. 14 Eylül 1922 ve 15 Nisan 1923 tarihlerinde yapılan bu olmuştur. 15 Nisan 1923 Tasfiye Kanunu'nun en önemli özelliği ise, bulundukları yeri *her ne suretle olursa olsun terk edenlerin* mallarının Emval-i Metruke sayılmasıdır.

29 Mart 1923 yönetmeliğine esas teşkil eden 20 Nisan 1922 Emval-i Metruke Kanunu iptal edildiği için, önce 29 Nisan 1923 tarihinde çıkartılan bir kararname ile, İstanbul için özel çıkartılmış bulunan 29 Mart 1923 tarihli kararnamede gerekli düzeltme yapılır. Artık İstanbul'dan kaçan ve kaybolan kişilerin taşınır ve taşınmaz malları için de, 26 Eylül 1915 Tasfiye Kanunu ve bunun bazı maddelerini değiştiren 15 Nisan 1923 tarihli Kanun uygulanacaktır.¹⁷ Kararnamenin birinci maddesi de son derece önemlidir. Buna göre, 4 Kasım 1922 tarihinden önce *her ne suretle olursa olsun* ve bu tarihten sonra Hükümetten izin almaksızın İstan-

17 A.g.e., s. 128. Kararnamenin tam adı: "İstanbul'dan Firar veyahut Tagayyüp Etmiş Olan Eshasın Menkul ve Gayr-ı menkul Malları Hakkında Yapılacak Muameleye Dair Kararname."

bul ilinden ayrılmış olanların terkedilmiş malları tasfiyeye tabi tutulacaktır. 4 Kasım 1922 sonrası Hükümet izniyle ayrılmış olanların malları bu kanun çerçevesinde değerlendirilmeyecektir.

Bu değişikliğin yapılmasının nedeni basittir. 15 Nisan 1923 kanunu ve onun en önemli ilkesi *bulundukları yeri her ne suretle olursa olsun terk edenlerin* mallarına el koyma bu tarihten itibaren yürürlüğe gireceği için, daha önceki tarihe uygulanamazdı. Oysa İstanbul 4 Kasım 1922 tarihinde Türklerin egemenliğine geçmişti. Bu tarihten sonra da İstanbul'u terk edenler vardı. Bu değişiklikle İstanbul'u 4 Kasım 1922 sonrası hükümet izni olmadan terk edenlerin mallarına da el konabilecekti.

Tüm bu düzenlemelerin bir anlamı vardır. Kurtuluş Savaşı ile birlikte ortaya çıkan sorunları çözmek için çıkartılan 20 Nisan 1922 Emval-i Metruke Kanunu ve bunu esas alan kararname iptal edilmekte veya değiştirilmektedir. Artık 1919 sonrası Emval-i Metruke sorunları da 1915 Ermeni soykırımının parçası olarak çıkartılan 26 Eylül ve 8 Kasım 1915 kanun ve kararnamesi esas alınarak çözülecektir. Şimdi bu soykırım kanunlarına geri dönüş sürecine daha yakından bakabiliriz.

14 Eylül 1922 “Redd-i Emval Kararnamesi”

TBMM'nin, hem Ermeni soykırımının hem de 1919-1922 döneminin yarattığı Emval-i Metrukeler ile ilgili işlemleri birleştirmeye başlaması 14 Eylül 1922 tarihi ile birliktedir. Bu tarihte yapılan oturumda, *Vahdettin Kararnamesi* olarak adlandırdığımız 12 Ocak 1920 Kararnamesi iptal edilecektir. İlgili karar son derece kısadır ve sadece bir cümledir; “başka mahallere nakledilmiş kişilerin tasfiyeye tâbi tutulan malları hakkındaki 16 Rebiülahir 1338 ve 8 Kânunı-

sani 1336 tarihli kararname reddedilmiştir.”¹⁸ Uygulamada “Redd-i Emval Kararnamesi” olarak da adlandırılan¹⁹ bu karar ile 26 Eylül ve 8 Kasım 1915 tarihli kanun ve kararname yeniden yürürlüğe giriyor ve Cumhuriyetin, İttihatçı soykırım yasaları üzerine inşa süreci başlamış oluyordu.

Yeniden yürürlüğe giren ilgili kanunların üzerinden yedi yıl geçmiş olduğu için zorunlu bazı düzenlemeler yapmak gerekiyordu. İlk değişiklik 31 Ekim 1922 tarihinde yapıldı ve 8 Kasım 1915 tarihli kararnamenin bazı maddeleri değiştirildi, bazı maddeleri yürürlükten kaldırıldı.²⁰ Yapılan değişiklik, tasfiye komisyonlarına kimlerin katılacağı ile ilgili idi. Komisyonlar artık bölgenin en büyük mülkiye memuru tarafından tayin olunacak mal memurunun başkanlığında idare ve belediye meclisinden ve varsa ticaret odası üyelerinden birer kişiden oluşacaktı.²¹ Yeni kararname ile, 8 Kasım 1915'teki tüzüğe bir de dördüncü madde eklenmiştir. Bu maddeye göre genel savaştan önce veya sonra *her ne suretle olursa olsun* seyahat amacıyla yabancı veya işgal edilmiş ülkelere gidip henüz dönmemiş olan kişilerin dönüşüne kadar, taşınır ve taşınmaz malları hükümetçe idare olunacaktır.²²

Bu değişiklikle birlikte, 1915 kanununun uygulama alanı genişletilmiş oluyordu. 1915 tehcirine ek olarak savaş öncesi ve sonrası yurt dışına çıkmış olanları da kapsıyordu. Böylece özellikle 1918 sonrası yeni göç dalgası ile ülkeyi terk edenle-

18 Salâhaddin Kardeş, 'Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 122. Kararın tam adı; “Ahar Mahallere Nakledilmiş Eşhasın Tasfiyeye Tâbi Emvali Hakkında Mevcut Kararnamenin Reddine Dair Heyet-i Umumiye Kararı.”

19 A.g.e., s. 9.

20 A.g.e., s. 126. Kararın tam adı: “Mahall-i Ahara Nakledilen Eşhasın Emval-i Metrukesi Hakkında 17 Zilkade 1333 Tarihli Kanun-u Muvakkatin Suver-i İcraiyesine Mütedair 26 Teşrinievvel 1331 Tarihli Nizamnamenin Bazı Mevaddını Muaddil Kararname.”

21 A.g.e., s. 127.

22 A.g.e., s. 127-28.

rin malları da yasa kapsamına alınmış oluyordu. Yapılan bir başka değişiklik de, komisyon üyelerinin ücretlerinin arttırılması ile ilgilidir.²³ 26 Eylül 1915 tarihli kanunun yerine yeni kanun ise ancak 15 Nisan 1923 tarihinde çıkartılabilecektir.

Niçin İttihatçı Soykırım Kanunlarına Geri Dönüldü?

Bu önemli sorunun cevabı, kararın görüşüldüğü Meclis görüşmeleri sırasında verilir. Amaç bellidir; savaş kazanılmıştır. Yapılacak barış görüşmelerinde, Emval-i Metrukeler meselesinin gündeme gelme ihtimali kuvvetlidir. Ve Türkiye’den, malları sahiplerine iade etmesi istenebilirdi. Oysa Türkiye’nin, değil el konulmuş malları geri vermek, ülke içinde Ermeni varlığına dahi tahammülü yoktu. Emval-i Metruke devlet açısından son derece önemli bir gelir kaynağı telakki edilmektedir. Fakat hâlâ yürürlükte olan *Vahdettin Kararnamesi*’ne göre malların sahiplerine geri verilmesi bir zorunluluktur. Bu nedenle bu kararname Lozan görüşmeleri başlamadan ortadan kaldırılmalıydı.

Meclis görüşmeleri sırasında oturum gizli olduğu için, Maliye Vekili Fehmi Bey tüm bu noktaları çok açık ve sarıh olarak anlatır. Kararname yürürlükte kalmaya devam ettiği müddetçe Müslümanların eline geçmiş olan tüm mal ve mülklerin sahiplerine iadesi kaçınılmazdı. Yaklaşmakta olan Lozan Barış Konferansı’nda Batılı devletler bu konuda baskı uygulayacaklardı. Bakan’ın sözleriyle, “Ekalliyetler meselesi mevzubahis olduğu zaman; bu mesele hakkında kabul ettiğiniz ve bugüne kadar tatbik ettiğiniz ahkâmı yine tatbik edin, başka bir şey istemiyoruz derlerse, buna karşı zannedirim vereceğimiz hiçbir cevap kalmaz.”²⁴

23 A.g.e., s. 127.

24 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: III, Cilt: 3, s. 769.

Bakan'ı en çok düşündüren nokta, bu kararnameden doğacak “maddi ve manevi bütün mesuliyeti maliyeti de hazine(nin) ödemek mecburiyetinde” kalacak olmasıdır. Bakana göre, “bu kararnamenin tatbikatı, kanunda mevcut olan ahkâmın onda biridir”, yani daha % 90 mal-mülk geri verilmemiştir. “Fakat” diye devam eder Bakan, “bu kararname kanun olarak mevcut oldukça, halli tabii de bulundukça, tabii ahkâmını bize tatbik ettirirler. Onun için ahkâmının bir an evvel reddi icap eder.”²⁵

Milletvekillerinin yaptıkları konuşmalarda bu kanunun niçin ortadan kaldırılması gerektiğini ve aksi takdirde Türkiye'yi nelerin beklemekte olduğunu bildikleri anlaşılıyor. Sinop mebusu Hakkı Sami Bey'in, “Meclisi burada teşkil ettiğimiz zamanda bu gibi kararnamelerle uğraşacak zaman... bulamamış(tık)”;²⁶ Trabzon mebusu Hasan Bey'in, “sulh ya-kındır. Sulh mesailine başlanmazdan evvel bu gibi şeyleri temizlemek lâzımdır... bu kararnameyi kökünden çürütmek lâzımdır...”²⁷ sözleri konuşma yapan tüm diğer milletvekillerinin de duygusunu yansıtmaktadır.

Vahdettin Kararnamesi'nin kaldırılmak istenmesinin bir başka önemli nedeni daha vardır. Maliye Bakanı, İzmir'in yağma edilmesi konusunda yapılan Meclis gizli oturumunda bu nedeni açıkça dile getirir. Emval-i Metrukeler yağma edilmektedir ve bunları yağmadan kurtarmanın tek yolu, hepsini devletin tasarrufuna geçirmektir.

İzmir'in Yağması ve İstiklâl Mahkemeleri

Emval-i Metruke yağması sadece 1915-17 Ermeni soykırımı sırasında el konulmuş Ermeni malları ile sınırlı değildi; bel-

25 A.g.e., s. 769.

26 A.g.e., s. 776.

27 A.g.e., s. 773.

ki onların yağması büyük ölçüde tamamlanmıştı. Buna ek olarak bir de 1919-22 döneminde ülkeyi terketmiş olan Hristiyanlara ait mal ve mülkler de yağma edilmişti veya ediliyordu. Yağma öylesine boyutlardadır ki, konu Meclis'e taşınacak ve ciddi tartışmalara neden olacaktır. 25 Kasım 1922 tarihli oturumda, İzmir'in alınması sonrası bölgeyi gezen bir grup milletvekili, Yunan ordusundan geri alınan şehirlerdeki yağmanın önüne geçmek için İstiklâl Mahkemeleri kurulmasını önereceklerdi.²⁸

Konu Meclis gündemini uzun süre işgal etmiştir. Hükümet İstiklâl Mahkemeleri yerine geçici ceza mahkemele-ri kurulmasını teklif eder ve değişik seçenekler konusunda uzun tartışmalar yapılır. Bazı milletvekilleri devam etmekte olan yağmanın boyutlarının çok büyük olduğu ve normal ceza mahkemelerin "kudret ve kuvvetinin" bunu çözmeye kâfi gelmeyeceğini, "emvali metruke rezaletini tepelemek" için özel yetkili İstiklâl Mahkemeleri kurulması gerektiğini savunur. Sonuçta Hükümetin önerdiği Ceza Mahkemele-ri önerisi reddedilir ve 6 Aralık 1922'de işgal ve harpten sonra kurtarılan bölgelerde meydana gelen yağma ve yolsuzlukları soruşturmak için üç İstiklâl Mahkemesi kurulması kararlaştırılır.²⁹ Fakat, tüm yasal hazırlıklar yapılmış olmasına rağmen, muhtemel yağmanın boyutu ve hemen hemen tüm halk kesimlerini kapsıyor olması nedeniyle, bu mahkemeler hiçbir zaman tam anlamıyla kurulmayacak ve çalışmayacaklardı.³⁰

Meclis'te konu hakkında yapılan tartışmalara baktığımız-

28 TBMM, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: I, İçtima Senesi: 3, Cilt 25, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 65. Kanun teklifinin ilgili maddesi şöyledir; "emvali metrukeden münbais namütenahi yolsuzlukların önüne geçerek hukuku Hazinesin sıyanetini temin eylemek ve bu vebayı ahlakiye musab olanlarla [müsubetle uğraşan] işgal müddetince hıyaneti vataniyede bulunanları tecziye etmek üzere vilayati müstahlasaya hemen İstiklâl mahkemeleri izamı."

29 A.g.e., s. 167-180, 187-204.

30 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 185-88.

da, yağmanın ve boyutlarının herkes tarafından bilindiğini anlıyoruz. Erzurum mebusu Salih Efendi'nin, "efendim vaktimizi ziyan etmeyelim. Her şey yağma edilmiş mesele bitmiştir" sözleri tüm konunun özeti gibidir.³¹ Sorulan sorulara cevap vermek ve "memaliki müstahlasadaki [*kurtarılmış topraklardaki*] emvali metruke hakkında" Meclis'i bilgilendirmek amacıyla 27 Kasım 1922 tarihli oturumda uzun bir konuşma yapan Maliye Bakanı Hasan Fehmi Bey'in aktardıklarını yağmanın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kendisi de bölgeyi gezmiş olan Bakan, konuyu "Arazii müstahlasada sefalet, arazii müstahlasada yağma ve suiistimal"³² sözleriyle özetler. Açık başlayan Meclis görüşmeleri, özellikle bazı subay ve milletvekillerinin de yağmaya katılmış olması suçlamaları nedeniyle, kapalıya çevrilir.³³ Açık oturumda gözlemlerini aktaran Bakan, "açıkgöz tabir edilen bazı insanların.... açık hanelere girmiş ve oturmuş" olduğunu söyler. Hükümet olarak Emval-i Metruke konusunda doğrudan kendisinin aldığı tedbirleri ise şöyle özetler; "derhal memleketi [İzmir'i] dokuz mıntıkaya taksim ederek her mıntika başına doğrudan doğruya ... bir müfettiş ikame ettim... her mıntıkada bir belediye azası, bir Meclisi İdare azası ve lüzumu kadar emvali metruke memuru tefrik olundu.... Hodbehod işgal edilen hanelerin derhal bir defteri tutuldu."³⁴

Tüm tedbirlere rağmen, görevlendirilen memurların bile yağma yaptığını söyleyen Bakan bunlardan "birkaç tanesini

31 TBMM, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 25, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 69.

32 A.g.e., s. 97.

33 Kapalı oturumda dile getirilen görüşlerden, bazı milletvekili ve subayların boş evlere girip yerleştiklerini, I. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa'nın, bankalardaki bazı kasaları bomba ile patlatıp içindeki paraları aldığını öğreniyoruz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: III, Cilt: 3, s. 1134.

34 TBMM, T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 25, s. 99-102.

doğrudan doğruya cürmümeşhut halinde [suç üstü] yakalandıkları için Adliyeye” verdiğini aktarır. Bakan bir itirafta da bulunur, “cürmümeşhut halinde yakalanan her sınıf halktan el vardı, adam vardı.” Konuşmasını Emval-i Metrukeler konusunda bizzat gözlemlediği yağmalardan örnekler vererek zenginleştiren Bakan’ın sözleri, Aydın vilayetinde köylülerin yaptığı incir yağmasını da anlatırken “helal olsun” bağırımları ile kesilir.³⁵

Bakan’a cevap vermek için söz alanların içinde, “deniz aşırı gitmedikten sonra –bu milletin içinden kim çalarsa çalsın– bu milletin cebine düşsün yine hazinenindir. Bunu kıskanmayalım. Yalnız uzaklara gitmesin” diyerek açıktan yağmaya destek verenler olur. “Ahalinin, askerin çaldığı çırpıtığı helal olsun” diyen milletvekilinin yanlış bulduğu “Emvali Metruke komisyonlarının yaptığı suiistimalat [tır]”.³⁶

Bakan’ın aktardıklarından, emvali metrukeye ait “mühürlenen mağazaların demir kepenkleri kırıl[mış], emvali metruke ambarı ittihaz edilen... binanın duvarı delin[miş]” olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Yağmanın boyutları çok büyüktür ve malların veya değerlerinin asıl sahiplerine geri verilmesi veya zararların Hükümetçe ödenebilmesi mümkün değildir. Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey’in 4 Aralık oturumunda söylediği gibi, “atı alan Üsküdar’ı geçmiştir”, emvali metruke hırsızlığı sonucu yağmalanan malların “geri alınması imkânı yoktur.”³⁸

Bu oturumda, 12 Ocak 1920 kararnamesinin niçin kaldırılmış olduğu Bakan tarafından açıkça dile getirilir. Her ne kadar, tam işleyen bir devlet çarkı mekanizması yokluğu nedeniyle yağmanın boyutu çok büyük olsa da, geride

35 A.g.e.

36 A.g.e., s. 142.

37 A.g.e., s. 147.

38 A.g.e., s. 195.

çok önemli miktarda Emval-i Metruke kalmıştır ve devlet bunları yağmaya kaptırmamak ve doğrudan kendisi kullanmak istemektedir. Konuşmasında Maliye Bakanı'nın, durumu 1915-17 Ermeni tehciri ve mallarının yağması ile kıyaslaması çok dikkat çekicidir. “Efendiler bundan evvel bir tehcir yapıldı. Bütün Anadolu'ya mahsus olmak üzere idare makineleri de yerli yerinde idi. Tehcir neticesinde mal sandıklarına irat kaydedilen miktar ile kaybedilen paranın miktarı nedir? 100 misli 10.000 mislidir.”³⁹ Bakan, yağma nedeniyle “santim santim idare etmek ihtimali” olmasa bile Emval-i Metrukeyi hazine için son derece önemli bir gelir kaynağı saymakta ve bütçe açıklarını buradan kapatmayı düşünmektedir. Bakan, sadece İzmir'de, “...yanan kısmı hariç olmak üzere emvali metrukenin menkul kısmı” ile “mücahede-i milliye'nin ibtidasından bu sene nihayetine kadar açıklarımızı kapatabileceğini” ümit etmektedir.⁴⁰

Sadece taşınır mallarla bütçenin kapatılabileceği hesap ediliyorsa, taşınmazlarla birlikte devletin eline geçmiş olanı tahmin etmek zor değildir. İzmir'de ele geçen zenginliği anlayabilmek için Kütahya mebusu Ragıp Bey'in sözlerini aktarmakta fayda vardır: “Muhterem arkadaşlarım, İzmir'de hini istirdatta giren ordunun miktarı, birkaç misli daha fazla olsaydı ve bütün İzmir ahalisi dahi iştirak etseydi, yağma iki ay devam etseydi, İzmir'deki emvali metruke tükenmezdi. Bu emvali metrukenin miktarını bundan tahmin edebilirsiniz. Yani 100 bin kişilik bir yağmacı kafilesi bir ay devam etseydi yine tüketemezdi.”⁴¹

Bakan konuşmasına, “yangın yerlerinde medfun [gömül-müş] olan servet, hâlâ enkaz altından çıkarılan kasaların nihayeti gelmemiştir” diyerek devam eder ve yaptığı hesapla-

39 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İcümle Senesi: III, Cilt: 3, s. 1140.

40 A.g.e., s. 1131.

41 A.g.e., s. 1137.

rın gayrimenkulleri kapsamadığını özel olarak belirtir. Gayrimenkullerin kullanılmasını “çok büyük bir iş, gayet esaslı bir mesele” olarak tanımlayan Bakan, bu konuda bir yasa hazırlamakta olduklarını söyler. Gayrimenkuller muhacirlerin yerleştirilmesi işinde de kullanılacaktır.⁴²

Karahisar-ı Sahib (Afyon) mebusu Mehmet Şükrü Bey hükümetin izlemek istediği politikayı şöyle özetler; “benim anladığım ve bize dalga dalga gelen suistimal haberleri karşısında bugün kendilerinin de [Bakan’ın] gayet kapalı olarak ifade ettikleri şeklinde mevcut emvali metrukenin bundan böyle hiç olmazsa, şimdiye kalan olan olmuştur, bundan sonra Hükümetin vaziyet edebildiği ve tahtı muhafazaya alabildiği şeylerin suiistimal edilmemesi ve bir kısım memurları da zengin etmemesi için” gerekli tedbirleri almak... Bakan bu konuşmaya, “suiistimale mani olabilecek her türlü teşkilatın azamisi yapılmıştır” diyerek cevap verir.⁴³ Devlet artık Emval-i Metrukeye kendisi el koymaya hazırdır.

Değindiğimiz tüm bu nedenlerden dolayı, 12 Ocak 1920 kararnamesinin ortadan kaldırılmasının, niçin “çok mübrem [kaçınılmaz] ve müstacel [ivedi] bir husus” olarak görüldüğü anlaşılır olmaktadır.⁴⁴

İttihatçılığa Dönüş: 15 ve 29 Nisan 1923 Kanun ve Kararnamesi

14 Eylül 1922 tarihli “Redd-i Emval” Kararnamesi ile birlikte 26 Eylül ve 8 Kasım 1915 Kanun ve Kararnamesi yürürlüğe girmişti ama yeni duruma göre bazı değişiklikler yapılması şart idi. Birçok nedenden dolayı geciken bu değişiklikler nihayet önce 15 Nisan 1923 tarihli Tasfiye Kanunu ile

42 A.g.e., s. 1131.

43 A.g.e., s. 1133.

44 A.g.e., s. 769.

yapılacaktır.⁴⁵ Toplam 9 madde olan kanun, 26 Eylül 1915 tarihli kanunu esas almış ve onun üzerinde bazı düzeltmeler yapmıştır. Yedinci madde ile 20 Nisan 1922 tarihli Emval-i Metruke Kanunu iptal edilmiş; iki, dört, yedi ve sekizinci maddeleri değiştirilmiş, dokuzuncu madde kaldırılmış ve yeni bir madde eklenmiştir.

Yeni eklenen maddelerin içinde belki de en önemlisi altıncı maddedir. Bu madde ile kanunun uygulama alanı genişletilmiş ve 1919 sonrası firar eden ve kaybolanları da içere hale getirilmiştir. Artık, “her ne suretle olursa olsun kaybolan veya bir yerden ayrılan veyahut yabancı ve işgal edilmiş ülkelere veya İstanbul veya bağlı yerlerine kaçanların terk edilmiş taşınır ve taşınmaz malları, borçları ve alacakları hakkında dahi sözü edilen” 26 Eylül 1915 tarihli Kanun ile 15 Nisan’da yapılan değişiklikler uygulanacaktır.⁴⁶

Bu değişiklikle birlikte, birinci ve altıncı maddelerde tanımlanan, kanunun kapsayacağı ilan edilen kişiler “firari, mütegayyip [*kayıp*] ve ahar mahallere firar etmiş” olanlar olarak tanımlanacak ve Cumhuriyet dönemindeki tüm hukuk davalarının esasını oluşturacaktır. Ve bu tanım ile kastedilenler esas olarak Ermeniler idi.

Kanunun birinci maddesi, 26 Eylül 1915 kanununun ikinci maddesinde yapılan değişiklikle ilgilidir ve konumuz açısından son derece önemlidir. Buna göre, 1915 kanununda var olan, malların tasfiyesinden sonra kalan miktarının sahiplerine geri verileceği hükmü kaldırılmıştır. Artık kaçmış ve kayıp kişilerin bir daha dönmeyecekleri hesap edil-

45 T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Müteallik Mevzuat*, s. 159-161. Ayrıca, Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 100-104. Kanunun tam adı; “Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubât-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-ı Muvakkatin Bazı Mevaddı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emvâl-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun”.

46 Tüm metin için, Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 100-104.

mektedir. Bunun yerine, taşınır ve taşınmaz malların niteliğine göre Vakıflar hazinesi ile Maliye hazinesine kayıtları yapılacak “malların takdir olunacak bedellerinden tasfiyeden sonra kalacak miktarı, bahsi geçen sahipleri adına emaneten irat” kayıt edilecektir. Mallara ilişkin ortaya çıkacak davalarda hazine hasım olacaktır.⁴⁷

Önemli olan husus, bu tarihten sonra Emval-i Metruke konusu ele alındığında, resmi metinlerde “13 Eylül 1331 [26 Eylül 1915] ve 15 Nisan 1339 [15 Nisan 1923]” tanımlaması birlikte kullanılacaktır. İttihatçı rejim ile bütünleşme tamamdır.

Atılacak son adım elbette kanunun uygulamasına ilişkin kararnameyi çıkartmaktı. 29 Nisan 1923 tarih ve 2455 sayılı kararname bu amaç için çıkartıldı ve 8 Kasım 1915 kararnamesinin yerini aldı.⁴⁸ Doğaldı ki, talimatname 8 Kasım 1915 tarihli “Nizamnâme” ile hemen hemen aynı idi ve onun gibi 25 maddeden oluşuyordu. Kanunun genişletilen kapsama alanı Tüzüğün birinci maddesinde de tekrar edildi ve “nakil olunan veya her ne suretle olursa olsun bulundukları mahalden başka mahalle gitmek suretiyle kaybolan veya bir yerden ayrılan kişiler” ifadesi kullanıldı.

Heyet ve Komisyon ayrımı burada da aynen korundu ve Heyetler ile Komisyonların görevleri ayrı ayrı tanımlandı. Talimatnameye göre, sözü edilen kişilerin bulunduğu her ilçede, bu yönetmeliğin resmen tebliğ edildiğinin ertesi günü, o mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yine o mahallin en büyük mal memurunun başkanlığı altında vergi, tapu ve nüfus idarelerinden ve mahalli zabıtasından ve mevcut ise vakıflar idaresinden alınacak bir memurdan teş-

47 A.g.e., s. 101.

48 A.g.e., s. 154-164. Kanunun tam metni; “13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-ı Muvakkat ile İşbu Kanunun Bazı Mevaddını Muaddil 15 Nisan 1339 Tarihli Kanunun Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname”.

kil edecek bir Heyet kurulacaktı. İlk beş madde heyetlerin yapacağı işleri ayrıntılı olarak tasnif ediyordu.⁴⁹

Talimatnamenin ikinci faslı, gene 8 Kasım 1915 karnamesi gibi kurulacak *Komisyonlar* ve görevleri ile ilgili idi ve bazı ufak değişiklikler de yapılmıştı. Komisyonların faaliyetleri esas olarak aynı kaldı. Ayrılan kişilere ait tüm para ve eşya ile tüm diğer mallara el koyma yetkisi vardı. Komisyonlar, bu kişilerin tüm alacak-verecek işlemlerini sonuçlandırıyor. 8 Kasım 1915 Nizamnamesi'nde var olan, "sahipleri bilinmeyen malların bedelleri, eşyanın bulunduğu köy ve mahalle adına kaydedilecek ve daha sonra Hükümet tarafından adı geçen köy veya mahalle halkının iskân edildiği mahalle gönderilecektir" hükmü, anlamı kalmadığı için değiştirilecek ve yeni uygulama ile bu bedeller mal sandıklarına irat kaydedilecektir.⁵⁰

Kısa Bir Değerlendirme

Tüm Cumhuriyet dönemi boyunca, Emval-i Metruke işlemleri esas olarak 15 ve 29 Nisan 1339 (1923) kanun ve karnamesi esas alınarak düzenlendi. Burada da İttihatçı dönemin ana mantığı korundu. Yalnız, malların tasfiyesinden sonra kalan miktarının sahiplerine verileceği hükmü kaldırıldı. Artık kaçmış ve kayıp kişilerin bir daha dönmeyecekleri hesap edilmekteydi. Devlet, kaybolmuş kişilere ait malların ayrıntılı bir listesini çıkartıyor, bunlar hakkında ayrı ayrı defterler hazırlıyor ve gerekli borç-alacak işlemleri tamamladıktan sonra, bunların Vakıflar ve Maliye hazinelerine kayıtlarını yapıyordu. Mallar, Hazineye ait diğer taşınmaz mallar gibi idare meclisleri marifetiyle idare olunacaktı.

Burada en önemli nokta tüm bu işlemlerin kayıp kişile-

49 A.g.e., s. 154-56.

50 A.g.e., s. 163.

rin adına yapıyor olmasıdır. Kayıp kişilerin ortaya çıkması ile mallarının ne olacağı sorusu bu nedenle önemlidir. Nitekim Lozan Antlaşması ile bu kayıp kişiler ortaya çıkarsa mallar veya değerleri kendilerine geri verileceği hükmü kabul edilecek ve iç hukukta da bu esasa uygun düzenlemeler yapılacaktır. Hukuk sisteminin içinde var olduğunu söylediğimiz ana gerilim budur. Devlet, “kayıp kişilerin” mallarını üzerindeki haklarını tümüyle kaybettikleri iddiasını ileri sürememekte ve bu kişiler adına kayıt altında tutmaya devam etmektedir. Bu nedenle, mal sahiplerinin, mallarını veya değerlerini geri isteme hakları potansiyel olarak kanunların içinde mevcuttur. Göreceğimiz gibi, Lozan sonrası uygulamalarda bu durum daha açık ve net ortaya çıkacaktır.

Emval-i Metruke ve Tekâlif-i Milliye

Lozan Antlaşması'nın Emval-i Metruke uygulamaları açısından getirdiği büyük değişikliğe yakından bakmadan önce, önemli olan bir ayrıntıya, Tekâlif-i Milliye emirlerine kısaca değinmekte fayda vardır. Konu milliyetçi hareketin Ermeni ve Rumlara ve onların geride bıraktıkları mallara bakışını göstermesi bakımından önemlidir.

Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkomutan Mustafa Kemal'in emriyle 7-8 Ağustos 1921'de çıkarılan Tekâlif-i Milliye Emirleri, Yunanistan'a karşı yürütülen Kurtuluş Savaşını finanse etmek ve savaş giderlerini karşılamak amacıyla çıkartılmıştı. Emval-i Metruke de, savaşı finanse edecek önemli bir kaynak olarak görülür ve faydalanılmaya çalışılır.

10 ayrı emirden oluşan Tekâlif-i Milliye Emirlerinin altıncısı doğrudan Emval-i Metrukeler ile ilgilidir ve bunlara nasıl el konulması gerektiğini düzenlemektedir. Toplam beş maddeden oluşan bu emrin önemli noktaları şunlardır: Birinci madde, “... eşya ve erzak cinsinden muhte-

lif mahallerde mevcut Emval-i Metrukeye Tekâlif-i Milliye Komisyonlarınca vaz'ı yed edilerek miktarı tespit ve fiyatı takdir olunarak kuruşlu bir mazbata mahalli mal sandığına verilecektir.”⁵¹ İkinci madde ile, Emval-i Metrukeden bu suretle alınanlar için Tekâlif-i Milliye Komisyonlarının “üçer kıta muntazam defter” tutulması emredilir. Dördüncü fıkraya Emval-i Metrukeye el konulması sırasında suiistimali görülen ve malı kendi üzerine geçirmeye kalkanların hıyanet-i vataniye cürmüyle itham edileceklerini bildirir.⁵²

Tekâlif-i Milliye emirleriyle el konulan mallar bir nevi alınmış borç gibidir ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 12 Nisan 1923 tarihinde çıkarttığı bir kanunla bu borçları ödeme kararı alır. Maliye Bakanı Hasan Fehmi, Tekâlif-i Milliye bedellerinin 6.361.634 lira olduğunu bunun % 75'inin ödenmemiş olduğunu bildirir.⁵³ Bir yıl sonra, bütçe görüşmeleri sırasında konu yeniden gündeme gelir. Hükümet 1 Temmuz 1908 ile 31 Aralık 1923 arasında Hazinesinin bütün borçlarını ödemeye ilişkin bir kanun tasarısı sunar. Tasarının görüşülmesi sırasında, Ermeni ve Rumlara ödeme yapıp yapılmayacağı sorunu da tartışma konusu olur. Bazı milletvekilleri, kanun maddesinin muğlak olduğu ve Müslümanların mağdur olacakları endişesine sahiptirler.

Bu endişeyi gidermek için konuşan Encümen Reisi, eski Maliye Bakanı Hasan Fehmi Bey şu açıklamayı yapar; “maddeden maksat tehcir ve tegayyüb eden [kayıp olan] Rumların ve Ermenilerin tekâlifi milliye ve harbiye mazbatalarını mahsup etmemektir.”⁵⁴ Zaten ödenmeye kalkılırsa bunun altından kalkılamazdı. Çünkü, Bakan'ın sözleriyle, “Harbi

51 Serpil Sürmeli, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s. 68-69.

52 A.g.e.

53 Nevzat Onaran, *Emval-i Metruk Olayı, Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni Mallarının Türkleştirilmesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 186-192.

54 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İc̢tima Senesi: II, Cilt 4, s. 429.

umumiden evvel İslamlar ticarete atılmış değillerdi... binaenaleyh tekâlifi harbiyenin büyük kısmı onlardan [Rum ve Ermenilerden] alındı, mazbatalar onların elindedir.” Eğer ödenmeye kalkılsa milyonlarla karşılaşılacaktır. “Yalnız Ankara içerisinde, bugün bendenizin tahminime göre, gayrimüslimlerin elinde herhalde dört, beş yüz bin liradan aşağı değildir. Bunların bugüne kadar ne bir tanesi verilmiştir ve ne de mahsup edilmiştir.” Dolayısıyla maddeyi öyle düzenlemek gerekmektedir ki Hristiyanlar bu haktan istifade etmemelidirler.⁵⁵

Bakan, oturum gizli olduğu için çok açık konuşmaktadır; “Rumları, Ermenileri bu tekâlifi milliye mazbatalarının bedellerinden müstefit etmemek [yararlandırmamak] için bir çare düşünüldü. Fakat bunu açık olarak Rum ve Ermeni diyemezdik. Muhtelif şekiller ve formüller yazıldı. Muhtelif şekiller üzerinde tetkikat yapıldı. Nihayet en az mahzurlu veyahut mahzursuz bu şekli bulduk.”⁵⁶

Önemli olan, buldukları çözümde kendilerine 1915’i ve Emval-i Metruke Kanunlarını örnek almış olmalarıdır. “Derhatır buyurursunuz ki vaktiyle bir emvali metruke kanunu yapıldı. Firar edenlerin emvalini Hükümet tasfiye eder deniliyordu. Size sorarım arkadaşlar... Tek bir Müslüman emvalini hangi Hükümet memuru tasfiye etti. Maksat, siyasi zümre altında bu iki unsuru [Rum ve Ermenileri] saklamaktır... onların emlâki tasfiyeye tabi idi.” Bakan, dönemin Meclis gizli oturumunda, Maliye bakanından, “bu madde ile kanuniyenin Müslümanlardan firar ve tagayyüp edenlere şamil olmadığını temin” edeceğine dair söz alındıktan sonra, kanunun “cihana karşı umumi olarak” çıkartıldığını söyler. Şimdi yapılan da budur.⁵⁷

55 A.g.e.

56 A.g.e.

57 A.g.e.

Bulunan ifadeden kastın Rum ve Ermeni olduğunun anlaşılması için bir başka işlem daha yapılacaktır. Maliye Vekili defterdarlara gizli emir gönderecek ve bu madde “yalnız Rum ve Ermenilere aittir” diyecektir. Defterdarlar, eğer bir Rum veya Ermeni başvurursa, “tetkik yapıyoruz, tahkikat yapıyoruz” diyecekler ve kanun müddetini geçiştireceklerdir. “Maliye Vekili Bey ile de görüştük. Mahrem tebligat yapacağını vaat ettikten sonra bu maddeyi kabul ettik.”⁵⁸

Konya mebusu Refik Bey, konunun “hafi celsede görüşülmesini temenni eden” kişi olduğunu söyledikten sonra, “maksat hasıl olmuştur” der. Gerçekten de Cumhuriyet rejiminin Rum ve Ermeniler ve onların malları konusundaki tutumu öylesine açıktır ki buna herhangi bir yorum yapmaya gerek yoktur. Hıristiyan vatandaşlara, ellerinde devletin resmî belgeleri olmasına rağmen, hiçbir ödeme yapılmayacak, borçları ödenmeyecektir. Milletvekillerinin tek üzüntüsü, Yahudilerin bu kanuna dahil edilmemiş olmasıdır. Bu da hükümetin yetkisine bırakılır.

Görüşmeler sırasında bir nokta daha açığa çıkar. Lozan Antlaşması imzalanmış ve Ermenilere “kapı açılmış” olduğu için Ermenilerin tekrar gelip mallarına sahip çıkmak isteyeceklerinden çekinilmektedir. Maliye Bakanı Ermeni soykırımında çok önemli roller oynamış olan Mustafa Abdülhalik [Renda]’dır⁵⁹ ve konu hakkındaki Hükümet görüşünü tek cümle ile özetler; “bize mensup olmayanlara mümkün olduğu kadar müşkülât göstereceğiz.”⁶⁰

Kanun ve kararnamelerde yapılan tüm değişikliklerin gösterdiği bir gerçek vardır. Türkiye Lozan’da kendisini neyin beklediğini bilmektedir ve bunun için gerekli hazırlık-

58 A.g.e., s. 430.

59 Renda’nın Ermeni soykırımı sırasındaki rolü konusunda bkz. Vartkes Yeghian, *Malta Belgeleri, Türk Savaş Suçluları Hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 266-281.

60 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İctima Senesi: II, Cilt 4, s. 430-31.

ları yapmıştır ve Lozan'a hazırdır. 1969 yılında Seha Meray tarafından yayınlanan Lozan tutanaklarına yazdığı önsözde İsmet İnönü bu hususu çok açık bir biçimde dile getirir ve tüm Lozan görüşmelerinin de bir özetini verir: "Konferansta azınlıklar (ekalliyetler) yüzünden, tarihten gelen alışkanlıkla, büyük ihtilaf çıkacağı beklenebilirdi. Azınlıklar meselesi, Konferansa gitmeden evvel, fiilen halledilmiş durumda idi. Bu yüzden, Türkiye'yi zorlamak mümkün olamazdı."⁶¹ Şimdi Lozan görüşmelerine daha yakından bakabiliriz.

61 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. XI.

Lozan Antlaşması: Bir Dönüm Noktası

Lozan Antlaşması Emval-i Metrukeler konusunda kısmi bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle, konuya ilişkin Lozan öncesi ve Lozan sonrası ayrımı yapmak yanlış olmayacaktır. Nitekim, aşağıda ele alacağımız, Anayasa Mahkemesi'nin 1963 yılına ait kararında da görüleceği üzere, Cumhuriyet döneminde, Emval-i Metrukeler konusundaki uygulamalarda Lozan'ın yürürlüğe giriş tarihi 6 Ağustos 1924'ün bir dönüm noktası olduğu özel olarak belirtilir.

Lozan'ın önemi şuradadır ki, Türkiye bu antlaşma ile, kendi sınırları içinde yaşamaya devam eden Ermenilere el konulan mallarını vermeyi taahhüt etmiştir. Daha sonra çıkartacağı bazı kanun ve kararnamelerle, Lozan'ın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihini bir dönüm noktası sayacak ve bu tarih itibarıyla mallarının başında olan kişilere, Emval-i Metrukelerini geri verecektir. Sınırları dışında kalan Ermenilerin malları konusu ise, uyrukluk ile ilgili maddelerde olduğu gibi, çok açık olmasına rağmen, yoruma açık kalacaktır. Aşağıda ele alacağımız gibi, antlaşmanın çeşitli maddeleri ile bu kişilere de mallarının karşılığının verilmesi ilke-

sini getirmiş olmakla birlikte, Türkiye bu maddeleri değişik bir biçimde yorumlayarak, bu ödemeleri yapmayacaktır. Ayrıca, Ermenilerin ülkeye gelip, mallarını almalarının da önüne geçilecektir. Deyim yerindeyse, Türkiye'nin etrafı, Ermenilerin geri dönüşlerini engellemek amacıyla bir kale gibi örülecektir.

Görüşmelerde ve Antlaşmada Emval-i Metruke Sorunu

Lozan Antlaşması'nda, Emval-i Metruke sorunu ile doğrudan veya dolaylı ilgili dört ayrı başlık tespit etmek mümkündür. Antlaşmadaki maddelerin sırasıyla, *birincisi*, Siyasal Hükümler başlıklı I. Bölüm II. Kesim'de 30 ve 36. maddelerde yer alan "Uyrukluk" ile ilgili hükümler; *ikincisi*, yine I. Bölüm ve III. Kesim'de 37 ve 45. maddeler arasında yer alan "Azınlıkların Korunması" ile ilgili hükümler; *üçüncüsü*, "Ekonomik Hükümler" başlıklı III. Bölüm'de, 65 ve 72. maddeler arasındaki "Mallar, Haklar ve Çıkarlar" ile ilgili hükümlerdir. 65-72. maddelere göre, ortaya çıkan sorunların çözülebilmesi için Karma Hakem Mahkemesi kurulması kararlaştırılmış ve bu mahkemenin görev ve çalışma koşulları, III. Bölüm V. Kesim'de "Hakemlik Karma Mahkemesi" başlığı altında 92 ve 98. maddeler ile düzenlenmiştir. Emval-i Metrukelerle ilgili *dördüncü ve son başlık*, "Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol" başlıklı ektir.

Lozan tutanakları okunduğunda görülecektir ki, eğer azınlıklar alt komisyonunda birkaç sefer, o da biraz dolaylı olarak gündeme gelmesini bir kenara bırakırsak, aslında doğrudan Emval-i Metruke Kanunlarına ilişkin bir tartışma hemen hemen yok gibidir. Ama yukarıdaki listeden ve aşağıda özetlemeye çalışacağımız tartışmalardan da anlaşılacağı gibi, konu hemen hemen tüm antlaşmaya yayılmış vaziyet-

tedir; bir hayalet gibi her yerdedir ve görüşmelerin son gününe kadar da gündemde kalmaya devam edecektir.

Bu nedenle, Türkiye’de oldukça yaygın ve egemen olan bir yanlış düzeltmek gerekmektedir. Türkiye’de gayrimüslimlerin sorunları genellikle “azınlıklar” sorunu olarak tanımlanır ve konunun esas olarak Lozan Antlaşması’nın I. Bölüm III. Kesim’de, 37 ile 45. maddeler arasında ele alındığı ileri sürülür. Bu bakış eksiktir ve bu anlamda yanlıştır. Doğru olan, konuya Osmanlı’dan miras alınan Hristiyan vatandaşlar sorunu olarak yaklaşmaktır ki zaten aşağıda göreceğimiz gibi, eğer özel olarak Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkartılmamışlarsa, 1869 Vatandaşlık Yasası’na göre Osmanlı vatandaşı olan Hristiyanlar, 1964 yılına kadar T.C. vatandaşı olarak kalmaya devam edeceklerdir. Bu nedenle, gayrimüslimler (özellikle Hristiyanlar) meselesi, Cumhuriyet’in “azınlık sorunu” değil, kuruluş esasına ilişkin temel bir sorundur.

Toplu ve Bireysel Dönüşler ve Ermeni Yurdu

Lozan’da konumuzla ilgili yapılan tartışmaları, dört büyük ana başlık altında toplamak mümkündür. 1- Türkiye’de yaşamaya devam eden azınlıkların dil, din, eğitim vb. konularda özgürlükleri; 2- 1 Kasım 1914 sonrası işlenmiş suçları kapsayan genel bir af; 3- 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren parçalanmış ailelerin birleştirilmesi ve mallarından yoksun bırakılmış kimselere mallarının geri verilmesi; 4- Azınlıkların isteğe bağlı göç ve dolaşım özgürlükleri.¹

Bu konuların başında, Türkiye’yi terketmiş olan Hristiyanların (Rum, Ermeni, Süryani, Keldani vb.) geri dönme-

1 Konu, “Azınlıkların Korunması Konusunda Alt-Komisyonunda Görüşülecek Sorunların Özeti” başlığı altında, aslında 10 maddelik bir tutanak biçiminde özetlenmiştir. A.g.e., Cilt 2, s. 157.

leri meselesi geliyordu. Üç tür geri dönüş mümkündü. Birincisi, Türkiye sınırları içinde tahsis edilecek bir Ermeni Yurdu yaratmak ve oraya yerleşmek (benzeri öneri Süryani ve Keldaniler için de yapılacaktır); ikincisi, herhangi bir özel yere değil, özellikle de dağınık yerleştirilmek koşuluyla toplu dönüş; üçüncüsü, toplu dönüş yasaklansa bile bireysel olarak dönüş.

Ashında, Lozan'a gitmeden önce Türkiye'nin genel olarak Hristiyanlar ve özel olarak da Ermeniler konusundaki siyaseti son derece açıktır. Yeni oluşan Türkiye devleti sınırları dışında kalmış hiçbir Hristiyanı içeri sokmamak ve mümkünse sınır içindekileri de dışarıya atmak...

İsmet İnönü, Lozan'a giderken 14 maddelik bir talimat ile gider. Talimatın birinci ve dokuzuncu maddesi konumuzla doğrudan ilgilidir: 1- *Doğu sınırı*: Ermeni Yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir. 9- *Azınlıklar*: Esas mübadeledir.² Özellikle Ermeni Yurdu meselesinde, Türkiye "savaş göze alabilecek kadar kesin karardır... Ermeni Yurdu istenirse... görüşmeler derhal kesilecektir."³ Nitekim, böyle bir talebin ileri sürülmesi, Türkiye'den toprak koparılması ve ülkenin bütünlüğünü bozmaya yönelik bir tehdit olarak algılanacak ve tartışmak dahi istenmeyecektir.

Birkaç örnek vermek gerekirse, 31 Aralık 1922 tarihli genel oturumda İsmet Paşa, "Türkiye ülkesinin parçası olan bir toprağın Ermeni Yurdu kurulmak üzere Türkiye'den ayrılmasını, Türkiye'nin bölünmesine yeni bir girişim saymak zorundadır... Türkiye'nin... anayurttan ayrılabilir bir karış toprağı yoktur" der.⁴ Genel Af konusunda Alt Komisyon'da yapılan tartışmada, Türk temsilci heyeti, "gerek Er-

2 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. XIV.

3 A.g.e.

4 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 1, s. 212.

meniler, gerek Asuriler-Keldaniler... konusunda kendisine yöneltilmiş bütün sorulara, bunları görüşülmez saydığını, açık ve kesin bir şekilde" bildirir.⁵ Nitekim, Türk Heyeti, Ermeni, Asuri ve Keldanilerin geri dönmeleri ve kendilerine yurt verilmesi konusunun ele alınmak istendiği oturumu, görüşme sırasında terk edecektir.⁶

Ermeni Yurdu talebi reddedilmiştir ama Ermenilerin, kendileri için ayrılmış bir yere değil de, dağınık olarak gelip gelemeyecekleri veya bireysel olarak geldiklerinde yerleşme haklarının olup olmadığı, Lozan görüşmelerinin son günlerine kadar tartışma konusu olmaya devam edecektir. Türkiye'nin bu konudaki tutumu sarihdir. Başbakan sıfatıyla Rauf Bey, 17 Aralık 1922 tarihinde, Lozan heyetine çok açık bir talimat vermektedir; "birçok vekâyî ihdas ederek memleketimizi terketmiş olan Ermeni muhacirlerinin tekrar avdetlerine muvafakat edemeyeceğimizi arz eylerim."⁷

Ermenilerin toplu geri dönüşü meselesi, Lozan görüşmelerini son gününe kadar meşgul edecek ve Türkiye'yi en çok uğraştıran sorunların başında gelecek ve Türkiye, Ermenilerin dönüşünü engelleyebilmek için sonuna kadar ayak direyecektir. Geri dönüş, en çok Genel Af kapsamında tartışılır. Ve Türkiye, Ermenilerin toplu dönmelerini istemediği için bu konunun genel af dışında kalmasını istemektedir.

Müttefik kuvvetler, geri dönüşlere izin verilmemesinin genel affın anlam ve ruhuna aykırı düşeceği itirazında bulunmakta ve ayrıca bu durumun azınlıklar hukukuna da aykırı olduğunu belirtmektedirler.⁸ İtalyan delegesinin sözleri

5 A.g.e., s. 314.

6 Türk heyeti tüm toplantıya katılmış, sadece Fransız delegenin konuşma yapacağı sırada oturumu terk etmiştir. 6 Ocak 1923 tarihli 16 sayılı tutanak için bkz. A.g.e., Cilt 6, s. 271-281.

7 Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, s. 232.

8 Cemil Bilsel, *Lozan, İkinci Kitap*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933, s. 291.

ile, geri dönüşlere izin vermeme, “Türkiye’den pasaportsuz ayrılmak zorunda kalmış binlerce kişinin, birtakım işlemleri yerine getirmemiş olmaları yüzünden, sürekli sürgüne ve mallarına el konulmasına” mahkûm olmaları anlamına gelecektir. Oysa, “bu kimseler, yurtlarını, siyasal nedenler yüzünden bırakıp gitmişlerdir; genel af da, herkesten önce, onlara uygulanmak gerekir.”⁹ Görüşmeler sırasında İsmet Paşa, “son on yıldır kesin olarak çözümlenmiş bulunan bir sorunu Müttetiklerin yeniden söz konusu etmeye kalkışmalarına hayret” ettiğini bildirir. “Müttetiklerin isteğini kabul etmek, göçmen gelmesine yeniden izin vermek ve yeni güçlükler yaratmak anlamına gelecektir.”¹⁰

Konu en hararetli olarak 4 Haziran 1923 tarihli oturumda tartışılır. Türkiye ısrarla, Ermenilerin geri dönmesi meselesini, “uluslararası tartışmaların dışında tutmak ve yalnız Türk hükümetinin yetkisi içinde” ele almak isteğini tekrar eder.¹¹ Buna karşı, gerek Fransız ve gerekse İngiliz temsilciler, Ermenilerin dönüşüne karşı çıkılmayacağı konusunda garanti almak isteyeceklerdir. Ama Türkiye son derece kararlıdır. İsmet Paşa’nın sözleri ile, “Türk Hükümeti... yeni hiçbir hükmün altına” girmeyecektir.¹² İngiliz temsilcinin, “binlerce Ermeni, komşu ülkelere dağılmış bulunmaktadır. Bunların yurtlarına dönmelerine izin verilip verilmeyeceğini bilmek gereklidir” sözlerine ise, “bu konuda hiçbir yüküm altına girilmeyeceği” biçiminde cevap verecektir.¹³

Türkiye’nin ana tezi ulusal güvenlik kaygılarıdır. Türk Heyetine göre, genel harp yıllarında ve sonrasında isyan ve ihtilal hareketlerine katılmış, cephe gerisi faaliyetlerde bu-

9 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, cilt 6, s. 123.

10 A.g.e., Cilt 1, s. 307.

11 A.g.e., Cilt 6, s. 158.

12 A.g.e., s. 159.

13 A.g.e., s. 161.

lunarak Türkiye'ye büyük zararları dokunmuş Ermenilerin ülkeye geri dönmeleri söz konusu olamazdı. İsmet Paşa'nın sözleriyle, "...yüz bin Ermeninin dönmesine izin verilmesi isteği, sorunun görünüşünü bambaşka bir biçime sokar; bu biçimiyle, söz konusu sorun, devletin güvenliğini doğrudan doğruya ilgilendirir."¹⁴ Ve Türkiye'nin "güvenliğini savunma konusunda davranış özgürlüğünü sınır layacak bir yüküm altına girmesi" mümkün değildi. Bu nedenle, Türk Heyeti, "Türkiye'den ayrılmış olan kimselerin, Türkiye'ye kütle halinde dönüşleri sorununu incelemek istememektedir."¹⁵

Türkiye'nin ısrarlı tutumu sonucu, konu sonuçlanmadan kapanacak veya daha doğrusu Ermenilerin toplu dönüşü genel af kapsamı dışından tutulacaktır. İngiliz temsilcinin, Türkiye'nin, "Ermenilerin yurtlarına geri dönmeleri umudunu" ortadan kaldıran tutumundan şikâyet etmesi veya Fransız temsilcinin, "Türk Temsilci Heyetinin tutumundan çok büyük bir üzüntüyle, hayrete düştüğünü" söylemesi ile konu kapanacaktır.¹⁶

Gerek Ermeni Yurdu ve gerekse toplu dönüşlere izin vermemek konularında başarılı olan Türkiye, bireysel dönüşleri yasaklamak konusunda ise oldukça zorlanır. Konu hakkında yapılan görüşmelerde, Türk tarafı önce, Türk kanunlarına göre yabancı bir uyrukluk edinen herhangi bir kimse nin, Türkiye'den çıkıp gitmesi gerektiğini ve "Türk kanununa göre Türk uyruklüğünü yitirmiş kimselerin artık Türkiye ülkesine giremeyeceklerini" savunur. Fakat yapılan itirazlar üzerine geri adım atmak zorunda kalır ve başka ülkelerdeki "eski Türk uyruklularının öteki yabancılar durumunda sayılmaları gerekeceğini ve bu konunun daha genel nitelik-

¹⁴ A.g.e., s. 161.

¹⁵ A.g.e.

¹⁶ A.g.e.

te olan, yabancılara uygulanacak rejim sorununa bağlandı-
ğını” kabul eder.¹⁷

İlkesel olarak bireysel bazda geri dönüşleri kabul etmek zorunda kalan Türkiye, kimlere giriş hakkı verilir verilmeyeceği hakkını kendisinde saklı tutmak istemektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz 4 Haziran 1923 tarihli oturumda Rıza Nur şu açıklamayı yapar; “[nüfus mübadelesi ile ilgili] sözleşmenin dışında kalan kimselere gelince Türk Hükümeti, her hükümet gibi, karışıklık çıkarıcı unsurlarla, devrimcilere (*révolutionnaires*), suikastçılara ve genel olarak kötü unsurlara karşı güvenlik tedbirleri alma hakkını saklı tutmaktadır. Kendi hallerinde yaşayan ve suçsuz kimselerle, ortalığı karıştırmayan kimseler, doğaldır ki, bu bildirinin kapsamı dışında kalmaktadırlar.”¹⁸ Aynı oturumda İsmet İnönü, “... birkaç Ermeni kalkıp Türkiye’ye gelirse, genel af yüzünden, bunlar kovuşturulmayacaklardır... Ortalığı karıştırmayan kimselerin Türkiye’ye serbestçe dönebilecekleri” ilkesini tekrar eder.¹⁹

Durumu aynı gün, 4 Haziran’da Ankara’ya rapor eden İnönü, İngiliz temsilci Rumbold’un tartışmayı, “Ermenilerin avdeti için bir mani kalmamış olduğu” biçiminde yorumladığını aktarır. Ve haklı olarak bunu, Müttetiklerin Ermenilerin dönmeleri konusunda “ısrar etmemeleri” biçiminde yorumlar. İsmet Paşa’ya göre, “eğer bu mesele başka münasebetle yeniden tahrik edilmezse Ermeni muhacirlerin avdeti meselesi... kapanmış” sayılmalıdır. Buna göre Türkiye “iğtişaş [*karışıklık*] ve ihtilal ve su-i kast anasırından olmayan sakin vatandaşların avdetlerini tabii addetmiş” ve “kitle halinde avdet için hiçbir taahhüt” vermemiş oluyordu.²⁰

17 Konuya ilişkin ileri sürülen bazı argümanlar için bkz. A.g.e., C. 3, 88-9; 186; s. 189-190.

18 A.g.e., Cilt 6, s. 157.

19 A.g.e., s. 158, 161.

20 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*, s. 396

17 Temmuz 1923 tarihli oturumda, genel af kapsamında konu tekrar gündeme gelir ve müttefikler Ermenilerin geri dönmesine müsaade edilmesinde ısrar ederler. İsmet Paşa, “Türk Temsilci Heyeti, daha önceki toplantılarda sığınmış Ermenilere ilişkin görüşünü açıklamıştı. Türk Temsilci Heyeti, bu konuya yeniden dönmenin bir yarar sağlamayacağı kanısındadır” diyerek konuyu kapatır. Ermenilerin “Türkiye’ye dönüşleri, Türk Hükümetinin iznine bağlıdır ve bu izin, ancak, kendi halinde yaşayan ve geçmişte kötü davranışları bulunmayan kimselere verilebilecektir.”²¹

Aynı gün telgrafla durumu Ankara’ya bildiren İsmet Paşa, “Konferansın üç Komitesi son içtimaini akdetti ve bütün mesaili kapattı... Ermeni muhacirlerin avdeti meselesi için umumi ve son bir hücum yaptılar. Ermeni muhacirlerin avdeti için bir taahhüt alamayacağımızı sarih bir surette söyledik. Münakaşa böylece bitti.”²²

Münakaşa belki bitmişti ama sorun çözülmemişti. Çünkü, her ne kadar İsmet Paşa, yıllar sonra anılarında konuyu, “memleketten çıkıp gitmiş olanlar gelebilirler. Herkes gelebilir. Ama komitacı, ihtilalci, fesatçı gibi birtakım fena hareketlerle memleketin emniyetini her suretle ihlal etmiş olan muzır insanları kabul edemezdik” biçiminde özetlemesine ve geleceklerin kimler olacağına “hükümet izin vermeli... hükümet tayin etmeliydi”²³ demesine rağmen uygulama bunun tersi oldu. Türkiye istisnasız tüm Ermenileri “muzır insan” olarak ilan etti ve onların ülkeye girmesine müsaade etmedi. Aşağıda göreceğimiz gibi Lozan sonrasında bu durum ülkeler arasında ciddi diplomatik krizlere de yol açacaktır.

21 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, c. 6, s. 192.

22 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*, s. 581.

23 İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 139.

Ermenileri de Mübadele Etmek

Yukarıda aktardığımız gibi, Lozan görüşmelerine giderken hazırlanan talimata göre Türkiye, sınırları içinde kalmış Ermenileri de mübadele yoluyla ülke dışına çıkartmayı planlamıştı.²⁴ İsmet Paşa, Lozan'a varır varmaz "ekalliyetlerin mübadelesi" konusunda girişimlerde bulunur. İngiliz ve Amerikalılarla görüşür. Bu ülke temsilcileri, Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele olunacağını sorarlar. Görüşmeler hakkındaki ilk izlenimlerini aktaran İsmet İnönü, "benim fikrimce Ermenilerin memleket haricine çıkartılmasını âleme karşı irad etmek [*dile getirmek*] mümkün değildir" der ve mübadelelenin sadece Rumlarla sınırlı olarak tartışılmasını önerir. Ayrıca bir de çok önemli bir ricada bulunur; "Anadolu'dan bu esnada yeniden tehcir ve teb'id yapılmamasını sureti kaatiyyede istida [*rica*] ederim."²⁵

28 Kasım 1922'de verilen cevapta, konu hakkındaki kararın kesin olduğu bildirilir ve "Heyet-i Vekile Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi, Türk Ortodoksların mümtâz bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararındadır Efendim" denir.²⁶ 4 Aralık 1922 tarihinde aynı karar tekrar edilir, "yerli Ermeniler ve Ortodoks Rumlar hakkında da 28 Teşrinisani tarihli telgrafla Heyet-i Vekile nokta-i nazarı bildirilmişti. Yerli Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi ve Türk Ortodoksların mümtâz bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikrindeyiz"²⁷

Ankara'nın kararlı tutumu İsmet Paşa'yı zor durumda bırakır. 6 Aralık'ta yolladığı telgrafta, konuyu Ermenistan ve Rusya hükümetleri ile görüşmenin sakıncalarına deği-

24 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, s. XIV.

25 A.g.e., s. 124.

26 A.g.e., s. 143.

27 A.g.e., s. 162-3.

nir. Ermenistan ile görüşmek “şark hudutlarını ve Mosko-
va muahedesini onlarla mevzu bahis etmek” anlamına ge-
lecek; Ruslarla görüşmek ise “Boğazlar ve başka mesailimi-
ze onların iştirakleri” sonucunu doğuracaktır. Paşa’ya göre,
“her ikisi de yapılamaz ve onun için Ermenilerin mübade-
lesini mevzu bahis edebilecek muhatap yoktur.” Bu neden-
le İsmet Paşa, “Rumların mübadelesi ve diğerlerinin mem-
lekette kalmasından başka ekalliyetler için yapılacak bir şey
göremiyorum” der.²⁸

Başvekil Rauf Bey verdiği cevapta, “Ermenilerin Ermenis-
tan’daki Türklerle mübadelesine dair mütalaa Heyet-i Ve-
kilenin kararıdır... Bugün Heyet-i Vekile içtimasında tekrar
mevzu bahis ederek netice-i müzakeratı derhal arz edece-
ğim” der ve sonra kararı da bildirir, “Ermenilerin mübade-
lesini Heyet-i Vekilede tekrar mevzu bahis ettim. Bi’n-neti-
ce teklif-i devletleri veçhile hareket tasvib edildi efendim.”²⁹
İsmet Paşa’nın tavsiyesine uyulmuş ve Ermenilerin de-
ğiş to-
kuşundan vazgeçilmiştir.

Geride Bırakılan Mallar Konusu

Hıristiyanların ve özel olarak da Ermenilerin geri dönme-
leri konusunu kısmen halletmiş görülen Türkiye, el konu-
lan mallar konusunda ne yapacaktı? Türkiye, bu sorunun
çözümünde de “hariçten kimsenin karışmaması” ilkesi ile
hareket etmek isteyecektir. Lozan’da Birinci Komisyon’un
31 Aralık 1922 tarihli oturumunda, İsmet Paşa bu politika-
nın esasını şöyle özetler: “Azınlıkların dolaşım özgürlükle-
rini sağlamak ve onların taşınır ve taşınmaz mallarının mül-
kiyetini garanti altına almak” ile ilgili hususlar, “Türk Hükümetinin benimsemiş olduğu davranış çizgisine uygun ola-

28 A.g.e., s. 172.

29 A.g.e., s. 174-6.

rak, Türk kanunlarının tam bir memnunluk verecek şekilde düzenlediği ve düzenlemekte devam edeceği konulardır.”³⁰

Türkiye’nin hedefi, Emval-i Metruke konusunda herhangi bir uluslararası bağlayıcı hükmün altına imza atmamaktır. Ama aşağıda, tazminat ve uyrukluk konularını ele aldığımızda da göreceğimiz gibi, hayatta kalan Ermenilerin büyük bir kısmının Türkiye dışında yaşıyor olması ve Türkiye’nin toplu dönüşlere izin vermemiş olması nedeniyle bunu yapması oldukça zordur. Çünkü imzacı devletlerin sınırları içinde yaşayan Ermeniler, ilgili devletlerin koruması altına girecekler ve bu devletler, Ermenilerin haklarını aramaya başlayacaklardır. Konu kısa sürede, aşağıda göreceğimiz gibi, Türkiye ile imzacı devletler arasında ciddi bir sorun teşkil edecektir.³¹

Türkiye’nin Lozan’da Emval-i Metrukeler konusunda takındığı tutumun son derece çelişkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir taraftan, özellikle “Mallar, Haklar ve Çıkarlar” ile ilgili yapılan düzenlemeler ve “Uyrukluk” konusunda üzerinde anlaşılan ilkeler nedeniyle, malların sahiplerine iade edileceği ilkesini kabul etmek zorunda kalmış; ama öbür taraftan Türkiye dışında kalmış Ermenilerin gelmeleri ve mallarını almalarına, elindeki tüm imkânları kullanarak engel olmaya çalışmıştır. Bu iç çelişki görüşmeler sırasında da açığa çıkar ve Türkiye, Ermenilerin ve İstanbul Rumlarının ülkeye dönüşlerine engel olmak ve mallarına el koymakla suçlanır.

Örneğin, Birinci Komite’nin 19 Mayıs 1923 tarihli oturumunda, İngiltere temsilcisi Horace Rumbold, “birçok kaynaklardan öğrendiğime göre, Türk makamları, son zaman-

30 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 1, s. 211-2.

31 Bu noktada iki ayrı grup Ermeniden söz etmek gerekir. Birincisi, ABD örneğinde olduğu gibi, 1914 öncesi ilgili imzacı devletin vatandaşı olmuş Ermeniler; ikincisi, Fransa ve İngiltere örneğinde olduğu gibi, özellikle Irak, Suriye, Lübnan ve Ürdün manda rejimleri nedeniyle, Fransa ve İngiltere’nin ya vatandaşı olmuş ya da onların koruması altına girmiş Ermeniler.

larda yurtlarını bırakıp gitmiş İstanbul Rumları ile Ermenilerin dönüşünü daha şimdiden yasaklamaktadır” der ve bu uygulamanın bu kişilerin mallarına da el konulması sonucu doğurduğunu ve bunun kabul edilemez olduğunu söyler. “Bu durumda, Ekselans İsmet Paşa’ya şu soruları yöneltmekteyim: Azınlıklara mensup olan ve nüfus (halkların) mübadelesi kapsamına girmeyen kimselerin dönüşlerine Türkiye’nin izin vermediği doğru mudur? Türk makamlarının bu kimselerin taşınmaz mallarını [emlakini] kendi rızası olmaksızın ve haklarını korumalarına kesin olarak imkân vermeyen koşullar içinde, tasfiye etmek niyetinde oldukları doğru mudur?”³²

İsmet Paşa, Rumbold’un bu sorularından çok bunalmıştır. “Kendisine yöneltilmiş soruya hemen cevap vermek durumunda olmadığını” söyler ve konuyu Hükûmetine sorma sözü verir.³³ Aynı gün telgraf çekerek Hükûmetten bu konuda açıklama ister. Rumbold’un sorularını tekrar sorar ve bir korkusunu da açıkça dile getirir: “Af-ı umumiye münasebetiyle Ermeni muhacirlerinin avdeti meselesinin tahrik edilmesinden endişe ediyorum.” Paşa, durumun farkındadır ve bu nedenle tartışmayı bilerek Ermenilerden kaçırmaya ve “münakaşayı hep İstanbul’dan... pasaport ve evrak-ı lazımesi usulünde olmaksızın gitmiş olanlara” çekmeye çalışır. Ama bu konuda da durum Türkiye açısından iç açıcı değildir; nüfus mübadelesine tabi olmayan “İstanbul ahalisinin emvallerinin tasfiyesi ve avdetlerine mani olma” uygulamasının Türkiye’yi anlaşılmaya aykırı davranma durumuna düşüreceğini hatırlatan Paşa bu iddiayı “reddetmeye imkân görmüyorum” der.³⁴

Ankara’dan gelen cevap çok ilginçtir, daha doğrusu sorulara cevap verilmemektedir. Sorular, “umur-ı dahiliyemize müdahale mahiyetinde” sayılmakta ve İngiltere’nin Mısır,

32 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 6, s. 120-22.

33 A.g.e., s. 22.

34 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*, s. 324.

Hindistan, İrlanda, Irak ve Filistin’de yaptığı “mezalim” ile Yunanistan’ın Trakya ve adalarda yaptığı “tazyikat ve teca-vûzat” konusunun gündeme getirilmesi istenir. Bu gibi müdahalelere “iltifat gösterildiği halde devlet için pek muzır teşebbüsat ve muamelatın arkası gelmeyeceğinden layık olduğu şiddet ve katiyetle reddolunması ve sual sahiplerinin iskât edilmesi [susturulması]” tavsiyesinde bulunulur.³⁵

İsmet Paşa’nın konuya ilişkin daha soğukkanlı bir tutum takındığını söylemek mümkündür. 4 Haziran 1923’te çektiği bir telgrafta, İstanbul’dan kaçanlarla, Anadolu arasında bir ayırım yapılmasının zorunlu olduğunun altını çizer, özellikle İstanbul’dan ayrılanların geri dönmelerinin “er geç zaruri” olduğunu hatırlatır. Paşa’ya göre, “bunların emval ve emlâki hakkında yaptığımız muamelatı ma’ziyadetin ödemeye mecbur olacağımıza asla” şüphe yoktur.³⁶

Görüşmeler sırasında 15 Nisan 1923 kanunu ile 26 Eylül 1915 Tasfiye Kanunu’nun yeniden yürürlüğe sokulmuş olması önemli bir eleştiri noktası olmuştur. Aslında, daha ilgili kanun çıkmadan bile, örneğin Aralık 1922’de, İttihatçı emval-ı metruke (tasfiye) kanunları hakkında sorular sorulmuş ve “kanunların hâlâ yürürlükte olup olmadığı” konusunda bilgi istenmiştir.³⁷ 15 Nisan 1923 tarihinde bir Emval-i Metruke Kanunu (tasfiye kanunu) çıkartıldığı haberinin Lozan’a intikal etmesi ile birlikte, Müttefik Kuvvetler, özellikle kendi vatandaşlarına da uygulandığı gerekçesiyle kanunu şiddetle protesto ederler.

Protestoyu 22 Haziran’da Ankara’ya bildiren İsmet Paşa’ya 26 Haziran’da, şu cevap verilir: “Türkiye Büyük Millet Meclisince tanzim ve mevki-i meriyyete vaz’edilen [yapılan ve

35 A.g.e., s. 337.

36 A.g.e., s. 396.

37 Venizelos’un, Azınlıklar Alt Komisyonu görüşmeleri sırasında sorduğu bu soruya ilişkin bkz. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 2, s. 205.

uygulamaya konan] Emval-i Metruke Kanunundaki hükümetimizin nokta-i nazarı sırf tebaasının emval ve hukukunun muhafazasına matuf olup firar veya gaybubet edenlerin Emval-i Metrukelerinin ziyadan vikayesi [*kayıp ve mahvolmaktan korunması*] zımında esman-ı baligası [*tutarları*] kendi hesab-ı carilerine kaydedilmekte ve bu babda muhafaza-i hukukları için ne yapılması icab ederse bunlar dahi temin olunmaktadır.”³⁸

Görüldüğü gibi, Türkiye Ermenilerin mallarına el koyduğunu ve sahiplerine geri vermeyeceğini söyleyememektedir. Yaptığı işi, vatandaşlarının mallarını korumak ve mallara zarar gelmemesi için onları vatandaşları adına kayıt altında almak olarak sunmaktadır. Tuhaflık veya komiklik de buradadır, çünkü göreceğimiz gibi, Türkiye aynı zamanda bu vatandaşların gelmesini ve mallarını istemesini engellemek için de elinden gelen her şeyi yapacaktır.

Bunun da ötesinde, Türkiye tam doğruyu da söylemektedir, çünkü Kanunun hükmü açıktır; kayıp olan ve firar etmiş olanların malları “korunup, kayıt altına alınmayacak”, bunun da ötesinde satılarak elden çıkartılacaklardır. Müttefik Kuvvetlerin şikâyet ve protestolarının asıl nedeni budur. İsmet Paşa 14 Temmuz 1923 tarihinde Ankara’ya, malların satılarak elden çıkartılma hususunun doğru olup olmadığını sorar: “15 Nisan 1923 tarihli Emval-i Metruke Kanununda gaib ve firarilerin emval-i gayr-i menkullerinin de satılacağına dair sarahat var mıdır? Yoksa bunlar sahipleri uhdesine ibka edilerek bedel-i icarları bunların namına mal sandıklarında hıfz ediliyor mu?” Paşa, “malumunuz olan notalarına cevap vermek için elzem olan bu malumatın derhal” yollanmasını istemektedir.³⁹ Telgrafa hemen ertesi gün cevap verilir: “Kanun-

38 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 473-4, 494.

39 A.g.e., s. 570.

ı mahsus mücebince firar ve tagayyub edenlerine emlâkinin bedelleri kendi namlarına irad kaydolunmaktadır Efendim.”⁴⁰

Bu cevabın Müttefik Kuvvetlere aktarılıp aktarılmamış olduğu bir kenara, cevabın gösterdiği çok önemli başka bir husus vardır. Türkiye, tekrar ve tekrar ‘firari’ Ermenilerin, malların gerçek sahibi olduğu ve elde edilen gelirlerin, onlar adına Hazine’ye kaydedildiğini kabul etmektedir.

Getirilen Düzenlemeler: Af Tasarısı ve Son Şekli

Tartışmalarda gündeme gelen son bir nokta daha vardır. Tehcir ve katliamlar sırasında parçalanmış ailelerin birleştirilmeleri ve bu insanların mallarının iadesine devam edilip edilmeyeceği... Bilindiği gibi, 1918 mütarekesi ile birlikte, sürgüne gönderilenlerin geri dönmesi kadar, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi, özellikle de ailelerinden zorla kopartılan küçük çocukların ve Müslüman hanelerine kapatılan kız ve kadınların toplanması son derece önemli bir sorun teşkil etmişti. Müttefik kuvvetler, Osmanlı Hükümeti ve Ermeni Patrikliği üç ayrı kanaldan, kadın ve çocukların Müslüman evlerden toplanması işini organize etmişler ve hatta, Sevr Antlaşması’nda da öngörüldüğü şekilde ortak komisyonlar da kurularak ortaya çıkan sorunları çözmeye çalışmışlardı.⁴¹

Lozan görüşmeleri sırasında, Müttefik kuvvetler bu çalışmaların devam etmesini istediler. 15 Aralık 1922’de hazır-

⁴⁰ A.g.e., s. 575.

⁴¹ Mütareke sonrası din değiştiren ve Müslüman ailelere dağıtılan Ermeni çocuk ve kadınlar konusunda daha fazla bilgi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, 430-445; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. s. 113-235. Ayrıca konuyla alakalı olarak İngiliz Yüksek Komiserliği bünyesinde oluşturulan *Armenian-Greek Section* adlı komisyon ve faaliyetleri hakkında bkz. Vartkes Yeghiayan (ed.), *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section*, Center for Armenian Remembrance, Glendale, California, 2007.

lanan “Azınlıkların Korunmasına İlişkin Tasarı”nın üçüncü maddesi bu konu ile ilgili idi; “Türk hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinden bu yana ortadan kaybolmuş ya da ailelerinden ayrı düşmüş kimselerin, sayıları ve dinleri ne olursa olsun, ailelerine ya da topluluklarına (cemaatlerine) geri verilmesini ve yolsuz-yöntemsiz mallarından yoksun bırakılmış kimselere mallarının geri verilmesini sağlamak için, 30 Ekim 1918’den bu yana girişilmiş çalışmaların sonuçlarını kabul ettiğini bildirir. Türkiye bu çalışmalara ara verilmesi için bütün kolaylıkları gösterecektir.”⁴²

Konuya ilişkin yapılan tartışmalarda, İngiliz temsilci, “geçmişin malı olmuş sorunlara gereğinden çok dönüş yapmak istemediğini” söyler ve ama savaş yıllarında gerek ailelerin parçalanması gerekse Emval-i Metruke Kanunu ile mallara el konarak bir sürü haksızlıklar yapıldığının altını çizer. Mütareke sonrası bu haksızlıkları gidermek için bazı çabalar harcadığını, komisyonlar kurulduğunu, yapılan çalışmalar sonucunda birçok çocuk ve kadının aileleri ile birleştirildiğini, birçok malın sahiplerine geri verildiğini söyler. İngiliz temsilciye göre bu çalışmalar İstanbul dışında “yerel koşullar yüzünden” fazla başarılı olamamıştır. Önerilen bu madde ile iki şey hedeflenmektedir. “Şimdiye kadar yapılmış olanların geçerli sayılması ve elverişsiz koşullar yüzünden tamamlanması mümkün olmayan bir çalışmaya ara verilmemesi.” Çalışmanın Milletler Cemiyeti’nin koruyuculuğunda tamamlanması istenmektedir.⁴³

Türkiye “geçmişi ilgilendiren üçüncü maddeyi kabul etmeyeceğini kesin olarak” bildirir.⁴⁴ Türk Heyeti “geçmişin tartışmalarını yeniden açmamak konusunda öteki Temsilci Heyetleri gibi düşünmektedir” ve tüm bu konular “geçmişte

42 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 2, s. 161.

43 A.g.e., s. 183-4.

44 A.g.e., s. 184.

kalmıştır; oysa Konferans gelecekle uğraşmalıdır.”⁴⁵ Tartışmalar sırasında, Türkiye karşı bir öneri getirir ve “30 Ekim 1918 - 20 Kasım 1922 tarihleri arasında yapılmış işlemlere itiraz etmemek niyetinde olduğunu bildirir.” Hatta, “ilgili-lerin başvurmaları üzerine, söz konusu işlemlerin yeniden gözden geçirilmesine de” engel olmayacak, “mallara ilişkin hak istemlerinin... kurulacak bir Hakemler Komisyonunca sonuca bağlanmasını” da kabul edecektir.⁴⁶

Sonuçta konu Af tasarısının altıncı maddesi olarak, ufak bir tarih değişikliği ile, Türkiye’nin istediği şekilde formüle edilir; “bütün devletlerin duymakta olduğu genel barış isteğini paylaşan Türk Hükümeti, savaş yüzünden dağılmış aileleri yeniden bir araya getirmek ve meşru hak sahiplerini mallarına yeniden kavuşturmak amacıyla, Müttefiklerin koruyuculuğu altında ve 20 Ekim 1918 tarihiyle 20 Kasım 1922 tarihi arasında yapılmış işlemlere itiraz etmeme niyetinde olduğunu açıklar.” Ayrıca, “kişilere ve mallara ilişkin hak istemleri Kızılây’la ve Kızılhaç’ın birer temsilcisinden kurulu bir Komisyonca incelenecektir” denir.⁴⁷

Bu madde, Türkiye’nin 20 Kasım 1922 tarihinden sonra Emval-i Metrukeleri sahiplerine iade etmeyi kabul etmediği biçiminde yorumlanabilir mi? Nitekim bazı çalışmalarda bu madde, Lozan’da Emval-i Metruke konusunun sadece af tartışması çerçevesinde gündeme geldiği ve Türkiye’nin bu konuyu görüşmeyi reddettiği biçiminde yorumlanmıştır ki bu doğru değildir.⁴⁸ Göstereceğimiz gibi, Emval-i Metruke soru-

45 A.g.e., s. 161, 204.

46 A.g.e., s. 238, 254.

47 A.g.e., Cilt 8, s. 93. Burada söz konusu edilen Komisyonu, “Mallar Haklar ve Çıkarlar” bölümünde kurulmasından bahsedilen Karma Hakem Mahkemesi ile karıştırmamak gerekir.

48 Sadece iki örnek; Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction, The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Continuum International Publishing, London ve New York, 2011, s. 54. Tayfun Eroğlu, “Tehcirden Milli Mücadeleye Ermeni Malları (1915-1922)”, s. 181-182.

nu, Lozan'da birçok başka alana ilişkin görüşmeler sırasında da doğrudan veya dolaylı olarak gündeme gelmiştir. Bu alanlardaki anlaşmaların bir sonucu olarak Türkiye, Lozan sonrası Ermenilere, Emval-i Metruke Kanunları ile el konulmuş mallarını vermeyi kabul edecektir. Fakat bu uygulama sadece ve sadece Türkiye içindeki Ermeniler ile sınırlı kalacaktır. Ve dışarıda olan Ermenileri kapsamayacaktır. Zaten Türkiye'nin Lozan'da verdiği tüm kavganın özeti de budur.

Eğer Lozan'da Hristiyanların geri dönme ve mallarının iadeleri konusunda yapılan tartışmalar hakkında genel bir gözlemde bulunmak gerekirse, görüşmelerin en büyük eksikliği, Ermenilerin talep ve isteklerini savunacak bir heyetin olmamasıydı. Ermeniler temsilciszildiler ve bu nedenle kısa sürede yüz üstü bırakıldılar. İsmet İnönü'nün anılarında anlattığı bir hatıra tüm görüşmelerin çok anlamlı bir özet olarak kabul edilmelidir.

“Konferansta Ermeni davası ve Rum davası yüzünden yapılan propagandalar ve tecavüzler vesaire sebebiyle bir aralık İngilizlerin sulh yapmak isteyip istemediklerinden ciddi olarak şüpheyeye düşmüştüm. İngiliz heyeti içinde çok müspet çalışan ve akli başında bir diplomat vardı. Onu çağırdım... ona ekalliyetler meselesinin... bende ciddi bir şüpheyeye uyandırdığını, İngilizlerin bu yüzden konferansı... inkıtaa uğratmak niyetinde olup olmadıklarından emin bulunmadığımı söyledim... [bana] ekalliyetler meselesindeki şiddetli gösterişleri ve büyük gürültüleri tabii görmemi tavsiye etti. Nasıl tabii göreceğim, bunu bana nasıl söylüyorsun, dedim. Şu cevabı verdi: İsmet Paşa! Senelerce çok şeyler söyledik, çok şeyler vaat ettik. Bütün dünyada çok taahhüt altına girdik. Şimdi bunlara son verirken, bu kadar merasim yapılmasını neden yadırgıyorsun?”⁴⁹

49 İsmet İnönü, *Hatıralar*, s. 93.

Getirilen Düzenlemeler: Vatandaşlık Konusu

Ermenilerin el konulan mallarının geri verilip verilmeyeceği meselesi, Lozan'da kararlaştırılan vatandaşlık ile ilgili maddelerle de doğrudan ilintilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi ile birlikte, toprakları üzerinde bir dizi yeni devlet kurulmuş ve bu durum vatandaşlık sorununun çözümünü zorunlu kılmıştı. Soru aslında çok basitti; 1869 Vatandaşlık Kanunu'na göre Osmanlı vatandaşı olan insanlar, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yeni devletler kurulunca, şu veya bu nedenle sınırları içinde kaldıkları bu yeni devletlerin zorunlu vatandaşı mı olacaktardı? Bu konuda bir seçenek söz konusu olacak mıydı?

Bu soruların cevabı, Lozan Barış Antlaşması'nın "Uyrukluk" başlığı altında 30 ve 36. maddeler arasında verildi. Antlaşmanın 30. maddesine göre "Türkiye'den ayrılmış ülkelerde yerleşmiş Türk uyrukları hukukça (*de plein droit*) ve yerel yasaların öngördüğü şartlarla, bu ülke hangi Devlete bırakılmışsa o Devletin uyruğu olacaktadırlar."⁵⁰ İlgili kişilerin otomatik olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlıklarını kaybedecekleri 31. madde ile teyit edildi ve bu kişilere seçme hakkı da getirildi: "On sekiz yaşını aşmış olup da Türk uyrukluluğunu yitiren ve 30. madde uyarınca hukuk açısından yeni bir uyrukluk edinmiş bulunan kimseler, işbu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, iki yıllık bir süre içinde Türk uyrukluluğunu seçebileceklerdir."⁵¹

Vatandaşlık ile ilgili yapılan bu düzenlemelerin, mal ve mülkler ile de doğrudan ilgisi vardır ve bu husus 33. madde ile düzenlenmiştir; "bu gibi kimseler seçme haklarını kullanmazdan önce, oturmakta oldukları öteki Devletin ülke-

50 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 9.

51 A.g.e. Vatandaşlığı seçme hakkı, sadece Türkiye ile diğer devletler arasında değildir. 32. madde ile bu hak ayrılan tüm devletler arasında düzenlenmiştir.

sinde malik oldukları taşınmaz malları ellerinden tutmakta serbest olacaklardır. Bu gibi kimseler, her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürebileceklerdir.”⁵²

Görüldüğü gibi, Lozan’ın hükümleri son derece açıktır. Eski Osmanlı vatandaşı olup, Türkiye sınırları dışındaki devletlerde yaşayanlar, iki yıllık bir süre içinde başvurmazlarsa, otomatik olarak Türk vatandaşlığını kaybedeceklerdir. Ama vatandaşlıklarını kaybetseler bile, Türkiye’deki taşınmaz mallarını ellerinde tutmaya devam edebileceklerdir.

Türkiye’nin Ermeniler ile ilgili olarak Lozan’ın bu temel ilkelerini açıkça çiğnediğini ve hâlâ da çiğnemekte olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Öncelikle, savaşlar nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalmış yüzbinlerce muhacirin ülkelerine dönmelerine izin vermedi. Gerek 1920 sonrası, Milletler Cemiyeti’nin, Muhacirler Yüksek Komiseri olarak atanan Fridtjof Nansen kanalıyla yaptığı, gerekse Lozan’da yapılan tüm girişimler sonuçsuz kaldı. Bu insanlar sadece yerlerinden ve yurtlarından kopartılmış olmadı, onların malları üzerindeki tasarruf haklarına da son verildi.

Türkiye’nin Lozan’ı ihlalinin birinci biçimi, 1869 vatandaşlık yasasına göre Osmanlı vatandaşı olan ve çok değişik ülkelerde yaşayan Ermenileri vatandaşlıktan çıkartmamak biçiminde olmuştur. İkincisi Türkiye dışında kalmış ve antlaşmaya göre “malik oldukları taşınmaz malları ellerinde tutmakta serbest” olan Ermenilerin mülkiyet haklarını tanımamış ve bu mallara Emval-i Metruke Kanunları gereğince el koymuştur.

Birinci husus, 1869 Vatandaşlık Yasası’na göre Osmanlı vatandaşı olanların Türk vatandaşı sayılmaya devam edilmesi 1927 ve 1928 yasaları ile düzenlendi. 23 Mayıs 1927 tarihli ilk kanuna göre, “İstiklâl muharebeleri esnasında Millî Mücadeleye iştirak etmeyerek Türkiye haricinde kalan ve 24 Temmuz 1923 tarihinden işbu kanunun neşrine kadar Tür-

kiye'ye avdet etmemiş olan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından ıskatına icra vekilleri heyeti mezundur.”⁵³

Bir yıl sonra, Mayıs 1928'de Cumhuriyet döneminin ilk vatandaşlık kanunu yayınlanır. Kanunun birinci maddesi, “Bir Türk baba ve ananın Türkiye’de veya ecnebi memleket-te doğan çocukları Türk vatandaşdır” der.⁵⁴ Buna göre, yurt dışındaki Osmanlı vatandaşı Ermenilerin çocukları da otomatik olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı sayılırlar. Kanunun, “Vatandaşlıktan Çıkmak ve Vatandaşlıktan Iskat [düşürölme]” ile ilgili 7, 8, 9 ve 10. maddeleri, çıkma ve düşürmenin ancak ve ancak Bakanlar Kurulu kararı ile olacağını hükme bağlar. Yani, Osmanlı Ermenileri ve onların çocukları, özel olarak Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan atılmazlarsa, Türk vatandaşı olmaya devam edeceklerdir. 1939 yılında İçişler Bakanlığı tarafından çıkartılan “Tabiiyet Klavuzu” ile bu husus tekrar özel olarak belirtilir ve “vatandaşlıktan çıkmak müsaade-i mahsusa almaya mütevakkıftır. Bir vatandaş müsaade almadan başka bir tabiiyete geçmiş olsa bile bu hüküm ifade etmez. Yine hakkında Türk tebaası gibi muamele yapılır” denir.⁵⁵

Osmanlı Ermenileri ve çocuklarının Türk vatandaşlıklarını toptan ve otomatik olarak 1964'te kaybetmiştir. Bu yılda çıkartılan 403 sayılı Vatandaşlık Kanunu'na eklenen “kayıp kişiler” ile ilgili geçici bir ek maddeyle Ermenilerin (adları verilmeden) vatandaşlıklarını otomatik olarak kaybedecekleri hükme bağlanmıştır.⁵⁶ Görüldüğü gibi, Osmanlı Ermenileri, eğer Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkar-

53 *Resmi Ceride*, sayı: 598, 31 Mayıs 1927. Kanunun tam adı, “Şerâit-i Muayyineyi Hâiz Olmayan Osmanlı Tebaasının Türk Vatandaşlığından Iskatı Hakkında Kanun”.

54 *Resmi Gazete*, sayı: 904, 4 Haziran 1928. 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu, yasanın 15. maddesi ile yürürlükten kaldırılmıştır.

55 İlhan Unat, *Türk Vatandaşlık Kanunu*, S.B.F. Yayınları, Ankara, 1966, s. 139.

56 *Resmi Gazete*, sayı: 11638, 22 Şubat 1964.

tılmamışlarsa, 1964 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını korumaya devam etmişlerdir.

Cevap verilmesi gereken soru şudur; Lozan'ın açık hükümüne rağmen Türkiye, niçin Ermenileri 1964 yılına kadar vatandaşı saymaya devam etmiştir? Cevap basittir; konu Emval-i Metruke Kanunları ile doğrudan ilgilidir. Bunu yaparak Türkiye “kayıp” Ermenilerin sadece mallarına el koyma hakkını elinde tutmakla kalmıyor birçok başka avantaj daha elde ediyordu. Birincisi, Emval-i Metruke Kanunları ancak T.C. vatandaşlarına uygulanabiliyordu. İkincisi, Türkiye eğer ilgili kişileri vatandaşlıktan çıkartırsa, bu kişilerin vatandaşı oldukları yeni devletlerin, bu kişileri koruma hakkını kabul etmek zorunda kalacaktı. Üçüncüsü, Türkiye, bu kişilerin ülkeye girmelerini ancak kendi vatandaşları olmaları koşuluyla yasaklayabiliyordu. Hatırlanacağı üzere, 1869 Vatandaşlık Kanunu'nun altıncı maddesine göre, izin almaksızın başka devlet vatandaşlığına geçen kişi, eğer devlet isterse, vatandaşlıktan çıkartılabilir ve vatandaşlıktan çıkartılan kişinin ülkeye girmesi yasaklanabilirdi.⁵⁷

Lozan'da, özellikle ABD ile yapılan görüşmeler sırasında, Türkiye'nin en büyük korkularının başında ABD'de yaşayan Ermenilerin başka ülke vatandaşı olarak Türkiye'ye gelmelerinin mümkün olması meselesi vardı. Bu nedenle, örneğin 28 Temmuz 1923'te, Başbakan Rauf Bey İsmet İnönü'ye çektiği telgrafta, “Ermenilerin memleketimize herhangi bir tabiiyet altında tekrar avdetlerini mümkün kılacak şeraitden mutlak olarak içtinap [*sakınma, çekinme*]” edilmesinin “zaruret-i kati” olduğunu bildiriyordu.⁵⁸

Burada dikkatten kaçmaması gereken son derece önemli bir başka ayrıntıya dikkat çekmek isteriz. 1927 Kanunu, kapsamlı bir vatandaşlık kanunu değil tek maddelik bir kanun-

57 Bkz. yukarıda *Dönüşleri Yasaklamak İçin Kullanılan Kanun Maddeleri* bölümü.

58 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*, s. 615.

dur. Sadece vatandaşlıktan çıkarılma ile ilgili bir konuda düzenleme yapmaktadır. Asıl vatandaşlık kanunundan bir yıl önce çıkartılmıştır. Üstelik vatandaşlıkla ilgili bir konuyu düzenliyor olmasına rağmen, yasa teklifi Meclis'e "Hariciye Encümeni" üzerinden gelmiştir. Yani teklifin kaynağı Dışişleri Bakanlığı'dır. Nitekim Encümen Mazbatasında, teklifinin "Hariciye Vekili Beyefendinin teklif huzur ve iştirakiyle müzakere ve münakaşa" edildiği açık olarak ifade edilmiştir.⁵⁹

Dışişleri Bakanlığı niçin böyle bir yasa teklifinde bulunmaktadır? Sebebi çok basittir. 1927 yılı başında ABD ile tazminat görüşmeleri başlayacaktır. Aşağıda ele alacağımız gibi, Lozan görüşmelerinde taraf olmayan ABD ile 6 Ağustos 1923 tarihinde ayrı bir Lozan Antlaşması imzalanmıştı. Fakat muhalefet nedeniyle antlaşmanın Amerikan Senatosu'nda onaylanması gecikmiş, sonuçta antlaşma 18 Ocak 1927 tarihinde reddedilmişti. Bunun üzerine taraflar 17 Şubat 1927 tarihinde karşılıklı iyi niyet notaları vererek, diplomatik ilişkileri tesis etmişlerdi.⁶⁰

Tazminat görüşmelerindeki en büyük sorunlardan bir tanesi, ABD vatandaşı olan Ermenilerin savaş sırasında uğradıkları zararların yani el konulan mallarının karşılıklarının verilmesi meselesi idi. Çünkü, Lozan Antlaşması'nın "Mallar, Haklar ve Çıkarlar" hükümlerine göre, Türkiye, ABD vatandaşlarının savaş sırasındaki hak kayıplarını ödemek zorundaydı. ABD vatandaşı Ermenilere tazminat ödememenin ve onların Türkiye'deki mal ve mülklerine el koymaya devam etmenin tek yolu vardı, ABD'nin bu kişileri kendi vatandaşı sayarak hak iddiasında bulunmasını reddetmek ve bu kişilerin hâlâ Türk vatandaşları olduğunu iddia etmek...

59 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İcuma Senesi IV, Cilt 1, 16 Mayıs 1927, (Ankara: TBMM Basımevi, Ankara, s. 169.

60 Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 111.

Bu nedenle, 17 Şubat'ta ABD ile diplomatik ilişkilerin tesisinden hemen sonra, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın 23 Mayıs 1927 tarihli tek maddelik kanunu alelacele Meclis'e sevk etmesi son derece "makul" nedenlere dayanmaktadır. Türkiye, savaş sırasında öldürülmüş veya yurt dışında kalmış Ermenilerin mallarını geri vermek istememektedir. Sorunun bir tek ABD'ye gitmiş Ermenilerle sınırlı olmadığını, Fransa'nın mandası altında girmiş olan Suriye ve Lübnan Ermenileri ile de ilgili olarak benzeri sorunların olduğunu eklemek gerekir.

Özetle, Türkiye sadece Lozan Antlaşması'nın açık hükümlerini ihlal etmekle sınırlı kalmadı. Türk Hukuk sistemi ve onun en temellerinden birisi olan Vatandaşlık hukukunu da buna göre düzenledi. Ermeni meselesinin sadece bir "azınlık meselesi" olarak telakki edilemeyeceği, Emval-i Metruke Kanunlarının Cumhuriyetin temel taşlarından birisi olduğu yolundaki merkezî tezimizin nedenlerinden birisi de budur.

Getirilen Düzenlemeler: Mallar, Haklar ve Çıkarlar ya da Tazminat Konusu

Emval-i Metruke Kanunları ve Ermenilerin geride bıraktıkları malların iadesi konusu, 65 ve 72. maddeler arasında ele alınan "Mallar, Haklar ve Çıkarlar" başlıklı bölümde kararlaştırılan hükümlerle doğrudan ilişkilidir. Her ne kadar bu maddelerin imzacı devletler ile Türkiye arasında, ilgili ülke vatandaşlarının savaş zararlarını, karşılıklılık esasına göre düzenlediği ve dolayısıyla Türk iç hukukunun bir sorunu olan Emval-i Metruke Kanunlarıyla alakalı olmadığı ileri sürülse de bu doğru değildir. Çok basit bir nedenden dolayı: 1915 ve sonrası süreçte, mallarına el konulan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu artık Türkiye sınırları dışında ve

içinde yaşadıkları yeni devletlerin vatandaşları olmuşlardır. En azından bu boyutuyla bile ilgili maddeler Emval-i Metruke Kanunları ile doğrudan ilintilidir.

Ayrıca biz, Lozan Antlaşması sonrası, Türk iç hukuk mevzuatında yapılan düzenlemelerin ve özellikle de malları başında bulunan kişilere Emval-i Metrukelerin geri verileceği kuralının 65. maddenin üçüncü paragrafında kabul edilen esasa göre yapıldığını veya en azından bu paragraf ile uyum içinde olduğunu düşünüyoruz.

65. maddenin birinci paragrafı, Müttefik kuvvetlerin vatandaşları olan kişilerin zararlarının tazmin edilmesini düzenlemektedir. Buna göre, “işbu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinde Türk egemenliği altında kalmış bir ülkede bugün de bulunup kimliği ortaya konulabilecek ve 29 Ekim 1914 tarihinde Müttefiklerin uyruğu olan kimselere ait mallar, haklar ve çıkarlar, bulundukları durumlarıyla derhal hak sahiplerine geri verilecektir”⁶¹

İkinci paragraf karşılıklılık ilkesini düzenlemektedir ve “29 Ekim 1914 tarihinde Müttefik Devletlerin egemenliği ya da koruyuculuğu altına konulmuş ülkelerde ya da Balkan Savaşları’ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılacak bugün sözü geçen Devletlerin egemenliği altına konulmuş ülkelerde bulunup da Türk uyruklarına ait olan mallar, haklar ve çıkarlar derhal hak sahiplerine geri verilecektir.”⁶²

Üçüncü paragraf ise konumuz açısından can alıcı bir öneme sahiptir: “İşbu Antlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmış bir ülkede bulunup, Osmanlı Hükümetince uygulanan kural-dışı [istisnai] bir savaş tedbirine konu olduktan sonra, bu ülkede yetkilerini [otoritesini] kullanan Bağlıklı Yüksek Tarafların [imzacı ülkelerin] şimdi elinde bulunan mallardan kimliği ortaya konulabilecek olanlar, bulundukla-

61 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 22.

62 A.g.e.

nı durumlarıyla, meşru maliklerine geri verilecektir. Bu ülkede yetkilerini [otoritesini] kullanan Bağlıklı Devletçe tasfiye edilmiş taşınmaz mallar konusunda da aynı işlem yapılacaktır. Özel kişiler arasında bunlar dışında kalan istemler, yetkili yerel mahkemelere sunulacaktır.”⁶³

Burada, “Osmanlı Hükümetince uygulanan kural-dışı savaş tedbiri” ifadesinin Emval-i Metruke Kanunlarını kapsayıp kapsamadığı son derece önemli bir husustur. Bu ifadenin Emval-i Metruke Kanunlarını kapsamadığını ileri sürmek mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı Hükümetinin kendisi de, Emval-i Metruke Kanunlarını, “olağanüstü bir savaş tedbiri” olarak sunmuş ve savunmuştur. Ayrıca, 65 ve 72. maddelerde kararlaştırılan zararların tazmini sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuş olan Karma Hakem Mahkemeleri de benzeri yönde kararlar almışlardır. Örneğin, İngiliz Türk Karma Hakem Mahkemesi, Emval-i Metruke Kanunu’nu “kural-dışı savaş tedbiri” saymış ve İngiliz vatandaşı olan bazı Ermenilerin el konulmuş mallarının tazminatının ödenmesi gerektiğine karar vermiştir.⁶⁴ Yani, Emval-i Metruke Kanunlarının Lozan’ın 65. maddesi çerçevesinde ele alınması gerektiğinin bir uluslararası hukuk normu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Elbette “istisnai savaş tedbiri” ifadesinin, Emval-i Metruke Kanunları ile alakası olmayan, 20 Mart 1916 tarihli “Seferberlikte Vaz’-ı Yedd Edilecek Emlâkin ve Mebânî Hakkında Kanun” gibi kanun ve başka uygulamaları da kapsayacağı açıktır.⁶⁵

66. madde, tazminatın, eğer mal tasfiye edilmişse, değerinin ödenmesi suretiyle yapılacağını hükme bağlar. “65.

63 A.g.e. İtalikler bize ait.

64 W. H. Hill, “The Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal”, *Juridical Review*, 47, no. 3, 1935, s. 247.

65 *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2481, 15 Mart 1332 (1916).

madde ile geri verilmesi öngörülen mallar, haklar ve çıkarlar, işbu Antlaşmanın imzası tarihinde Bağlı Yüksek Taraf-lardan birinin makamlarınca tasfiye edilmiş bulunursa, bu Bağlı Taraf [*hükümet*] tasfiye tutarını malların, hakların ve çıkarların maliklerine ödeyerek, geri verme yükümlülüğün-den aklanmış olacaktır.”⁶⁶ 65 ve 66. maddeler ile ayrıca, or-taya çıkacak sorunların çözümü için Karma Hakem Mahke-mesi kurulması karara bağlanır.

Karma Hakem Mahkemesi'nin nasıl kurulacağı, çalışma koşulları ve zaman süresi, III. Bölüm, Beşinci Kesim'de, 92 ve 98. maddeler arasında düzenlenir. Buna göre mahkemeler, Müttefik Devletlerin her biri ile Türkiye arasında anlaş-manın yürürlüğe girmesinden sonra üç aylık bir zaman sü-resi içinde kurulacaktır ve mahkeme heyeti üç kişiden oluşacaktır (madde 92). Mahkemelerin merkezi İstanbul olacaktır. Ve eğer çalışmalarını iki yıl içinde tamamlayamazsa, başka yere taşınabilecektir (madde 93). Kararlar çoğunlukla alınacak ve kesin olacaktır (madde 94). Komisyonlar kurul-duktan sonra başvurular altı aylık zaman süresi içinde yapıl-acak, daha sonra hiçbir başvuru kabul edilmeyecektir. Ama “uzaklık ve zorlayıcı nedenler” gibi “kural dışı haklı görül-müş özel izin” söz konusu olabilecektir (madde 95).⁶⁷

Lozan Antlaşması'nın 65 ve 72. maddeler arası yapılan düzenlemelerin Emval-i Metruke Kanunları ile de ilgili oldu-ğu ve bu maddelerle, mallarına el konulmuş Ermenilere malların geri verilmesinin kabul edilmiş olduğu görüşü Gündüz Aktan tarafından da savunulur. “Ermenilerle do-laylı olarak ilgili olan en ilginç hükümler, iktisadî bölüm-de yer alan 65-72. maddelerin hükümleridir. İktisadî hü-kümlerin Ermenilerle ilişkisi hemen kavranamayabilir... İktisadî hükümler içinde, ‘mallar, haklar, menfaatler’ ola-

66 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 23.

67 A.g.e., s. 33-36

rak isimlendirilen bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde, tehciye tabi tutulmuş olanların tüm hukuku ve tüm çıkarları korunmaktadır.”⁶⁸

Lozan’da, Ermenilerin mallarının geri verilmesinin garanti altına alınmış olduğunu savunan Aktan’a göre bu konudaki en önemli husus zaman aşımıdır. Karma Hakem Mahkemelerinin çalışmasını düzenleyen maddelerdeki zaman aşımı ile ilgili kısımları aktaran Aktan, “bu çerçevede, örneğin bir Ermeni tarafından Türk kamu yönetimine başvurulduğunda, altı ay içinde olumlu bir cevap alınması gerektiği, aksi halde, bundan sonraki bir yıl içinde muhtelit hukuk mahkemesine başvurulabileceği kabul edilmiştir” der. Aktan’a göre, “Lozan Barış Antlaşması’nın imzalandığı tarihten itibaren toplam on sekiz ay içinde, mülkiyet sorunlarının çözülmesi sürecinin sonuçlandırılmış, gerekli idiye konunun mahkeme önüne götürülmüş olması gerekmektedir. Uyuşmazlık, bu melez (hybrid) mahkemelerin kararı ile kesin olarak çözümlenecektir. Şu halde, zaman aşımı süreleri nedeniyle, günümüzde artık bu hükümlerin uygulama alanı kalmamıştır.”⁶⁹

Gündüz Aktan’ın, Ermenilerin tehcir ve mallarına el koymadan doğan haklarının Lozan’da garanti altına alındığı yolundaki temel tezi doğrudur ama zaman aşımı ve mahkemelerin yetki alanları konusunda yanılmaktadır. Zaman aşımı engeli konusu iki nedenle doğru değildir. Birincisi, Karma Hakem Mahkemelerinin kurulmaları ve çalışmalarını tamamlamaları Lozan’da kararlaştırıldığı gibi olmamıştır. Örneğin İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesi’nin çalışma kurallarının kararlaştırılması ancak Aralık 1925’te tamamlanabilmiştir. İlk oturum ise 22 Şubat 1927’de yapılmıştır.

68 Gündüz Aktan, “Ermeni Sorununun Tarihsel Boyutu: Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu”, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_2.htm, giriş: 4 Temmuz 2012.

69 A.g.e.

Mahkemenin çalışmasını tamamlaması da Lozan'da öngör-
rıldığı gibi üç yılda bitmemiş ancak beş yıl sonra, 1932'le-
rin sonlarına doğru olabilmektedir. Hatta mahkeme elindeki
birçok dosyaya bakamamış ve Türkiye ile İngiltere arasında
1944 yılına kadar görüşme konusu olmuştur. İngiliz-Türk
mahkemesinin çalışmasını bitirdiği 1932 yılında Fransa ve
Yunanistan ile oluşturulan Mahkemeler ise hâlâ çalışmala-
rına devam ediyordu.⁷⁰ İkinci ve daha önemli husus, antlaş-
manın 94. maddesi, yukarıda aktardığımız gibi, "haklı gö-
rölmüş özel izin" biçiminde zaman aşımını sınırlayan hü-
kümlere sahipti.

Gündüz Aktan'ın yanıldığı çok önemli bir diğer husus da
bu Karma Hakem Mahkemelerinin yetki alanı ile ilgilidir. Ak-
tan, bu mahkemelerin tüm Ermeniler için bir başvuru mercii
olduğunu söylemektedir ki bu doğru değildir. Mahkemeler
esas olarak, Müttefik ülke vatandaşları ile Türkiye arasında-
ki tazminat sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuştu. Bu ne-
denle, Türkiye vatandaşı Ermeniler ile Türkiye arasındaki so-
runlar mahkemenin konusu değildi. Çünkü Lozan'a göre, te-
orik olarak, Türk vatandaşlarının geri dönmesi ve mallarının
Türkiye tarafından iade edilmesi gerekiyordu. Türkiye bunu
engelledi ve bu insanları ülkeye sokmadı. Ve bu insanlardan
Karma Hakem Mahkemelerine başvurmayı başaran olsa bile
başvuruları yetkisizlik nedeniyle geçersiz addedildi.

Ermenilerin, imzacı ülkelerden herhangi birisinin vatan-
daşı oldukları ve bu nedenle başvurularının bir şansa sahip
olduğu durumlarda ise, bunu Türkiye engelledi. Türkiye bu-
rada iki ayrı argüman kullandı. Birincisi, eğer söz konusu ki-
şiler yabancı bir ülke vatandaşlığına 1914 yılı öncesi geçmiş
ise –ve bu anlamda Lozan'ın kriterlerine uyuyor ise–, Türki-
ye, bu kişilerin kendisine haber vermeden başka ülke vatan-
daşlığına geçtiğini, bu nedenle, kendi kanunlarına göre hâlâ

70 W. H. Hill, "The Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal", s. 241, 243.

Türk vatandaşı sayıldıklarını ileri sürdü. Ve tazminat ödemeyi reddetti. İkincisi, bazı başvuru sahiplerinin 1914 sonrası yabancı ülke vatandaşlığına geçtiğini söyledi ki zaten bu nedenle bu kişilerin haklarının diğer ülkeler tarafından korunabilmesi mümkün değildi.

Tüm bu nedenlerle, Karma Hakem Mahkemelerinin en çok uğraştığı sorunlardan bir tanesi vatandaşlık meselesi idi. Aşağıda bazı örneklerinden göreceğimiz gibi, Türkiye, Ermenilerin, Müttefik ülke vatandaşlığı statülerini tanımayacak ve Karma Hakem Mahkemelerinin konuya ilişkin karar almasını engellemeye çalışacaktı. Türkiye dışında kalmış Ermenilerin sorunlarının esas olarak muhatap bir makamın bulunamaması nedeniyle çözümsüz kalmış olduğunu söyleyebiliriz. Ermeniler sahipsiz idiler.

Lozan İçin Kısa bir Değerlendirme

Lozan hükümleri son derece açıktır. Özellikle “Uyruklu” ve “Mallar, Haklar ve Çıkarlar” bölümlerinde Ermenilerin el konulan mallarının kendilerine geri ödenmesi garanti altına alınmıştır. Ama Türkiye Lozan’ın hükümlerini yerine getirmemiş sadece Türkiye sınırları içinde kalmış olan Ermenilerin mallarını geri vermek, Türkiye dışındakilerin mallarına ise el koymak yoluna gitmiştir. Bu konuda birbiri ile ilintili beş ayrı husus önemlidir ve bunlara kısaca değinmekte fayda vardır.

Birincisi, aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız gibi, Emval-i Metrukeler ile ilgili olarak, 5 Şubat 1925 ve 13 Haziran 1926 kararnamelerinde olduğu gibi, iç hukuk mevzuatında doğrudan Lozan Antlaşması’na atıfta bulunarak önemli değişiklikler yapılır.⁷¹ Bu değişikliklerde, Lozan Antlaşması’nın yü-

71 5 Şubat tarihli kararnamenin tam adı: “Lozan Muahedenamesinin Kabul Edildiği Tarihten Sonra Gitmiş Olanların Gayr-ı menkullerine Müdahale Edilmemesi Hakkında Kararname.” 13 Haziran 1926 tarihli kararnamenin tam adı: “13 Eylül 1331 Tarihli Kanun ile Bu Kanunun Bazı Maddelerini Muaddil 15 Nisan

r rl ge giriş tarihi bir dönüm noktası olarak ele alınır. İç hukukta Lozan'ın y r rl ge giriş tarihi itibarıyla değişiklik yapılmasının zorunlu telakki edilmesi özellikle ‐Uyrukluk‐ ve ‐Mallar, Haklar ve çıkarlar‐ bölümlerindeki hükümlerle doğrudan ilişkilidir.

İkincisi, Lozan ve özellikle de 65 ve 66. maddeler Türkiye tarafından, eğer malına el konulan kişi Lozan Anlaşması'nın y r rl ge girdiği tarihte malının başında bulunursa, mal sahibine teslim edilecektir, biçiminde yorumlanmıştır. Eğer kişi malının başında değilse, kayıp ve firari sayılacak ve bu kişilerin malları 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) ve 15 Nisan 1339 (1923) tarihli Tasfiye Kanunlarına göre işlem görecektir. Bu nedenle, Lozan Antlaşması  ncesinde Türkiye'yi terketmiş olanlara hiçbir biçimde malları geri verilmeyecektir. Türkiye bu yolu kapatmıştır.

Üçüncüsü, Türkiye Lozan Antlaşması'nı ‐kişi ancak malının başında bulunursa kendisine verilecektir‐ biçiminde yorumladığı için, antlaşmanın y r rl ge giriş tarihinden önce ve sonra, malının başında olmak amacıyla geri dönmek isteyen Ermenileri Türkiye'ye sokmayacaktır. Yurt dışındaki Ermenilerin, ülkeye gelerek malları üzerinde hak iddia etmelerine mani olmak için, girişleri yasaklanacak, girmiş olanlar tespit edilip, zorla geri yollanacaktır. Ayrıca, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından birkaç hafta önce  ıkarılan, 28 Haziran 1923 tarih ve 2559 sayılı kararname ile yurt dışında bulunan kişilerin vekâletname yoluyla, malları üzerinde hak iddia etmelerinin  n  kesilecektir.

Dördüncüsü, Türkiye ‐Mallar, Haklar ve çıkarlar‐ bölümündeki maddelerin, Müttefik devletler uyruklarının Türkiye'de, Türkiye vatandaşlarının ise diğer ülkelerdeki zararlarının karşılıklı tazmini ile ilgili olduğunu savunmuş ve

1339 Tarihli Kanunun, Lozan Ahidnamesine Nazaran Suret-i Tatbikini Temin Maksadıyla Tanzim Edilmiş Olan Talimatnamenin Kabulüne Dair Kararname.”

böyle yorumlamıştır.⁷² Bu nedenle, ilgili maddelerin yurt dışında bulunan Ermenileri kapsamayacağını iddia etmiştir. Tazminat konusunda yapılan ikili görüşmelerde, imzacı ülkelerin, artık kendi vatandaşları olan Ermenilerin haklarını da korumak istemesine, bu Ermenilerin savaş yıllarında Osmanlı vatandaşı oldukları gerekçesi ile itiraz etmiştir. Sadece, eğer Ermeniler ilgili ülke vatandaşlığına 1914 öncesinde, 1869 vatandaşlık yasasına uygun olarak, Osmanlı Devleti'nden izin alarak geçmiş ise, bu Ermenilere ait zararları tazmin etmeyi kabul edebileceğini söylemiştir.

Burada bir ara not olarak eklemek gerekir ki, zaten Emval-i Metruke kanunlarına göre, 1914 öncesi yabancı ülke vatandaşlığına geçmiş kişilerin sürülmemesi ve mallarına el konulmaması gerekiyordu. Ama buna pratikte hemen hiç riayet edilmemiştir; Ermeniler yabancı ülke vatandaşı olsalar bile sürülmüş ve mallarına el konulmuştur. Örneğin 8 Temmuz 1915 tarihli bir telgraftan, Elazığ'dan Amerikan vatandaşı Ermenilerin de sürülmekte olduğunu anlıyoruz. Hükümet, “sevk olunanlar miyânında hakîkaten Amerika tâbiyyetini hâ'iz olanlar var ise mikdarlarının ve esbâb ı sevklerinin inbâsı [bildirilmesi]”ni istemektedir ve eğer gerçekten Amerikan vatandaşı iseler, “bunların sevkinden sarf ı nazar olunması[nı]” istemektedir.⁷³ Osmanlı Hükümeti, genel kural olarak 1869 Vatandaşlık Kanunu'na dayanarak bu gibi kişilerin yabancı ülke vatandaşlıklarını tanımamaktadır. Yabancı devletlerin müdahalesi ile el konulan malların geri verildiği nadir durumlar da söz konusu olmuştur.⁷⁴

72 Örneğin, Karma Hakem Mahkemeleri kurulması ve yetkileri konusunda yapılan tartışmaları İstanbul'a aktaran İsmet İnönü'nün sözleri için bkz. Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*, s. 375-6.

73 BOA/DH.ŞFR., 54/356, Dahiliye Nezareti EUM'den Mamuretülaziz vilayetine 25 Haziran 1331 (8 Temmuz 1915) tarihli şifre telgraf.

74 Örneğin, 1903 yılında Amerikan vatandaşı olan ve ama 1915'te mallarına el konulan Antepli Ermeni Moses ve Nerc(s)es Demirdjian'ın ABD Halep Konsolosu Jackson'un girişimleri ve ABD tarafından verilen nota sonucu mallarını

Beşinci ve son nokta, “Müttefik devletlerin uyrukluğunda bulunmamakla birlikte, bu devletlerin olgusal [fiili] koruması” altında olan kişilerin durumları ile ilgilidir. Türkiye, imzacı devletlerin, kendi vatandaşı olmayan bu kişilerin haklarını savunamayacağını ileri sürmektedir. Oysa bu durum, Lozan Antlaşması’nın hükümlerinin açık ihlalidir. Çünkü Antlaşmanın Ekonomik haklar ile ilgili üçüncü bölümünde, 64. maddede, “müttefik uyruklar” tanımı yapılmış ve bu tanımın “Müttefik devletlerin uyrukluğunda bulunmamakla birlikte, bu devletlerin olgusal [fiili] korumasından yararlanmış... Osmanlı makamlarınca kendilerine Müttefik uyrukları gibi işlem yapılmış” kimseleri de kapsayacağı açık olarak dile getirilmiştir.⁷⁵

Çok karışıkmiş gibi gözükse de aslında mesele son derece basittir. Türkiye, bir Lozan ilkesi olmasına rağmen, ülke dışına düşmüş Ermenilere mallarını vermemekte kararlıdır. Bu nedenle onların Türkiye’ye girişlerine engel olacak ve girebildikleri nadir durumlarda ise tutuklayarak zorla yurt dışına çıkartacaktır. Sorunu elbette bir ekonomik yağma veya Maliye bakanının, Meclis görüşmeleri sırasında ifade ettiği gibi, bütçe açıklarının Ermeni-Rum mallarına el konularak kapatılmak istenmesi⁷⁶ olarak açıklayabiliriz. Ama mesele bununla sınırlı değildir. İşin özeti, Talat Paşa’nın 1916’da sarf ettiği, Ermeni “vücûdunu tamâmıyla kaldırmağa” yönelik politikalara Cumhuriyet döneminde de devam ediliyor olmasıdır. Nitekim Lozan’ı takip eden süreçte Türkiye, içerde kalmış Ermenileri de dışarıya atmak için sistemli bir politika uygulamaya başlayacaktır.

geri alması ile ilgili yazışmalar için bkz. BOA/HR.SYS.2875/5/7, Amerikan tebaasından olup New York’ta ikamet eden Moses ve Nerc(s)es Demirdjian namındaki kimselerin Antep’teki Emlakları ve Emvali Metruke Komisyonu’nun muameleleri hususundaki yazışmalar.

75 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 22-23.

76 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: III, Cilt: 3, s. 1131.

Lozan Sonrası: Türkiye Dışında Kalan Ermeniler

Lozan Antlaşması'nın imzalanması, Ermeni soykırımının ürünü olan diasporanın da resmî doğuşu olarak kabul edilebilir. Bu tarihle birlikte, soykırım ve sürecinde Ermenilerin el konulan malları konusunu, Türkiye içi ve Türkiye dışı olarak iki ayrı düzeyde ele almak gerekecektir. Türkiye dışı Ermenileri de, Ermenistan devletini de içerecek şekilde Sovyet Ermenileri ve Batı ülkelerinde yaşayan Ermeniler olarak ikiye ayırmakta fayda vardır. Malların iadesi ve tazminat sorunları, Ermenilerin içinde yaşadıkları ülkelere bağlı olarak belli değişiklikler göstermiştir.

Sovyet Ermenileri ve Ermenistan Devleti ile tazminat ve malların iadesine ilişkin sorunlar, Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarında, sadece eğer hâlâ Türkiye'nin sınırları içinde kalmış olan Ermeni varsa onlara ilişkin, son derece sınırlı bir sorun olarak gündeme gelmiştir. 1915'in sorunları gündemde değildir. Batı ülkelerinde yaşayan Ermenilerin ilgili sorunları ise, yaşadıkları ülkedeki hukuki statülerine göre değişiklik arz etmiştir. Konu esas olarak, Türkiye ile ilgili ülke arasında ikili antlaşmalarla ya da Lozan Antlaşma-

si'na göre kurulan Karma Hakem Mahkemelerinde çözülmeye çalışılmıştır.

Eğer, Türkiye dışındaki Ermenilerin tazminat ve mallarının iadesine ilişkin genel bir gözlem yapmak gerekirse, iki noktanın altını çizmek gerekir. Birincisi, Ermenileri doğrudan temsil eden hiçbir idari-hukuki kurum söz konusu olmamış ve Ermeniler, hiçbir biçimde kurumsal olarak Türkiye ile doğrudan görüşme şansına sahip olmamışlardır. Onların sorunları esas olarak temsilcisz ve kendileri muhatap alınmadan çözülmek istenmiştir.

İkincisi, bu temsilci kurum yokluğu oldukça önemli bir başka sorunu da beraberinde getirmiştir. Özellikle Batılı ülkeler koruması altında olan Ermenilerin tazminat sorunu sadece sağ kalan ve bu ülkelere sığınan Ermenilerin mallarının karşılığının ödenmesi sorunu olarak tartışılmıştır. Ya yaşadıkları ülke hükümetlerine ya Lozan Antlaşması uyarınca kurulan Karma Hakem Mahkemelerine veya Milletler Cemiyeti'ne başvuran Ermeniler, Lozan'da kararlaştırıldığı biçimiyle uğradıkları zararların tazminini istemişlerdir. Oysa, bilindiği gibi, Ermenilerin mallarına el konulması, sadece soykırımdan sağ olarak kurtulan Ermenileri ilgilendiren bir sorun değildir. 1915 sonrası imha edilmiş bir milyon üzerinde Ermeni vardır ve temsilci kurum yokluğu nedeniyle, imha edilmiş insanların el konulan mal varlıkları hiçbir biçimde gündeme getirilmedi.

Paris Barış Görüşmeleri sırasında Ermeni delegasyonu tarafından hazırlanan raporu bu konuda bir istisna saymak gerekir. Rapor, Ermeni kayıplarının bir listesini yapmış ve Barış Konferansı'ndan, "Ermeni halkının tehcir, kıyım, talan, gasp ve yıkımlar nedeniyle oluşmuş zararları konusunda tazminat isteme kararı" almasını istemiştir. Heyet, Türklerin işlemiş oldukları cinayetlerden dolayı cezalandırılmaları fikrindedir ve tazminat bu ceza tarzlarından birisidir.

Ve “Ermenilerin içinde bulunduğu zor şartlar göz önüne alınarak tazminatların en kısa zamanda ödenmesi” gerekmektedir. Heyete göre, “bunun en hızlı ve uygun yolu İtİlaf devletleri tarafından Türk devlet ve vakıf mallarına ait gelirlere –Ermenilerin zararlarını karşılamak üzere– rehin konmasıdır.”¹

Görüldüğü gibi, burada Tazminat sorununa kolektif bir sorun olarak yaklaşılmakta ve bu temelde çözülmesi istenmektedir. Fakat, Ermeni heyetinin Paris görüşmelerine resmi taraf olarak katılmasına bile izin verilmemiştir. Sonuçta, Ermenilerin, bir topluluk olarak uğradıkları zararların tazmin edilmesi günümüze kalan bir sorun olmuştur.

Burada, Lozan Antlaşması’nı takip eden süreçte, ülkeler arası yapılan ikili görüşmelerde sorunun, en azından hayatta kalmayı başarmış Ermeniler açısından nasıl ele alındığı ve bu anlamda nasıl çözümsüz kaldığı konusunda birkaç örneğin gösterilmesi ile yetineceğiz.

Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları

Türkiye dışında kalan Ermeniler ile Türkiye arasındaki sorunlara ilişkin, ilk verilecek örnek, Kafkasya’dır. Konumuzla ilgili üç antlaşma vardır: 2 Aralık 1920’de Gümrü’de imzalanan Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması, 16 Mart 1921’de Moskova’da imzalanan Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ve 13 Ekim 1921’de Kars’ta imzalanan Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması. Burada özel olarak eklemek gerekir ki bu antlaşmaların, Emval-i Metruke Kanunları ile hiçbir alakası yoktur. Bölgenin büyük bir kısmı, savaş yıllarında Rusya tarafından kontrol ediliyordu, bu ne-

1 Tam metin için bkz. *Jamanag*, 19 ve 20 Mart 1335 (1919). Haberi bize Ermeniceden çeviren Şuşan Özoğlu’na çok teşekkür ederiz.

denle, ne tehcir ne de Emval-i Metruke Kanunlarının uygulanması söz konusuydu. Konu tamamıyla bölgede, sınırların yeniden çizilmesi nedeniyle ortaya çıkan sorunları çözmeye yöneliktir ve ama ilk olması itibarıyla ele alınmayı hak etmektedirler.

2 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması, antlaşmayı imzalayan Ermeni hükümeti devrildiği ve Ermenistan Sovyetler Birliği kontrolüne girdiği için onaylanmamış ve yürürlüğe girmemiştir. Oldukça kısa ve 18 maddeden ibaret olan antlaşmada konumuzla dolaylı ilişkili tek bir düzenleme yapılmıştır. Altıncı maddede, taraflar “Büyük Savaş sırasında düşman ordularına katılarak kendi devletine karşı silâh kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toptan kırımlara katılmış olanları dışındaki göçmenlerin eski sınır içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir” denmektedir. Ve yine taraflar, ülkelerine döneceklerin “en uygar ülkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklardan bütünüyle yararlanmalarını, karşılıklı olarak”, garanti altına alacaklardır. Yedinci madde ile de göçmenlerin yurtlarına bir yıllık süre içinde dönmele-ri gerektiği karar altına alınmıştır.²

Bu hususlar aslında Moskova ve Kars antlaşmalarında, biraz genişletilmiş ama esas olarak aynen korunmuştur. 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması’nın 12. maddesine göre, 1918 yılından önce Rusya’ya bağlı iken, Türkiye’nin egemenliği altına giren “topraklar halından her isteyen Türkiye’yi özgürce terk edebilecek ve eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte götürebilecektir.”³ 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması’nda aynı husus 13. madde olarak tekrar edilir. Ayrıca 15. madde ile “Kafkas cephesindeki savaş nedeniyle işlenen cinayet ve cürüm-

2 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 20-21.

3 A.g.e., s. 35.

ler için öteki taraf uyrukları yararına tam bir genel af" ilan edilir.⁴

Bu antlaşmalardan sonra, sınırın her iki tarafındaki halkın, karşı tarafa nasıl geçeceği ve haklarının ne olacağı konusunda, Sovyetler ile Türkiye arasında protokoller imzalanmış, kanun ve kararnameler çıkartılmıştır. Bu konuda ilk tespit edebildiğimiz 13 Şubat 1923 tarihli bir kararnamedir.⁵ Kararname, Malakanlar olarak bilinen ve Türkiye sınırları içinde yaşamakta olan Hristiyan tarikat mensuplarının mallarını satma haklarını düzenlemektedir. İkinci kararname 21 Şubat 1926 tarihli ve bu kararname ile Kars, Ardahan ve Artvin'den Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilere gayrimenkullerini satma müsaadesi verilmiştir.⁶

Bunu takiben, 31 Mayıs 1926 tarihinde Moskova'da, Moskova ve Kars antlaşmalarının 12. ve 13. maddelerine ilişkin bir protokol imzalanır. Bu protokol 9 Haziran 1926'da bir kanun biçiminde kabul edilir. Kabul edilen protokole göre, sınırın her iki tarafındaki halktan isteyenler, bir sene içinde, tüm haklarını koruyarak diğer tarafa geçebileceklerdir. 12 Haziran 1932 tarihinde ise, 9 Haziran 1926 tarihli protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren tayin olunan 1 yıl zarfında memleketi terk eden Ermenilerin, tapu kayıtlarının olmamasından dolayı noter senediyle dışarıdan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına satmış oldukları Batum, Kars ve Ardahan livalarındaki taşınmaz malların devir-satış işlemlerini kabul eden bir kararname yayınlanır.⁷

Görüldüğü gibi, antlaşma ve protokoller sadece Kars, Ar-

4 A.g.e., s. 44-45.

5 T.C. Maliye Vekaleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Müteallik Mevzuat*, s. 618.

6 A.g.e., s. 619.

7 A.g.e., s. 617-619. Kararnamenin tam adı, "Kars ve Moskova Muahedelerinden Sonra Memleketi Terk Eden Ermenilerin Tebaamıza Satmış Oldukları Elviyeyi Selâse'deki Gayrimenkuller Hakkında Kararname."

dahan ve Artvin bölgesi ile sınırlıdır; 1915 ve ilgili sorunlarla alakalı değildir ve sınırların değişmiş olması nedeniyle, isteyen halkın karşı tarafa geçmesini düzenlemektedir. Diğer tarafa geçenler, mallarını satma özgürlüğüne sahiptirler.⁸

Türkiye-Fransa: İkili Anlaşmalar

Lozan'da, Ermenilerin toplu olarak geri dönmeleri meselesi tartışılırken aslında kastedilen esas olarak Suriye ve Lübnan Ermenileri idi ve konu Türkiye'nin en çok korktuğu hususların başında geliyordu. Görüşmeler boyunca Türkiye'ye en çok sorulan soruların başında, Suriye ve Lübnan'a kaçmış Ermenileri kabul edip etmeyeceği sorusu geliyordu.⁹ Ermenilerinin geri dönmelerine şiddetle karşı çıkan Türkiye ise, bu insanların geride bıraktıkları mallarına da Emval-i Metruke Kanunları uyarınca el koymaktaydı. Bu durum, Suriye ve Lübnan'da Manda yönetimi kurmuş olan Fransa ile Türkiye arasında sorun yarattı. Fransızlar, bu uygulamanın 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'na ters düştüğü fikrindeydiler.

Ankara Antlaşması'nın beşinci maddesine göre taraflar genel bir af ilan edeceklerdi. Altıncı madde ile ise Türkiye, "Misak-i Millide açıkça tanınan azınlık haklarının... Müttelik devletler ile onların hasımları.... arasında yapılmış sözleşmelerdeki ilkelere uygun olarak" düzenleneceğini kabul etti. Antlaşmanın konumuzla doğrudan ilgili en önemli maddesi 13. maddeydi ve sınırın her iki yakasında-

8 Ardahan-Hanak yöresinde halk arasında aktarılanlara göre, Ermenilerin giderken yanlarında bir şey almalarına müsaade edilmemiştir.

9 Örneğin, 4 Haziran 1339 (1923) tarihli oturumda Fransız temsilci "son üç yıl içinde... Türkiye'den ayrılmış 100.000'e yakın Ermeni" olduğunu ve "onların Türkiye'ye dönme hakları" olup olmayacağını soracaktır. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 6, s. 161.

ki halka mülkiyetlerini koruma ve serbest geçiş hakkı tanıyordu.

Madde şöyledir; “yerleşmiş ya da yarı-göçebe halktan... sınır çizgisinin öte ya da beri yanında bulunan çayırlarda intifa [yararlanma] ya da mülkiyet hakkına sahip olanlar, haklarını eskiden olduğu gibi kullanmayı” sürdüreceklidir. Bu insanlar, “işletme gereksinimleri için özgürce ve hiçbir gümrük vergisi ya da çayır için resim, ne de başkaca hiçbir ücret vermeksizin, sınır çizgisinin bir yanından öteki yanına, yavrularıyla birlikte hayvanlarını, araç ve takımlarını, tohumlarını ve ürünlerini götürebileceklerdir.”¹⁰

Fransızlar, Türkiye’nin antlaşmanın ilkelerine uymadığı kanaatindedir. Konu Lozan’da da gündeme gelir. İsmet İnönü Fransızların şikâyetlerini şöyle özetler: “General Pelle... Suriye’ye giden Ermeniler meselesini açarak Ankara İtilafnamesi’nde [antlaşmasında] mevcut aff-ı umuminin tatbik edilmemesinden şikâyet etti ve Emval-i Metruke Kanunu mucibince muhtelif eşkâl tahtında emval ve emlaklerinin gıyaplarında müsadere edildiğini ve bu suretle her şeyden mahrum edildiklerini söyledi.” Türk Hükümeti, bu itirazlara verdiği cevapta, bu iddiaları reddeder ve aksine Fransızların verdikleri sözlerin aleyhine hareket etmekte oldukları iddiasında bulunur.¹¹

Suriye ve Lübnan Ermenilerinin Türkiye’de bıraktıkları mallar Fransa ve Türkiye arasında Lozan sonrasında da sorun olmaya devam edecektir. Aslında, aktardığımız gibi, Lozan Antlaşması’nın gerek Uyrukluk gerekse Mallar, Haklar ve Çıkarlar ile ilgili hükümleri son derece açıktır. Buna göre, Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe giriş tarihi olan 6 Ağustos 1924 itibarıyla Suriye ve Lübnan vatandaşı olma hakkı

10 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt (1920-1945), s. 50-2.

11 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)*, s. 562-3.

kazanan¹² Ermenilerin, Türkiye'deki malları üzerinde hakları vardı; ya malların ya da karşılıklarının kendilerine verilmesi gerekiyordu.

Konu Türk hükümetini Lozan'ın yürürlüğe giriş tarihi öncesinde de uğraştırmıştı. 24 Temmuz tarihli Türk gazeteleri, “[Lozan] henüz mer’i olmadığından [yürürlüğe girmediğinden] Suriyeliler Türk tabiiyetini muhafaza etmekte” oldukları için, “Suriye ahalisinden olup Türkiye’de emlâki olanların [mallarına] Emval-i Metruke Kanunu mucibince” el konulmakta olduğunu haber vermektedirler. Fakat antlaşmanın yürürlüğe girmesine çok kısa bir süre kalmıştır. Bu durumu dikkate alan Maliye Bakanlığı, Başbakanlıktan nasıl davranılması gerektiğine ilişkin görüş sormuştur. Konu hakkında görüş bildiren Dışişleri Bakanlığı, Suriyelilerin hâlâ Türk tebaası addedilmesi gerektiği ve mallarına Emval-i Metruke Kanunları mucibinde el koymak kanunı olsa bile, “muahedenin mevki-i mer’iyete konulması yakın olduğunu ve Türk tebaasının Suriye’deki emlâkinin ızrâr edilmesi ihtimalini düşünerek muamelenin tehir-i tatbiki” istemiştir.

Gazete haberine göre, “Heyet-i vekile meseleyi her iki nokta-i nazardan tetkik ederek, Suriye Hükümetinin mütekâbilen aynı muameleyi yapması şartıyla Suriyelilerin emlâkinin emvâl-i metrukeden addedilmemesine karar vermiştir.”¹³ Görüldüğü gibi, hükümet kararına göre, Suriyeli Ermenilerin malları emvali metruke sayılmayacaktır. Böylece bu mal-

12 Lozan imzalanana kadar Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, Fransa'nın, Ağustos 1924 ve Ocak 1925'te çıkarttığı kararnamelerle Türk vatandaşlıklarını kaybederler ve Suriye-Lübnan vatandaşı olurlar. Lübnan için bkz. Nicola Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis* Berghahn Books, New York, Oxford, 2008, s. 55. Suriye için bkz. Uri Davis, “Citizenship Legislation in the Syrian Arab Republic”, *Arab Studies Quarterly* 28, 1996, s. 35.

13 *Tevhid-i Efkar*, 24 Temmuz 1340 (1924). Ayrıca bkz. *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1340 (1924).

ların devredilmesinin önü açılmış olmaktadır. Fakat çok önemli husus, buradaki Suriyelilerden kimlerin kastedildiğidir. Mantıken, elbette 1915 sürgünden sağ olarak kurtulan ve halen Suriye’de yaşamakta olan Ermeniler bu kategoriye giriyorlardı. Fakat Türkiye, Suriyeli Ermenilerin bu haklardan yararlanmaması için elinden geleni yaptı. Fransa ile imzalanan antlaşmalarda Suriye-Lübnan Ermenilerinin dışlanmasına olanak sağlayacak bir dil geliştirdi.

Konuya ilişkin ilk antlaşma 30 Mayıs 1926 tarihinde imzalandı.¹⁴ Fakat antlaşmada sadece, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılıp Fransız Cumhuriyeti tahtı nüfuzunda bulunan arazi ahalisinden” olup 18 yaşını geçmiş ve mukavele- nin imzası sırasında “Türkiye’de mukim ve hazır bulunan kişiler” hakkında bir düzenleme vardır. Bu kişiler, “sözleş- menin yürürlüğe konulması gününden başlayarak 6 ay içinde o ülkelerin uyrukluğunu seçme hakkına sahiptir ... Seç- me hakkını kullanmış olanlar, onu izleyen 12 ay içinde ika- metgahlarını Türkiye haricine nakle mecburdurlar.” Bu ki- şiler, Türkiye’deki, “emvali gayrimenkullerini muhafaza et- mekte serbest olacaklar... ve her nevi emvali menkullerini beraberlerinde götürebileceklerdir.”¹⁵ Görüldüğü gibi konu Suriye ve Lübnan halkından sadece 1926 yılında Türkiye’de bulunanları kapsadığı için, halihazırda Suriye’de bulunanlar bunun dışındadırlar.

9 ve 10. maddeler ise, 1921 Ankara Antlaşması’nın 13. maddesiyle düzenlenmiş olan, sınırın iki tarafında oturan halkın serbest dolaşım hakkı meselesine açıklık getirmiştir. Buna göre, sınırın her iki yanında oturanlar bir “Sınır Belge- si” alacaklar ve sınırı serbestçe geçmek ve dolaşım hakkı de-

14 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaş- maları*, 1. Cilt (1920-1945), s. 293-311.

15 A.g.e., s. 294. Antlaşmanın, Soysal’ın “aşırın” Türkçeleştirmesi nedeniyle anla- şılmayan bazı cümleleri T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mütعاallik Mevzuat*, sayfa 320’den alınmıştır.

rinliği beş kilometreyi aşmayacak bir alan için geçerli olacaktır.¹⁶ Sınırın her iki tarafında yaşayan halkın serbest do-
laşım ve mülkiyet hakları sorunu, tarafları ileriki yıllarda uğ-
raştırmaya devam edecektir.¹⁷

30 Mayıs 1926 sözleşmesine bağlı olarak Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin Türkiye'de bıraktıkları mallar yeni gö-
rüşmelerin konusu olacak ve konuya ilişkin birçok yeni ka-
rarname yayınlanacaktır. Bu konudaki ilk kararname 4 Ma-
yıs 1927 tarihlidir. Kararname ile, Türkiye'de ikamet eden
Suriyelilerin 13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanun-
lara dayanarak hükümet tarafından el konulmuş taşınmaz
mallarının iadesi kararlaştırılır.¹⁸ Fakat kararda, "aslı Suri-
yeli olup Suriye vatandaşlığını seçmiş olanlar" ifadesi kul-
lanılır. Bu ifadenin, tasfiye kanunlarınca mallarına el konu-
lan Ermenileri uygulama dışında bırakmak amacıyla seçil-
diği açıktır.

Ermeni malları konusunda en önemli adım, 27 Ekim 1932
tarihli antlaşma ile atılır.¹⁹ Antlaşma, Lozan Antlaşması'nın
Uyrukluk ile ilgili bölümdeki maddeleri ışığında, Suriye'de-
ki Türklere ait emlak ile Türkiye'deki Suriyelilere ait emlak
konusunu düzenler. Antlaşmanın resmî ismi de budur ve 9
Ocak 1933 "Suriye'de Türklere ait emlak ile Türkiye'de Su-
riyelilere ait emlak hakkında Fransa hükümeti ile Ankara'da
aktedilen İtilafname hakkında kanun" olarak kabul edilir.
Bu başlığı okuyan, otomatik olarak antlaşmanın, Suriye-

16 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaş-
maları*, 1. Cilt (1920-1945), s. 296.

17 29 Haziran 1929 ve 17 Mart 1930 tarihlerinde yapılan başka protokollerde,
konu daha detaylı ele alınmış ve sınırın iki tarafındaki mesafe 10 kilometreye
çıkartılmıştır. T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Mua-
melelerine Mûteallik Mevzuat*, s. 322-4.

18 A.g.e., s. 321. 5130 numaralı kararnamenin tam adı; "Aslı Suriyeli olup Suri-
ye tabiiyetini ahkâmı ahdiye mucibince ihtiyar etmiş olanlara ait emvali gayri-
menkuleden hükümet yedinde mevcut olanların iadesi hakkında kararname".

19 A.g.e., s. 325-30.

Lûbnan vatandaşı olmuş Ermenileri de kapsayacağını düşünür. Fakat antlaşma çok dikkatli okununca görülecektir ki, Suriye Ermenileri dışlanmıştır.

Aslında 1932 antlaşmasının gündeme gelmesi, Ermeni malları ile doğrudan alakalı değildi. Türkiye, Suriye Ortodoksları olarak bilinen, Rum asıllı Hristiyanların mallarına el koyuyordu. Çoğunluğu Lûbnan'a göçmüş olan Rum Ortodokslar Lûbnan politik yaşamında oldukça etkindiler ve Fransa üzerinde baskı uygulayarak, konunun gündeme alınmasını sağladılar. Türkiye konuyu görüşmek istemez, bunun üzerine Fransa, Suriye'deki Türklerin mallarına el koymaya başlar. Türkiye görüşmeyi kabul etmek zorunda kalır. Bu çerçevede, Ermeni malları da, Türkiye hiç istemediği halde, görüşmelerin konusu haline gelir.²⁰ Türkiye'nin amacı, Suriye'deki Türklerin malları üzerine konulmuş yasakları kaldırabilmektir. Nitekim antlaşmanın birinci maddesi ile bu yapılır.²¹

Antlaşmanın dördüncü ve beşinci maddeleri konumuz açısından son derece önemlidir. Dördüncü madde, 30 Mayıs 1926 antlaşmasına atıf yapar ve bu antlaşma kapsamına uygun olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış Fransa idaresine geçmiş memleketlerin vatandaşlığına geçenlerin Türkiye'deki gayrimenkulleri üzerinde var olan her türlü tahdidi kaldırır. Bu kişiler, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra mallarına ve onlardan elde edilen kira bedellerine kavuşacaklardır. Bu madde ile Ermeniler açık olarak

20 Vahe Tashjian, "Recovering Armenian Properties in Turkey through the French Authorities in Syria and Lebanon in the 1920s", The Armenian Genocide: From Recognition To Compensation? (Beyrut 23-25 Şubat 2012) başlıklı uluslararası konferansa sunulan tebliğ. Henüz yayınlanmamış olan çalışmasını bizimle paylaştığı için Vahe Tashjian'a teşekkür ederiz. Çalışmada kullanılan bazı resmî diplomatik raporların kaynaklarını, önemi nedeniyle de aktarmayı tercih ettik.

21 T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mütteallik Mevzuat*, s. 325.

dışlanırlar, çünkü 1926 antlaşması hatırlanacağı üzere, 1926 itibarıyla Türkiye’de bulunan Suriyelileri ilgilendiriyordu.

Antlaşmanın beşinci maddesi, bu haktan yararlanacak olanların kimler olduğunun ayrıntılı bir tanımlamasını yapar. Kasıtlı bir biçimde son derece karışık bir dil kullanılır. Maddeye göre, a) 30 Ekim 1914 itibarıyla Suriye ve Lübnan’da ikamet etmekte olup Lozan Antlaşması’nın 30. maddesine göre bu ülkelerin vatandaşlığını seçmiş olan “her asıldan Türk tebaası”; b) Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla, en az bir yıl kadar Suriye ve Lübnan’da ikamet etmekte olup, *kendisi veya babası bu memleketlerde* (Suriye ve Lübnan’da) *doğmuş* bulunan ve *Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ve Fransa kontrolündeki ülkede, Lozan Antlaşması’nın 30. maddesi gereği vatandaşlık elde etmiş olanlar*; c) ve yine Lozan’ın 32. ve 34. maddelerinde sunulmuş seçeneklerden faydalanan kişiler bu haktan yararlanacaklardır. Bu kişilerin malları üzerinde serbest tasarruf hakkını kısıtlayan tüm tedbirler, bu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden itibaren kaldırılacaktır. Ayrıca, bu maddede tanımlanan kişilerin Lozan Antlaşması sonrası el konulmuş malları varsa, mallar ya da kıymetleri kendilerine verilecektir.²²

22 İtalikler bize aittir. Önemi nedeniyle ilgili maddeleri bugünkü Türkçe ile de vermeyi uygun buluyoruz; “Madde 4: 30 Mayıs 1926 tarihli Ankara Antlaşması hükümlerine göre seçme haklarını, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak Fransa yönetimi altındaki ülkelerde geçerli olan vatandaşlıkları lehine kullanmış kişilere ait gayrimenkuller üzerinde serbestçe tasarruf hakkını sınırlamak maksadıyla halen Türkiye tarafından konulmuş tedbirler, işbu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren ve sekizinci maddenin birinci fıkrasında yazılı olan zaman dilimi arasında kaldırılacaktır.

İşbu maddenin yukarıda bahsedilen fıkrasında gösterilen kişiler, Türkiye’de yerleşik olup seçme hakkını kullandığı tarihten sonra el konulmuş mülk ve gayrimenkullerine ve el konulma tarihinden beri tahsil edilmiş kira bedellerine yeniden sahip olabileceklerdir.

Madde 5: Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan ve Fransa yönetimindeki araziye, 30 Ekim 1914 tarihinde yerleşmiş olup Lozan Antlaşması’nın 30. maddesi gereğince bu arazide geçerli olan vatandaşlığı kabul etmiş bulunan her kökenden Türk vatandaşı; Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği tarihte en az

Bu antlaşmanın Suriye ve Lübnan Ermenilerini içerip içermiği gerçekten çok muğlaktır ve ilk okumada bunu anlamak mümkün değildir. Ancak, çok dikkatli ve defalarca okunduğunda, söz konusu antlaşmanın Suriye-Lübnan Ermenilerini devre dışı bıraktığı anlaşılır. Antlaşma elbette bunu açıktan söyleyemez. Fakat kriterler dikkatle okununca 1915 sonrası 1923'e kadar Suriye-Lübnan'a sürülmüş veya kaçmak zorunda olan Ermenilerin kapsanmadığı anlaşılır. Örneğin, ilk okuyuşta, beşinci madde (b) şıkkında yer alan, *“Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan ve Fransa kontrolündeki ülkede, Lozan Antlaşması’nın 30. maddesi gereği vatandaşlık elde etmiş olanlar”* ifadesinin Ermenileri kapsadığı rahatlıkla iddia edilebilir; ama bu ifade, Suriye’de doğmuş olmak kuralına bağlanmıştır. Veya beşinci madde (c) şıkkında yer alan, Lozan Antlaşması’nın 32 ve 34. maddelerinin Ermenilerin durumuna denk düştüğü düşünülebilir. Fakat ilgili maddeler okununca görülecektir ki, bu maddeler de açık olarak Suriye Ermenilerini dışlamaktadır.²³

bir yıldan beri Suriye veya Lübnan’da oturmakta olup kendileri veya babaları bu ülkelerde doğmuş olan ve tarif edilen bölgede geçerli olan vatandaşlığı Lozan’ın 30. maddesi gereğince kazanmış olan Türk tebaası ile 32. ve 34. maddelerle amaçlanan seçme hakkını kullanacak olanların da emlak üzerindeki serbestçe tasarruf haklarını kısıtlayan tedbirler işbu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren ve sekizinci maddenin birinci fıkrasında yazılı olan zaman dilimi arasında kaldırılacaktır.

İşbu maddenin önceki fıkrasında gösterilen kişiler, Türkiye’de yerleşik olup da Lozan Antlaşması sonrasında el konulmuş mülk ve gayrimenkullerine ve el konulma tarihinden sonra resmi makamlar tarafından tahsil edilmiş kira bedellerine yeniden sahip olabileceklerdir.” T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mûteallik Mevzuat*, s. 326-7.

- 23 32. madde Türkiye’den ayrılan bir devlette yerleşmiş, ama yerleştiği devletin halkının çoğunluğundan olmayan bir kişinin, kendi halkının çoğunlukta olduğu bir devleti seçme hakkıdır. Örneğin Yunanistan’da yaşayan bir Arap, Suriye veya Lübnan’a veya Suriye ve Lübnan’da yaşayan bir Rum Yunanistan’a gidebilir. 34. madde, Türkiye’den ayrılan bir ülkenin yerli halkından olup (Türk, Yunan, Arap vb.) başka ülkelerde (ABD, Fransa, İngiltere vb.) yerleşmiş olan kişilerin, yerli halkından oldukları devletin vatandaşlıklarını tercih edebilme hakkı ile ilgilidir. Ermeniler bu kategorilere girmezler.

Niçin bu denli karmaşık ve zor bir dil tercih edildi? Işın özü şudur ki; Lozan Antlaşması, Osmanlı toprakları üzerinde ortaya çıkan devletlerden herhangi birisindeki bir vatandaşın, diğer devletlerdeki malını kesin olarak koruma altına almıştı. Bu anlamda, Suriye'deki Ermenilerin malları Lozan garantisi altındaydı. Bunu bilen, Türkiye ve Fransa, Ermenilerin Lozan'dan doğan haklarını açıktan inkâr eden bir dili kullanamayacaklarını biliyorlardı.

Görüşmeler 1927'de başladığı zaman Türk tarafı, Ermenileri dışlayabilmek amacıyla Lozan'ın temel alınmasına karşı olduğunu açık olarak bildirmişti. Konuyu Paris'e bildiren Fransız Büyükelçi Chambrun, Ermeni taleplerinin, daha yeni yeni gelişmekte olan Türk-Fransız ilişkileri üzerine öldürücü bir etki yapacağını bu nedenle Türk taleplerinin dikkate alınmasını istemişti.²⁴ 1929 sonlarına doğru Fransa ikna olmuştur. Ekim 1929'da yazılan resmi bir yazıda bu açıkça ifade edilir, "şartlara uygunluk nedeniyle, Ermeni talepleri görüşme dışı bırakılmalıdır".²⁵ Bir yıl kadar sonra, Fransız Dışişleri Bakanı, Suriye asıllılara (yerli Suriyelilere) karşı olan sorumluluklarının Ermenilere karşı olan sorumluluklarından daha önemli olduğunu söyler. Bakana göre, Fransa Suriye'ye gelen Ermenilere yardım ederek görevini zaten yerine getirmiştir.²⁶

24 Vahe Tashjian, "Recovering Armenian Properties in Turkey through the French Authorities in Syria and Lebanon in the 1920s", Tashjian, Büyükelçinin mektubu için şu kaynağı verir: MAE, Levant 1918-1940, Turquie, Cilt 260, lettre de Charles de Chambrun, ambassadeur de France en Turquie à Locquignol, député, vice-président de la Commission des Finances, Chambres des députés, 10 juillet 1929, Constantinople, n° 27.

25 A.g.e., MAE, Levant 1918-1940, Turquie, Cilt 260, Secrétariat général, bureau diplomatique, "Négociations relatives aux biens syriens et libanais en Turquie: état de la question du 21 octobre 1929", 22 octobre 1929, Beyrouth, n° 231; Fransızca aslı: ("*la question des réclamations arméniennes, pour des raisons d'opportunité, doit être maintenue hors du débat*")

26 A.g.e., CADN, fonds Ankara, n° 129, lettre (n° 281) de Aristide Briand, ministre des Affaires étrangères à Charles de Chambrun, 15 décembre 1930, p. 3.

Sonuçta taraflar ismiyle, Suriye-Lübnan Ermenilerini içermiş gibi görünen bir antlaşmayı imzaladılar. Ermenilerin Suriyeli olmadıklarını söylemek ve iddia etmek saçmalık olacağına göre, antlaşmanın isminden kalkarak bunun Ermenileri de kapsadığı rahatça söylenebilecekti ama usta bir diplomatik dil kullanarak Suriyeli Ermeniler dışlandılar. Pratik olarak ise Türkiye zaten Suriye'deki Ermenilerin haklarını tanımadı. Bu antlaşmaya göre, ancak Halep ve Antakya Ermenileri malları üzerinde hak iddiasında bulunabileceklerdi.

Antlaşmanın 7, 8 ve 11. maddeleri de önemlidir. 7. maddeye göre, eğer, söz konusu mallar “haciz, devir veya tasfiye” edilmiş ise, malın bedelinin karşılığı ödenecektir. 8. madde, tüm işlemlere ilişkin zaman süresini tayin etmektedir. Buna göre, malların değerinin tespiti bir sene içinde yapılacak, tüm tasfiye işlemleri ise 18 ay zarfında tamamlanacaktır. 11. madde, antlaşmanın 1, 2, 3, 4 ve 5. maddelerinde sözü geçen kişilerin mallarını veya karşılıklarını alacaklarını tekrar eder ve bu kişilerin malların iadesinde ortaya çıkacak sorunlarda hukuki yollardan haklarını arayabilecekleri özel olarak vurgulanır. Madde, ilgili kişilerin iki yıl içinde başvuru yapmalarını karara bağlar.²⁷

Fakat yapılan cambazlık yeterli görülmez. Antlaşmanın kabulüne ilişkin imza protokolünde Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, antlaşmanın 11. maddesinin birinci fıkrasına ilişkin olarak bir sınırlama getirir. Ve antlaşmanın “kendisi tarafından ancak memleketinde meri kavanin ve kavaide [mevcut kanun ve kurallara] muvafık [uygun] suret-

Fransızca aslı: “(...) nos obligations sont incontestablement moins impératives à leur égard [des Arméniens] que vis-à-vis des Syriens d'origine. (...) depuis leur arrivée [des Arméniens] en Syrie, nous avons largement rempli vis-à-vis d'eux notre devoir d'assistance”.

27 T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, Milli Emlak Muamelelerine Müteallik Mevzuat, s. 328-9.

te tatbik edilmesi şartı ile kabul edildiği” kaydını düşer. Aras ayrıca, Türk temyiz mahkemesinin vermiş olduğu bir karara atıfta bulunarak, “sahiplerinin henüz Türk tebaasında bulundukları bir zamanda terketmiş oldukları menkul malların iadesine” ilişkin olarak açılacak davaların, Türk mahkemelerince kabul edilmeyeceklerini “beyan eylemeyi bir vazife addeder.”²⁸ Yani, eğer bir Suriyeli Ermeni, antlaşmanın hükümlerinden kendisi lehine bir sonuç çıkarmaya ve malını istemeye kalkarsa, bu ek protokol ile kapı yüzüne kapanıyordu.

Sonuçta, konu Türkiye ile Fransa arasında sorun olmayı devam edecektir. Nitekim, verdiği ek protokol ile sorunun çözümsüz bir yola girdiğinin farkında olan Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, Fransız Dışişleri Bakanına 27 Ekim 1932 tarihinde yazdığı mektupta, konu üzerinde “Türk Hükümetinin müzakereye girişmek... hususunda mutabık olduğunu”²⁹ bildirir.

7 Nisan 1934, 4 Temmuz 1934, 15 Nisan 1935, 30 Mart 1936 ve 31 Temmuz 1936 tarihlerinde çıkartılan kanunlarla, gayrimenkul sorunlarına ilişkin başvuru süreleri durmadan uzatılır.³⁰ Ama sorun günümüze kadar çözülmeden kalacaktır.³¹ Bu kanunlardan bir süre sonra, Türk uyruklularının Suriye’de ve Suriye uyruklularının Türkiye’deki taşınmaz malları konusunda “27 Ekim 1937 günü Ankara’da bir Emlak Anlaşması” daha yapılacaktır, “ancak Antlaşmanın uygulama işi uzayıp gidecek ve günümüze dek olumlu bir

28 A.g.e., s. 330.

29 A.g.e., s. 332.

30 A.g.e., s. 333-335.

31 Sorunun çözümsüz kalmasının nedenlerinden birisi de Suriye’ye göçen Rum Ortodoksların durumudur. Türkiye, bunları Rum sayacak ve 1932 antlaşmasının 13. maddesine binaen, Rumların emlak sorunlarının Yunanistan ile mübadele çerçevesinde ele alındığını iddia ederek, Suriyeli Rum Ortodoksların mallarını vermeyi reddedecektir. 1935 yılında çıkartılan özel bir kararname ile bu sorun halledilmeye çalışılacaktır. A.g.e., s. 335.

sonuç alınamayacaktır.”³² 1992 yılında yapılmış bir çalışmada Suriyeli vatandaşların Türkiye’deki mallarının hâlâ hazine kontrolünde olduğu söylenir.³³

Suriye ve Lübnan Ermenilerinin önemli bir kısmı ilerleyen yıllarda ABD’ye göçecek ve Amerikan vatandaşı olacaklardır. Bu nedenle, Fransa-Türkiye arasında imzalanan antlaşmalar, ABD vatandaşı olmuş Ermenileri de bağlayacak ve konu ABD-Türkiye arasında da sorun yaratacaktır. ABD, Türkiye’den Suriye ve Lübnanlı Ermenilerin tümünü vatandaşlıktan çıkartmasını isteyecek ama Türkiye, bu kişilerin, yabancı ülke vatandaşı olarak mallarını istemeye kalkacaklarından korktuğu için bu teklifi reddedecektir. Konu hakkında 1945’lere kadar görüşmeler yapılacak ve fakat bir sonuç alınamayacaktır.³⁴

25 Ekim 1934 Türkiye-ABD Tazminat Antlaşması

ABD Lozan Antlaşması’na taraf değildir ve sadece gözlemci olarak katılmış ve Lozan Antlaşması’nı imzalamamıştır. Fakat mesele sadece gözlemci statüsü ile ilgili değildir. 18 Ocak 1923’te Lozan’daki ABD heyetine gönderilen bir yazıdan, ABD’nin Lozan’ı imzalamamasının başka nedenleri de olduğunu anlıyoruz. Yazıda Amerikan çıkarları yedi madde olarak özetlenmiştir ve bunların arasında esas olarak Türkiye’deki Amerikan misyonierlerinin yatırımları, ABD vatandaşlarının tazminat meseleleri, azınlıkların korunma hakları, karşılıklı vatandaşlık hukukunun düzenlenmesi ve kapi-

32 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, s. 292.

33 Fügen Sargın; “Yabancı Gerçek Kişilere Ait Taşınmaz Malların Tasfiyesi”, *Türkiye Barosu Dergisi* 1, 1992, s. 31-32. Konu, bu çalışmanın kapsamı ile ilgili olmayan, son derece ciddi hukuki ayrıntıları da içeren bir özelliğe sahiptir.

34 Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Roger Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1918*, The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1971, s. 188-200.

t lasyonlar gibi hususlar yer almaktadır.³⁵ Bu hususların her birisi Ermeniler ile doğrudan alakalıdır ve ABD bu konularda bazı ayrıcalıklar elde etmeyi hesaplamaktadır.

Delegeler arasında gayri resmî görüşmeler 1922 Kasımı'nda, resmî toplantılar ise Haziran 1923'te başlar. Görüşmeler sonunda, 6 Ağustos 1923'te Genel Antlaşma olarak da bilinen ayrı bir Lozan Antlaşması imzalanır.³⁶ Görüşmeleri hemen hemen tıkanma noktasına getiren husus, ABD vatandaşları olmuş Ermenilerin tazminatları sorunudur. Tarafların çok farklı tutum takınmaları nedeniyle mesele halledilemez ve konunun antlaşmanın ilgili parlamentolarda onaylanması sonrası oluşturulacak ikili komisyonda ele alınması kararlaştırılır.

Lozan görüşmelerinde ABD, Türkiye'deki misyoner okulları vb. gibi varlıklarını da ileri sürerek, yukarıdaki maddelerde dile getirilen hususlarda, diğer devletlere tanınmamış bazı özel ayrıcalıklar elde etmek peşindedir. Türk Hükümeti ise herhangi bir özel muameleye karşıdır. Lozan'da görüşmeleri yürüten Türk Heyetine, "Amerikalılara sairle verildiğinden fazlasını vermemek hususunda" talimat verilir. Bu talimatın en önemli noktalarından birisi Ermenilerin geri dönmeleri meselesidir ve Türk Heyetine, "Ermenilerin memleketimize avdetini mucip olacak bir taahhüt altına" girmemeleri gerektiği özel olarak hatırlatılır.³⁷ ABD adına görüşmeleri yürüten İsviçre büyükelçisi Grew, 22 Temmuz'da üzerinde anlaşılan genel ilkeyi aktarır: "Birleşik

35 United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923*, Cilt II, (Washington: United States Government Printing Office (bundan sonra U.S.G.P.O.), 1939), 1045-6; ayrıca bkz. <http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=goto&id=FRUS.FRUS1923v02&isize=M&submit=Go+to+page&page=1045> giriş: 10 Temmuz 2012.

36 Antlaşmanın İngilizce ve Türkçe tam metni için bkz. Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, s. 90-109.

37 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)*, s. 610-11.

Devletler, Müttefiklere ne verilmişse onu alacaktır, fazlasını değil.”³⁸

Türkiye’nin korktuğu diğer bir konu, ABD’nin kendi vatandaşları olmuş Ermeniler için tazminat talebinde bulunacak olmasıydı. Başbakan Rauf Bey, İsmet İnönü’ye çektiği 28 Temmuz tarihli telgrafında bu korkuyu açıkça dile getirir; “bu babdaki endişelerimiz... Amerikalıların birçok Ermenilerin tebaaları olarak zararlarını bizden talep eylemeleri...”³⁹ Ermeniler, Amerikan vatandaşı olarak da gelip, mallarını isteyebilirlerdi. Bunun önlenmesi gerekiyordu. Verilen talimatta, “Ermenilerin memleketimize herhangi bir tabiiyet altında tekrar avdetlerini mümkün kılmak” sözlerin verilmesinden uzak durulmasının kesin bir zaruret olduğu belirtilir.⁴⁰

Görüşmeler, ABD vatandaşı olmuş Ermenilerin tazminat meselesi nedeniyle tıkanma noktasına gelir. 21 Temmuz’da Ankara’ya çektiği bir telgrafta İsmet Paşa durumu şöyle özetler: “Amerikan murahhası Grew ile görüştüm.... Telsik [*bir diğer ülke vatandaşlığına geçme*] meselesinde musırdılar [*ayak diriyorlar*]. Memleketimizden gidip Amerika tabiiyetini aldıktan sonra eski tebaamızın gelmesine muhalefet ettiğimizin sarahaten mukaveleye dercini istiyoruz. Onlar bunda kaçamak yapıyorlar. Bu nokta bizim için hayatidir.”⁴¹

Aslında, ABD vatandaşı olmuş Ermenilerin vatandaşlıkları meselesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ve ABD arasında sorun teşkil ediyordu. ABD’ye giden ve oranın vatandaşı olan Ermeniler, geri dönüyor ve ABD vatandaşlarına kapitülasyonlarla sağlanmış haklardan

38 A.g.e., s. 1111.

39 A.g.e., s. 615.

40 A.g.e.

41 A.g.e., s. 589.

yararlanmak istiyorlardı. ABD, kendi vatandaşı olmuş kişilerin, geldikleri ülkelerdeki sorunlarına sahip çıkmayı kendi vatandaşlık hukukunun bir gereği sayıyordu. Türkiye ise, bu kişilerin ABD vatandaşlığını, –çoğu durumda kendisinden izin alınmadan gerçekleştiği için– 1869 vatandaşlık kanunu gereği tanımıyor ve bu kişileri Osmanlı vatandaşı sayıyordu. Bu durum taraflar arasında ciddi hukuki-diplomatik sorunlara yol açıyordu.⁴²

Aslında konunun Ermenileri de aşan boyutları vardı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ABD'ye gitmiş tüm Osmanlı vatandaşlarını kapsıyordu. 1931 yılında yapılmış bir çalışmada, ABD'ye giden toplam Osmanlı vatandaşı sayısı 376.468 olarak verilmektedir. 1900-1924 yılları arasında bu kişilerden 70.000 kişinin dönüş yapmış olduğu ve ABD vatandaşı olarak Kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan yararlanabildikleri tahmin edilmektedir.⁴³

Eğer Türkiye, değişik tarihlerde ABD'ye gitmiş bu kişilerin ABD vatandaşlığını tanırsa ciddi bir tazminat ödemek zorunda kalacaktı. Bu nedenle, 1914 öncesinde ABD'ye gitmiş Ermenilerin ABD vatandaşlıklarını kabul etmez ve bunlara tazminat ödemeyi reddeder. Ödemeyi ret için, Türkiye ilginç bir hukuk kategorisi de geliştirir, “esas ve esas olmayan Amerikalılar”. Türkiye, “esas Amerikalılar” kategorisindeki ABD yurttaşlarının zararlarını ödemeye hazır olduğunu bildirir. Amaç Osmanlı Ermenilerini devre dışı bırakmaktır. Fakat, ABD'nin böyle bir ayrımı kabul etmesi mümkün değildir. Nitekim imza günü Ankara'ya durumu aktaran İsmet Paşa, “Amerikan tebaasını esas tebaa ve esas olmayan tebaa gibi ikiye” ayırma-

42 Tarafların uluslararası hukuka göre sahip oldukları farklı vatandaşlık konseptleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Leland J. Gordon, “The Turkish American Controversy over Nationality”, *The American Journal of International Law* 25, no. 4, Ekim 1931, s. 658-669.

43 Leland J. Gordon, “The Turkish American Controversy over Nationality”, *The American Journal of International Law* 25, no. 4, Ekim 1931, s. 658.

nın mümkün olmadığını kendilerine bildirildiğini aktarır.⁴⁴

Taraflar kendi pozisyonlarında ısrar ettikleri için, Amerikan vatandaşlarının savaşta uğradıkları zararların ödenmesi konusunda herhangi bir anlaşmaya varılamaz; çözüm imzalanacak antlaşmada konuya değinmemektir. Bunun yerine, karşılıklı mektup iadesi yoluna gidilir ve antlaşmanın imzalanmasından en geç 20 gün içinde konu üzerinde görüşmelere başlanması kararlaştırılır.⁴⁵

20 gün oldukça uzar ve konu 24 Aralık 1923 tarihinde kısmi bir çözüme kavuşturulur. Taraflar tazminat taleplerini değerlendirmek amacıyla karma bir komisyon oluşturulmasına karar verirler. Karma komisyon, 6 Ağustos 1923 tarihli antlaşmayı her iki tarafın da onaylamasından sonra 6 ay içinde İstanbul'da toplanacak, tazminat taleplerini inceleyecek ve altı ay içinde nihai kararını verecektir.⁴⁶

Lozan Antlaşması'nın Amerikan Senatosu'nda onaylanması, güçlü muhalefet nedeniyle sürekli ertelenir ve sonunda 18 Ocak 1927 tarihinde yapılan bir oylama ile antlaşma reddedilir.⁴⁷ Bunun üzerine taraflar arasında diplomatik ilişki 17 Şubat 1927 tarihinde karşılıklı nota verilerek kurulur. Verilen notada, önce taraflar arasında açık kalan vatandaşlık ve tazminat sorunları ile ticaret ve karşılıklı oturma hakkı konularının çözülmesi ve daha sonra antlaşmanın yürürlüğe girişiyle birlikte, altı ay içinde bir komisyon toplanması kararlaştırılır.⁴⁸

44 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)*, s. 629.

45 Mektupların tam metni için bkz. United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923*, Cilt II, s. 1143-4.

46 E. Russell Lutz, "Claims against Turkey", *The American Journal of International Law* 28, no. 2, Nisan, 1934, s. 346.

47 Senato'da, antlaşmanın kabulü için gerekli 2/3 çoğunluk sağlanamamıştır. Lozan'a muhalefet konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gregory Aftandilian, *Armenia Vision of a Republic, The Independence Lobby in America 1918-1927*, Charles River Books, Boston, 1980.

48 United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1927*, Cilt III, U.S.G.P.O., Washington, 1942, s. 794-5.

İlk adım 1 Ekim 1929'da atılır ve ticaret antlaşması imzalanır; bunu 28 Ekim 1931 tarihinde vatandaşların karşılıklı yerleşme ve ikamet haklarını düzenleyen antlaşma takip eder. Karşılıklı yerleşim ve oturma antlaşması 15 Şubat 1933'te yürürlüğe girer. Artık bu tarihten itibaren altı ay içinde tazminat konusunu görüşecek komisyonun oluşturulması gerekiyordu ve Komisyon ilk toplantısını 15 Ağustos 1933 tarihinde yapar.⁴⁹

Amerikan heyetine bir hukukçu olan Fred K. Nielsen başkanlık eder ve komisyon faaliyetlerine ve sonuçlarına ilişkin 1937 yılında ayrıntılı bir rapor hazırlar. Nielsen'in raporundan öğrendiğimize göre, tazminat için son başvuru tarihi 15 Şubat 1934'tür.⁵⁰ ABD Dışişleri Bakanlığı, tahminen değeri yaklaşık 55 milyon doları bulan 2.630 civarında tazminat başvurusunu kabul etmiştir.⁵¹ Türkiye'nin böyle bir meblağı ödeyemeyeceğini tahmin eden ABD, yuvanlak hesapla, toptan beş milyon dolar ister. Görüşmeler sırasında, toplam tazminat miktarı kadar, bu ödemeye Amerikan Ermenilerinin dahil edilip edilmeyeceği en önemli meseleyi oluşturur. Bir Amerikan diplomatının deyişiyle "2.000 civarındaki Osmanlı'nın tazminatı [ABD] büyükelçisinin boğazında bir tıkaç" gibi durmaktadır. Komisyon başkanı Nielsen'den bu konuya bir çözüm bulması istenmektedir.⁵²

49 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform*, s. 198-9.

50 Fred K. Nielsen, *American-Turkish Claims Settlement under the Agreement of December 24, 1923, and Supplemental Agreements Between the United States and Turkey, Opinions and Report*, U.S.G.P.O., Washington, 1937, s. 11.

51 1932 yılına kadar 1.880 kişi başvurmuş, daha sonra gazete ilanlarıyla yeni başvuru toplanmış ve ek 750 başvuru daha olmuştur. United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1934, Cilt II, s. 895-7.

52 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform*, s. 205.

Türk tarafı, başvuran kişiler kimlerdir, vatandaşlık statüleri nedir gibi sorulara cevap bulmak amacıyla, tazminat taleplerinin mahiyetine ilişkin detaylı bilgiler ister. ABD yetkililerine, 1869 vatandaşlık kanunu gereği, Osmanlı Ermenilerinin ABD vatandaşlığının kabul edilemeyeceği tekrar hatırlatılır.⁵³

5 Ağustos 1933 tarihli ilk oturumda, ABD sayıları 96, 280 ve 1.504 kişiden oluşan üç ayrı liste sunar. 1.504 kişilik üçüncü liste tamamıyla eski Osmanlı vatandaşı olan kişilerin tazminat taleplerini içermektedir. Türkiye bu kişilerin hâlâ kendi vatandaşı olduğu konusunda son derece ısrarlıdır ve herhangi bir tazminat ödemek istemez.⁵⁴ Konu hakkında görüşme ve tartışmalar neredeyse bir yıl kadar sürer ve sonuçta Nielsen çözümü, Bakanlığın toplam sayılarının 1.900 civarında olduğunu tahmin ettiği ve vatandaşlıkları ABD ile Türkiye arasında tartışma konusu olan eski Osmanlı vatandaşlarına ait dosyaları ayırmakta bulur. Bu kişilerin tazminat istemleri görüşmelerin gündeminden çıkartılacaktır.⁵⁵

13 Temmuz 1934'te, Nielsen'e yazılan uzun bir direktifte, vatandaşlıkları tartışma konusu olan kişilerin tazminatlarının, toplu tazminat miktarı dışında tutulması konusunda tam yetki verilir.⁵⁶ 14 Ağustos'ta verdiği bir notada Nielsen, istenen toplu paradan bu kişilerin taleplerinin çıkartıldığını Türk makamlarına resmen bildirir. Görüşmeler 1.900 civarındaki dosyanın çıkartılmasıyla geriye kalan 600 civarındaki dosya üzerinden devam edecektir.⁵⁷ Türk tarafının isteğine uyulmuştur.

53 Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan Amerikan Büyükelçiliği'ne, 27 Haziran 1933 tarihli mektup. United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1934, Cilt II, s. 901-02.

54 A.g.e., s. 903-5.

55 Fred K. Nielsen, *American-Turkish Claims Settlement*, s. 9-11, s. 14-5.

56 United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1934, Cilt II, s. 917.

57 A.g.e., s. 919-22.

Görüşmeler sırasında, Türkiye'nin devre dışı bırakılması- nı istediği başka tazminat talepleri de vardır. Nielsen bun- ları beş ayrı kalem olarak sayar. Birincisi, İzmir yangını ve bunun sonucu ortaya çıkan zararların tazmini. Türkiye, bu konuda hiçbir sorumluluk kabul etmemektedir. Ve sonuç- ta konuya ilişkin yapılan tüm başvurular reddedilecektir.⁵⁸ İkincisi, bir bölgeden başka bir bölgeye sürülme neticesinde ortaya çıkan zararlar. Bu kategorinin, savaş nedeniyle mey- dana gelmiş bir zarar olup olmadığı tartışma konusudur ve devre dışı bırakılır. Üçüncüsü, Türkiye'de bırakılmış bazı mallar hakkındaki tazminat talepleri. Burada Türkiye'nin en önemli itirazı, geride bırakıldığı iddia edilen gayrimenkulle- rin Türk otoriteleri tarafından el konulup konulmadığının belli olmamasıdır. Amerikan heyeti bu konuda ileri sürülen talepleri tek tek inceleme yoluna gider. Ama Türklerin iti- razlarını esas olarak haklı bulur. Dördüncüsü, Türkiye sınır- ları dışında meydana gelmiş zararlar ve beşincisi, artık üçün- cü bir ülkenin vatandaşı olmuş Osmanlı kökenli Amerikan vatandaşlarının tazminat talepleri. Bu son maddede kaste- dilenler esas olarak artık Yunanistan vatandaşı olmuş Rum- ların talepleridir ki, Türkiye bu konuyu Yunanistan ile ikili görüşmeler çerçevesinde çözmek istemektedir.⁵⁹

Sonuçta, toplam ödeme miktarı üzerinde uzun pazarlık- lar yapılır ve taraflar 1.300.000 dolar üzerinde anlaşılır⁶⁰ ve 25 Ekim 1934 tarihinde "Karşılıklı Tazminat Talepleri- nin Çözümünü İlgilendiren Anlaşma" imzalanır. Anlaşma- nın birinci maddesine göre Türk hükümeti ABD hüküme- tine, faizsiz bir milyon üç yüz bin dolar ödeyecektir. Öde- me, 1 Haziran 1936 tarihinde başlayacak, yıllık 100.000 do-

58 Fred K. Nielsen, *American-Turkish Claims Settlement*, 24, s. 323-26.

59 A.g.e., s. 24-40.

60 United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1934, Cilt II, s. 933.

lar olarak 13 taksitte yapılacaktır. İkinci maddeye göre Türk hükümeti, 24 Aralık 1923 protokolünde söz konusu edilen tüm borçlardan ibra edilmiş olacaktır.⁶¹ Bu madde son derece önemlidir; çünkü, ABD vatandaşı Ermenilerin tüm istekleri devre dışı bırakılmakla birlikte, bu madde ile Türkiye ve ABD arasında tazminata ilişkin tüm sorunların çözülmüş olduğu kabul edilmektedir.

Ödenen tazminatın ABD vatandaşları arasında nasıl dağıtılması gerektiği başka bir sorundur. Akla gelen soru şudur; her ne kadar Ermeniler devre dışı bırakılmış olsalar bile, tazminat, 24 Aralık 1923 notasında dile getirilen, iki ülke arasındaki tüm zararların karşılanması amacıyla yapıldığına göre, acaba ABD bu paradan Ermenilere de ödeme yapamaz mıydı? Çünkü ödeme tek tek kalemler üzerinden değil, yuvlak olarak yapılmıştı.

Bu hukuken mümkün müdür sorusu ayrı bir konudur ama zaten elimizde bu paranın nasıl dağıtıldığı konusunda ayrıntılı bir liste de mevcuttur. Tazminat komisyonunda ABD'yi temsil eden Fred K. Nielsen, Amerikan Senatosu'ndan aldığı yetki ile, Mart 1935 tarihinde Washington'da bir büro açmış ve alınan paranın dağıtımını yapmıştır. Nielsen 1937 yılında yayınladığı nihai raporda, sadece 33 başvuruya olumlu cevap verdiğini söyler. En büyük ödeme, American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) adlı misyonerler örgütü ile iki ayrı şirkete yapılmıştır.⁶²

Nielsen, yapılması gereken ödemelerin bir listesini çıkarttıktan sonra, 400.661,91 dolarlık bir fazlalık olduğunu tespit eder ve durumu rapor eder. ABD bu miktarı Türkiye'den alacağından düşürmeye karar verir. Buna göre, son ödemenin, kararlaştırıldığı gibi 1948'de değil, 1944'te yapılmasının kâfi olacağı Türkiye'ye bildirilir. Kararı büyükelçisi Münir

61 A.g.e., s. 934. Resmi Gazete, sayı: 2896, 2 Ocak 1935.

62 Fred K. Nielsen, *American-Turkish Claims Settlement*, s. 780-784.

Ertegün'e aktaran Amerikalı diplomat, Ertegün'ün sevinç gözyaşları döküğünü aktarır.⁶³

Nielsen'in aldığı kararlar, Osmanlı asıllı 200 kadar Amerikan vatandaşını temsil eden Türk-Amerikan Savaş Tazminatı Derneği İttifakı (Allied Turkish-American War Claims Association) tarafından, kendi talepleri dikkate alınmadığı için protesto edilecek ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı konuya ilişkin açıklama yapmak zorunda kalacaktır. Açıklamada, eğer Osmanlı asıllı ABD vatandaşlarının tazminat talebinde ısrarcı olunsaydı herhangi bir antlaşma yapmak mümkün olmayacaktı, denir. Ayrıca, Türkiye'den para, bu kişiler dışlanarak alındığı için, antlaşma dışı bırakılmış kişilere tazminat ödemek ahlaken savunulacak bir şey olamazdı.⁶⁴ Bu açıklama, iki bakımdan son derece önemlidir. Birincisi, Osmanlı Ermenilerinin talepleri, ABD-Türkiye tazminat antlaşmasında dikkate alınmamış; ikincisi, bunun doğal sonucu olarak da hiçbir Ermeniyeye ödeme yapılmadığı ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından resmen kabul edilmiştir.

ABD Tazminat Antlaşması Konusunda Ara Bir Not

ABD Kaliforniya eyaletinde, bir grup Ermeni asıllı Amerikan vatandaşının Alman Bankası (Deutsche Bank) aleyhine 2006 yılında açtıkları bir tazminat davasında hâkim, 2007 yılında verdiği bir ara kararla ABD-Türkiye 25 Ekim 1934 antlaşmasını gerekçe göstererek tazminat isteğini reddetmiştir.⁶⁵

63 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform*, s. 208.

64 A.g.e., s. 209.

65 Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Lee Boyd, "Pursuing Stolen Armenian Art (and other Armenian Assets) in U.S. Courts: The Nascent Stage", *Beyond the Armenian Genocide: The Question of Restitution and Reparation in Comparative Review*, 27-28 Ekim 2011 tarihlerinde Clark Üniversitesi'nde düzenlenen uluslararası konferansa sunulan yayınlanmamış teblig.

Hâkim'in ana iddiası şudur: Türk-ABD antlaşması, Amerikan Ermenilerinin taleplerini dikkate almamış bile olsa, sonuçta Türkiye ile ABD arasında tazminata ilişkin var olan tüm talepleri çözmüştür. Dolayısıyla, bir Amerikan vatandaşının, savaş yılları nedeniyle yeniden tazminat davası açması mümkün değildir.

Mahkemenin ilgili kararı Türk resmî tezlerini savunan çevrelerde epey sevinç yarattı ve gerek 1934 antlaşması gerekse mahkeme kararı gerekçe gösterilerek, soykırım nedeniyle doğan tazminat meselesinin esas olarak kapanmış olduğu ileri sürüldü ve “Ermeniler tazminat talep edemez” dendi.⁶⁶

Konunun, ABD ve Türkiye olmak üzere iki ayrı boyutu vardır. Birincisi, acaba Amerikan hukukuna göre 1934 antlaşması, bugün ileri sürülecek tazminat taleplerine karşı bir argüman olarak kullanılabilir mi? İlgili mahkeme hâkiminin iddia ettiği gibi, Amerikan Ermenilerinin taleplerini dikkate almamış bile olsa, antlaşma sonuçta ABD ile Türkiye arasındaki tüm tazminat meselelerini esas olarak çözdüğüne göre, konu hakkında yeniden dava açmak imkânsızdır, denbilir mi?

Bu satırların yazıldığı sırada ilgili karar henüz kesinleşmemişti. Ama kesinleşse bile, ortada hukuken son derece tuhaf bir durumun olduğu kabul edilmek zorundadır. Çünkü ABD, tazminat antlaşmasını, kesin olarak onun dışında bıraktığı vatandaşları için de geçerli saymış olacaktır. Bu, Türkiye'nin Lozan'da önerdiği, “esas tebaa ve esas olmayan tebaa” ayrımını kabul etmek anlamına gelecektir. ABD hukuk sisteminin, kendi vatandaşları arasında ayrımcılığı kabul eden böyle bir yorumu kabul etmesi ve bir grup vatanda-

66 Kemal Çiçek, “The 1934-1935 Turkish-American Compensation Agreement and its Implication for today”, *Review of Armenian Studies*, no. 23, 2011, s. 93-146; Kemal Çiçek'in konuya ilişkin bir açıklaması için bkz. <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=125395>

şına, “o zaman da taleplerinizi reddettik ve zararlarınızı tazmin etmedik, şimdi de etmiyoruz” diyebilmesi hukuken savunulması oldukça zor bir argüman gibi durmaktadır. Konunun vicdanen kabul edilecek bir tarafı olamayacağını ise zaten söylemeye gerek yok.

Konunun bir de Türkiye boyutu vardır. 1934 antlaşması, gerçekten iddia edildiği gibi Ermenilerin tazminat sorununu tamamiyle çözmüş müdür? Eğer Türk Tarih Kurumu’nun iddia ettiği gibi çözdüğü varsayılırsa, bu, Ermenilere tazminat ödenmesi gerektiğinin dolaylı bir itirafı olarak da kabul edilebilir ki Türk tezleri açısından bu yeni bir durum sayılmalıdır. Çünkü Türkiye bugüne kadar Ermenilerin böyle bir hakkı olduğunu kabul etmemektedir. Eğer 1934 antlaşması, tazminat sorununu çözmüştür, deniyorsa, söylenen şu olmaktadır: “Ermenilerin tazminat hakları vardır ve ama 1934 antlaşması ile bu ödeme yapılmış ve sorun kapanmıştır.”

Oysa, Ermenilerin tazminat talebi olduğu kabul edildiği durumda, 1934 antlaşmasının bu sorunu çözdüğünü iddia edebilmek mümkün değildir. Çünkü sonuçta, sorun zaten sadece ABD ile sınırlıdır. O da, sadece 1934 antlaşmasına muhatap olan ve tazminat için başvuran 1.900-2.000 Amerikan Ermenisi ile... Soykırım sürecinde, sürülmüş ve yok edilmiş Ermeni sayısı bir milyonun üzerindedir. O halde, Türk Tarih Kurumu’nun mantığına göre, 1934 antlaşmasının kapsamadığı Ermenilerin tazminat sorunu Türkiye’nin önünde durmaktadır.

Konunun bir başka önemli boyutu daha vardır. 1934 antlaşmasını, Amerikan Ermenilerine tazminat ödendiği biçiminde yorumlamak Türk hukuk sistemi açısından da mümkün değildir. Müzakereler boyunca Türk tarafının bu konuda çok sert bir tutum takındığı ve sonuçta konunun gündeme dahi alınmadığını görmüş bulunuyoruz. Gündeme alınmayan bir hususun var sayılması mümkün değildir. Türki-

ye biliyordu ki, eğer ABD ile görüşmelerde bu konuda en küçük bir taviz verirse, bu diğer ülkeler için de örnek teşkil edecektir. Bu nedenle, Ermenilerin uğradıkları zararların tazmini meselesi kategorik olarak reddedilmiş ve konu sürekli olarak uluslararası görüşmelerin dışında tutulmuştur.

Türkiye'nin bu konuda son derece dikkatli olduğunu, 28 Haziran 1923'te çıkartılan 2559 sayılı kararnameden de biliyoruz. Hatırlanacağı üzere, bu kararname ile Türkiye, yurt dışında bulunan Ermenilerin vekâletname yoluyla kendi mallarını geri isteme yolunu kapatmış bulunuyordu. Yani bırakınız, konuyu uluslararası düzeyde görüşme ve pazarlık konusu yapmayı, Ermenilerin Türkiye'de birilerine vekâlet vererek hak aramalarının bile yolu kapatılmıştır. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde, özellikle de 1920 ve 30'lu yıllarda çıkartılan onlarca kanun ve yönetmeliğin hiçbirisinde, dış ülkelerin herhangi birisinde yaşayan Ermeniler için özel bir düzenleme yapıldığına ilişkin bir ibare yer almamıştır.

Uluslararası Komisyon ve Karma Hakem Mahkemeleri

Ermenilerin el konulan mallarının iadesi başka uluslararası platformlarda da ele alınmıştır. Bunlardan bir tanesi, Lozan Antlaşması'nın 58. maddesine dayanarak, Müttefik Kuvvetler tarafından Paris'te 23 Kasım 1923'te imzalanan bir protokol ile kurulan ve Paris Komisyonu olarak bilinen "Müttefikler Arası Türkiye'de Uğranılan Zararları Tespit Komisyonu"dur.⁶⁷ Diğeri ise yine Lozan Antlaşması'nın

67 Protokolün tam metni için bkz. British Empire, France, Italy, Japan and Rumania, Convention concerning the Assessment and Reparation of Losses suffered in Turkey by Nationals of the Contracting Powers, together with Protocol, signed at Paris, November 23, 1923, *League of Nations Treaty Series*, no: 713, 1924. <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/160.pdf> giriş tarihi: 15 Temmuz 2012.

65 ve 66. maddelerinde kurulmasından söz edilen Karma Hakem Mahkemeleridir. Ermeniler bir de doğrudan Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine başvurmuşlar ve özellikle Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunması maddeleri hükümleri gereği haklarını aramışlardır.

Paris Komisyonu'na esas teşkil eden Lozan Antlaşması'nın 58. maddesine göre, Yunanistan hariç diğer imzacı devletlerle Türkiye, 1 Ağustos 1914 ile Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe gireceği tarih arasında "uğramış oldukları gerek savaş eylemleri, gerekse zoralm, haciz, dilediği gibi kullanma ve el koyma tedbirlerinden doğan kayıp ve zararlardan dolayı her türlü parasal istemde bulunma hakkından karşılıklı olarak" vazgeçeceklerdi.⁶⁸

Madde iki önemli kısıtlama getirmektedir. Birincisi, bu vazgeçme antlaşmanın III. bölümünde yer alan, ekonomik hükümler ve özellikle mallar, haklar ve çıkarlar ile ilgili hükümleri zedelemeyecektir. İkincisi, Türkiye ayrıca, Almanya ile imzalanan Versailles Antlaşması'nın 259., Avusturya ile imzalanan Saint-Germain antlaşmasının 210. maddelerinde de yer alan, Almanya ve Avusturya tarafından Türkiye'ye verilmiş altınlar üzerinde her türlü haktan (Yunanistan hariç) müttefik devletler yararına vazgeçecektir.

Toplam miktarı, o zamanın değeri ile 5 milyon sterlin olarak tahmin edilen bu altınlar, İngiltere, İtalya, Fransa, Romanya ve Japonya vatandaşlarının, Türkiye'den alacakları savaş tazminatını karşılamak için kullanılacaktır.⁶⁹ Sözü edi-

68 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 20.

69 Berlin'de, bir Alman bankasına yatırılmış olan bu altınların kaynağı tartışma konusu olmuştur. Türk Tarih Kurumu adına yapılan bir açıklamada, el konulan altınların, İttihatçılar tarafından 1916 yılında Berlin'e aktarılan Ermeni altınları olduğu iddia edilmiş ve buna dayanarak, Ermenilere tazminatın, bu altınlara el koyan İngiliz ve Fransızlar tarafından ödenmesi gerektiği ileri sürülmüştür (*Bugün*, 25 Haziran 2012). Oysa müttefik kuvvetlerin el koyduğu bu altınların Ermenilerle bir alakası yoktur. Para, Avusturya ve Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne, Düyun-u Umumiye'ye kredi olarak verilmiş ve bu ku-

len 23 Kasım 1923 tarihli Paris protokolü bu amaçla imzalanır. Lozan'ın yürürlüğe girmesinden sonra bir ay içinde bir komisyon oluşturulması karara bağlanır.⁷⁰ Komisyon, İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerden oluşacaktır. Tüm başvurular için bir yıllık bir zaman süresi tanınır. Protokolün altıncı maddesi hangi zararların tazmin edileceğini düzenlemektedir. Konumuz açısından, özellikle zorla el koyma (*requisition*), Haciz-Kamulaştırma (*sequestration*) veya müsadere-el koyma (*confiscation*) ile İzmir yangını nedeniyle uğranılmış zararların sayılmış olması çok önemlidir.⁷¹

1925 yılında çalışmalarına başlayan komisyon, 15 Mart 1930'da çalışmalarını tamamlamış⁷² ve toplam 15.600 civarında başvuruyu ele alarak incelemiştir.⁷³ Komisyon üyeleri çalışma sırasında, başvuruları yerinde incelemek amacıyla İstanbul'u ziyaret etmiş, Filistin'e alt komisyon yollamış, İzmir ve İstanbul'da birer kalıcı alt-komisyon kurmuşlardır.⁷⁴ Sonuçta Fransa, İngiltere, İtalya, Romanya ve Japonya vatandaşlarına toplam 25.628.595,53 dolar tazminat ödenmiştir.⁷⁵

ruluş ilgili parayı 1915 yılında Berlin'de bir bankaya yatırmıştır. İttihatçıların aktardıkları altınlar ise 1916 yılına aittir ve akıbeti belli değildir. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hrayr S. Karagueuzian ve Yair Auron, *A Perfect Injustice, Genocide Theft of Armenian Wealth*, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J., 2009, s. 99-135.

70 *League of Nations Treaty Series*, no: 713, 1924. <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/160.pdf> giriş tarihi: 15 Temmuz 2012.

71 *A.g.e.*

72 Errol M. McDogall, *Reparations, 1930-31. Special report upon Armenian claims*, F.A. Acland: printer to the King, Ottawa, 1931, s. 3.

73 Bu rakam sadece İngiltere, Fransa ve İtalya'dan başvuranlara ilişkindir. Japonya ve Romanya de eklenince daha fazla bir sayıya ulaşmak mümkündür. 15.600 rakamı, İngiliz Parlamentosu'nun 23 Mayıs 1928 tarihli oturumunda Maliye Bakanlığı yetkilisi tarafından dile getirildi; http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1928/may/23/turkey-british-claims#S5CV0217P0_19280523_CWA_84, giriş: 15 Temmuz 2012.

74 Kaprielian Churchill, *Like Our Mountains, A History of Armenians in Canada*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2005, s. 208.

75 E. Russell Lutz, "Claims against Turkey", s. 348-49.

Komisyonun esas görevi müttefik devletler vatandaşlarının zararlarını tazmin etmektir. Bu vatandaşlar arasında Osmanlı asıllı kişiler de (ağırlıklı Rum ve Ermeniler) bulunuyordu ve onlar da savaş sırasında uğradıkları zararların tazmin edilmesi için komisyona başvurmuşlardı. Fakat bu kişilerden, kendilerinin 1914 öncesi itibarıyla ilgili ülke vatandaşlığına geçmiş olduklarını göstermeleri isteniyordu. Tazminat konusu, sadece el konulmuş mal ve mülklerden ibaret değildi; bu kişilerin aile mensuplarının öldürülmüş olması da tazminat konusuna dahil idi. Sonuçta komisyon, öldürülen eş ve her bir çocuk için de belli bir miktar ayırarak, Osmanlı kökenli vatandaşların zararlarını telafi amacıyla da ödemeler yaptı.⁷⁶ Bu kişiler içinde Ermeni asıllı kişiler de vardı. Paris komisyonunun Ermeni asıllı Fransız, İngiliz ve İtalyan vatandaşlarına ödeme yapmış olması önemlidir.⁷⁷

Ermenilerin el konulan mallarının iadesi sorununun ele alındığı bir diğer uluslararası platform, Lozan Antlaşması'nın "Mallar, Haklar ve Çıkarlar" kısmında kurulması öngörülen Karma Hakem Mahkemeleridir. Bu mahkemelerin çalışma koşulları ve süresi antlaşmanın 92 ile 98. maddeleri arasında düzenlenmişti. Karma Hakem Mahkemeleri kurul-

76 Kanada Ermenilerinin başvurusu üzerine verilen kararda, katliam sırasında öldürülen her eş için 100 lira ve her çocuk için 20 lira ödenmesi kabul edilmiştir. Errol M. McDogall, *Reparations, 1930-31. Special report upon Armenian claims*, s. 10.

77 Konunun önemi şuradadır ki, yukarıda da gördüğümüz gibi, Türk Hükümeti, gerek Lozan'da gerekse daha sonra ABD ile ikili görüşmelerde, Osmanlı Ermenilerinin diğer ülke vatandaşlığına geçmiş olmalarını bu kişilerin 1869 vatandaşlık yasasına aykırı davranarak, Osmanlı hükümetinden habersiz diğer ülke vatandaşlığına geçtikleri için tanımıyordu. Paris Komisyonu kararlarında acaba Türkiye'nin bu itirazları ne derece dikkate alınmıştır; bu ayrı ve önemli bir araştırma konusudur. Komisyon, Kanadalı Ermenilerin tazminat taleplerini reddetmiş, sadece ailelerin öldürülmesi nedeniyle, komik miktarda para ödemesi yapmak istemiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kaprielian Churchill, *Like Our Mountains*, s. 210-214.

ması, Birinci Cihan Harbi sonrasında imzalanan birçok antlaşmada yer almıştır.⁷⁸

Mahkemelerin kuruluş tarihleri ve çalışma süreleri farklılıklar göstermiştir. Örneğin, İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesi, çalışma koşullarını belirleyen 63 maddelik protokolün hazırlanması uzun tartışmalar nedeniyle geciktiği için, ancak 29 Aralık 1925'te kurulabilmiş, ilk oturumunu ise 22 Şubat 1927'de yapabilmektedir. 16 Mayıs 1933 tarihinde, İngiliz Parlamentosu'nda bir soru önergesine verilen cevapta, bu tarih itibarıyla, gerek Paris Komisyonu'nun gerekse İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesi'nin görevini tamamlayarak dağıtıldıkları bildirilir.⁷⁹

Aslında İngiliz-Türk Karma Hakem Mahkemesi hakkında verilen bilgi tam doğru değildir; mahkeme görevini tamamlayamamıştır ve birçok dosyaya bakılamamıştır. Konu görüşmeler yoluyla halledilmeye çalışılır. Sonunda taraflar 23 Mart 1944 tarihinde, karşılıklı mektup teatisi biçiminde bir anlaşmaya varırlar. Buna göre, Türkiye, açık kalan tüm dosyaları kapatmak amacıyla, faizsiz on taksitte ödenmek koşuluyla, 107.100 Ltqs. (?) ödeme yapmayı kabul eder. Türk Hükümeti tarafından verilen mektupta, bu miktarın ödenmesi "Türk Hükümetini İngiliz Hükümeti ve vatandaşlarının Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi'nin... [kararlarından] doğan mecburiyetlerden muaf tutacaktır" denir. Cevabi notada İngiliz Büyükelçiliği, daha önce sözlü olarak varılan bu antlaşmanın kendi taraflarınca da tasdik edildiğini tekrar eder.⁸⁰

78 Çalışmanın kapsamını çok genişleteceği ve ayrıca uluslararası hukuk ile ilgili ayrıntılı teknik tartışmaları içerdiği için, konunun ayrıntısına burada girilmeyecek sadece bir-iki örnek ile yetinilecektir. İlgili Karma Hakem Mahkemele-ri kararları 10 cilt halinde yayınlanmıştır. Gilbert Gidel, *Recueil des décisions des Tribunaux Arbitraux Mixtes instituts par les Traités de Paix*, 10 cilt, Buffalo: William S. Hein & Co., Inc; 2006.

79 http://hansard.millbanksystems.com/commons/1933/may/16/turkey-british-claims#S5CV0278P0_19330516_HOC_150, giriş: 15 Temmuz 2012.

80 Exchange of Notes between His Majesty's Government in the United Kingdom

Karma Hakem Mahkemelerinin verdikleri kararlar kendi başına ayrı bir araştırma konusudur. Bizim açımızdan önemli olan Mahkemelerin, Emval-i Metruke Kanunu ve buna dayanarak Ermeni mallarına el konulmasını ve İzmir yangını, Lozan Antlaşması'nın 65. maddesi çerçevesinde değerlendirmiş olmasıdır. Ayrıca, ilgili ülke vatandaşı olmuş Ermenilerin başvurularının bazılarının kabul edilmiş, bazılarının ise reddedilmiş olması ilginçtir fakat burada her bir dosyanın içeriği önemli bir rol oynamıştır.

Mahkemeyi en çok uğraştıran ve kararları etkileyen önemli konuların başında, çalışma boyunca sıkça değindiğimiz vatandaşlık konusu geliyordu. Türkiye mahkemelerin, Türkiye ile ilgili ülke (İngiliz, Fransız, İtalya vb.) vatandaşları arasındaki sorunları ele almaya yetkili olduğunu iddia ederek, Osmanlı asıllı Ermenilerinin bu kapsamda ele alınmayacağını ve mahkemelerin bu konuda yetkisiz olduğunu savundu. Mahkemelerin konuya ilişkin aldığı kararlarda bazı önemli farklılıklar görülmüştür.

Örneğin, İngiliz-Türk Karma Mahkemesi, 80 kadar Kıbrıslı ile ilgili davada, Kıbrıs 5 Kasım 1914'te İngiliz topraklarına katıldığı ve mahkeme ancak 29 Ekim 1914 itibarıyla müttefik ülke vatandaşları olanların tazminat sorunu ile ilgilendiği için, ilgili kişilerin İngiliz vatandaşı sayılmalarının mümkün olamayacağına karar vermiştir. Fakat bu, Kıbrıslıların tazminattan mahrum kalacakları anlamına gelmez. Çünkü mahkeme, Kıbrıslıların Lozan Antlaşması'nın 64. maddesinde tanımlanan "müttefik uyruk" tanımı kapsamına girdikleri kanaatindedir. Tanıma göre, "Müttefik devletlerin uyrukluğunda bulunmamakla birlikte, bu devletlerin olgusal [fiili] korumasından yararlanmış" kişiler de "müt-

and the Government of the Turkish Republic concerning the Liquidation of Unexecuted Judgments of the Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal, Ankara 23 March 1944, Treaty Series, No. 48 (1946) (London: His Majesty's Stationary Office, 1946).

tefik uyruk” sayılabileceklerdir. Kıbrıs, 4 Haziran 1878’den beri İngiliz koruması altındadır.⁸¹

Öte taraftan aynı mahkeme, Agopian adlı Ermeni asıllı bir İngiliz vatandaşın davasında, Türkiye’nin bu kişinin kendi vatandaşı olduğu tezini kabul etmiştir. Mahkemeye göre, İngiliz vatandaşı olmuş bir kişi, eğer Türkiye tarafından vatandaşlıktan çıkartılmamışsa, o ülkenin vatandaşı sayılabilir.⁸² Dolayısıyla Agopian Türk vatandaşıdır ve dava mahkemenin konusu olamaz.

Fransız-Türk Karma Hakem Mahkemesi ise vatandaşlık konusunda, tam tersi bir tutum takınmış ve Türkiye’nin tezi ni kabul etmemiştir. 1928 yılında, Apostolides adlı bir Fransız vatandaşının davasında Türkiye, klasik argümanını ileri sürmüş ve Türk makamlarından izin almadan Fransa vatandaşlığına geçtiği için Apostolides’in Fransız vatandaşlığının geçersiz olduğunu savunmuştur. Türkiye’ye göre, Apostolides hâlâ Türk vatandaşıdır ve komisyonun bu davaya bakma yetkisi yoktur. Komisyon ise davaya bakmaya yetkili olduğunu söyleyerek, Türkiye’nin aleyhine karar verir. Kararda, vatandaşlıkla ilgili sadece kişinin vatandaşlığından çıktığı devletin otoritesinin yeterli olamayacağı, tüm diğer devletlerin de bunu tanıması gerektiği ilkesinden hareket edilmiştir.⁸³ Benzeri bir karar ABD ile Mısır arasındaki bir davada alınacak ve mahkeme, Mısır’ın, Türkiye gibi, 1869 vatandaşlık kanununu temel alan argümanını reddedecektir.⁸⁴

81 W. H. Hill, “The Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal”, *Juridical Review* 47, no. 3, 1935, s. 248. Benzeri bir başka başvuruda, Mahkeme, davacının talebini, “Britanya tarafından korunma altına alınmış kişi” statüsünü ispat edemediği için reddetmiştir. Arnold D. McNair ve H. Lutterpacht (ed.), *International Law Reports, Annual Digest of Public International Law Cases, years 1927 and 1928*, Cilt 4, Grotius Publications Ltd., Cambridge, 1981, s. 309-310.

82 A.g.e., s. 248-9.

83 Arnold D. McNair ve H. Lutterpacht (ed.), *International Law Reports*, s. 312-313.

84 Paul Weis, *Nationality and Statelessness in International Law*, Alphen aan den Rijn Sijthoff & Noordhoff International Publishers B.V., 1979, s. 130.

Türk-Yunan Karma Hakem Mahkemesi'nin İzmir yangınına ilişkin aldığı bir karara da değinmekte fayda vardır. Konu, TBMM gizli oturumunda da söz konusu edilen, bir banka kasasında saklı olan ve zorla açılıp el konulan mücevherlere ilişkindir. Baron de Nordenskjöld ve Ahmed Rechid Kyriacopoulos tarafından açılan davada Mahkeme Türkiye'yi suçlu bulmuş ve zararın tazmin edilmesine karar vermiştir.⁸⁵

Ermenilerin haklarını aramak için başvurdukları mercilerden bir tanesi de doğrudan Milliyetler Cemiyeti'nin kendisi idi. Özellikle Atina Ermeni Mülteciler Komitesi Sekreteri M. Essayan'ın hem kendi hem de diğer Ermeniler adına yaptığı başvuru, bunların içinde en çok bilinenidir. 17 Şubat 1925 tarihinde Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Eric Drummond'a, Ermeni mültecilerin "Türkiye Cumhuriyeti'ne geri dönmele-ri, İzmir'deki banka hesaplarının üzerindeki ambargonun kaldırılması ve Anadolu'da yer alan mülklerinin iade edilmesi" konusunda başvuran Essayan'ın girişimi sonuçsuz kalacaktır. Milletler Cemiyeti, Türkiye'nin, 20 Ekim 1925 tarihli cevabında ileri sürdüğü usul hakkındaki itirazını haklı bularak, başvuru konusunda herhangi bir işlem yapmayacaktır. Buna göre, başka bir ülkenin (Yunanistan) vatandaşı olan Essayan'ın, başka bir ülkeyi (Türkiye'yi) ilgilendiren bir konuda Milletler Cemiyeti'ne başvuru hakkı yoktu.⁸⁶ Ermenilerin geri dönme

85 Arnold D. McNair ve H. Lutterpacht (ed.), *International Law Reports*, s. 395. Dava, Lozan Antlaşması'nın 67. maddesine dayanarak açılmıştır. (Maddeye göre, Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven devletleri, karşılıklı olarak, "ordularınca ya da yönetim makamlarınca el konmuş, haczedilmiş... her türlü taşınır malların aranmasını ve bulunanların geri verilmesini" kabul etmişlerdir. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 23.) Türkiye kağıt ve bozuk paralar ve hisse senetlerinin bu madde kapsamına girmediği itirazında bulunmuş ve Mahkemeye hiçbir liste sunmamıştır. Mahkeme, 26 Temmuz 1928'de verdiği kararda, dilekçe sahiplerinin sunduğu liste ve değer miktarını kabul etmiş ve Türkiye'yi buna göre ödeme yapmaya mahkûm etmiştir.

86 League of Nations: Council. *Return to Turkish Armenian Refugees in Greece of their Deposits in Foreign Banks at Smyrna and Their Property Left in Asia Minor*

ve/veya mallarını geri isteme girişimleri Milletler Cemiyeti koridorlarında kaybolup gidecektir.

Eğer, Lozan sonrası Türkiye dışına düşmüş Ermenilerin –ki sağ kalmayı başaran Ermenilerin büyük gövdesini onlar oluşturunuyordu–⁸⁷ el konulan mallarının iadesi konusunda genel bir son söz söylemek gerekirse, o da Türkiye'nin bu insanlara hiçbir tazminat ödemediği ve mallarını geri vermediği gerçeğidir. Bu sonuçta iki önemli neden belirleyici olmuştur. Birincisi, Türkiye, Ermenilerin uluslararası antlaşmalardan doğan haklarını karşılamamak için, kendisinin de imzaladığı bu antlaşmaları çiğnemekte hiçbir mahzur görmemiş; ayrıca Ermenilerin mallarını almak için Türkiye'ye bireysel olarak girmelerini de engellemiştir. İkincisi, yukarıda ele alınan Amerika ve Fransa ile yapılan görüşme ve antlaşmaların da açık olarak gösterdiği gibi, Ermenilerin en temel problemi kendilerini temsil edecek bir kurumdan yoksun olmalarıydı. Temsilci bir otorite yokluğu nedeniyle, herhangi bir devlet Türkiye ile görüşürken, Ermeni taleplerini kendi ilişkileri için bir engel olarak görmüş ve bunları gündemi dışında bırakmakta hiçbir mahzur görmemişlerdir. Sonuçta bu talepler günümüze taşınmıştır.

(*the Essayan Petition*). Geneva: np, 1925. Ayrıca bkz., Mehmet Şükrü Güzel, "Anayasal Düzen, Hukuk, Adalet, Diaspora Ermenilerinin Türkiye Cumhuriyetine Toplu Geri Dönabilmeleri Mücadelesi", http://www.21yyte.org/tr/ya-zi6103-Diaspora_Ermenilerin_Turkiye_Cumhuriyetine_Toplu_Geri_Donebilme_Mucadelesi_.html, giriş: 20 Aralık 2011.

- 87 Soykırım ve 1919-1922 dönemi sonrası ne kadar Ermeninin sağ kaldığı ciddi bir tartışma konusudur. 16 Kasım 1922 tarihinde, Ermeni Yurdu tartışmalarını çerçevesinde hazırladıkları bir raporda, Birleşik Ermeni Delegasyonu soykırımdan sağ olarak kurtulan Ermeni sayısını 817.873 olarak vermektedir. Bunun 281.000 kadarının Türkiye'de olduğu tahmin edilmektedir. Levon Marashlian, "The Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economic and Morality in American and British Policies, 1920-1923", Cilt 1, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1992, s. 490-491.

Lozan Sonrası Türkiye: Etrafı Bir Kale Gibi Örmek

Lozan Antlaşması 6 Ağustos 1924'te yürürlüğe girdi. Antlaşmanın Emval-i Metrukeler ile ilgili getirdiği en önemli değişiklik Türkiye'de kalmayı başaran Ermenilere mallarının geri verilmesi zorunluluğu idi. Bu nedenle Emval-i Metruke Kanunlarını Lozan hükümleri ile uyumlu hale getirmek için bazı değişiklikler yapmak gerekiyordu.

Ülke içi kanunların Lozan ile uyumlu hale sokulması kadar ciddi bir başka sorun daha vardı. Yurt dışında yaşayan Ermeniler bireysel olarak gelmek ve mallarını almak isterlerse ne olacaktı? Konu Lozan'da kesin bir çözüme bağlanmamıştı. Türkiye, Ermenilerin kitlesel geri dönüşlerine itiraz etmiş ve bunu engellemişti ama bireysel geri dönüşleri ilke olarak kabul etmek zorunda kalmıştı. Şimdi bu dönüşlere engel olmak, deyim yerindeyse Türkiye'nin etrafını bir kale gibi örmek gerekiyordu.

Lozan'da bu tür sonuçlar çıkacağını hesap eden hükümet, hatırlanacağı gibi Lozan öncesi bazı tedbirler almış ve 14 Eylül 1922 tarihinde, Ermenilere mallarının geri verilmesini öngören 8 Ocak 1920 kararnamesini iptal etmiş, 26

Eylül 1915 Tasfiye Kanunu'nu yeniden yürürlüğe sokmuştu. Buna uygun olarak, 31 Ekim 1922'de, 8 Kasım 1915 tarihli tüzükte yapılan çok önemli bir değişiklikle mallara el koyma yetkisini, 1918-1923 arasını da kapsayacak şekilde genişletmişti. Buna göre, genel savaştan önce veya sonra *her ne suretle olursa olsun* seyahat amacıyla yabancı veya işgal edilmiş ülkelere gidip henüz dönmemiş olan kişilerin dönüşüne kadar, taşınır ve taşınmaz malları hükümetçe idare olunacaktı.

Bu husus daha sonra, 15 Nisan 1923 tarihli kanun ile daha da pekiştirilmişti. Kanunun altıncı maddesi ile, "*her ne suretle olursa olsun kaybolan veya bir yerden ayrılan veyahut yabancı ve işgal edilmiş ülkelere veya İstanbul veya bağlı yerlerine kaçanların terk edilmiş taşınır ve taşınmaz malları, borçları ve alacakları*" hakkında da 26 Eylül 1915 tarihli Kanun ile 15 Nisan 1923'te yapılan değişiklikler uygulanacaktır.¹

Hükümet bu arada bir başka bir şey daha yapmış ve Lozan Antlaşması'nı beklemeden, elindeki Emval-i Metrukeleleri dağıtmaya da başlamıştır. Örneğin, 13 Mart 1924'te çıkarttığı bir kanun ile, "mübadeleye gayri tabi eşhasa ait olup Hükümet yedinde [*elinde*] bulunan metruk emlak ve arsa(yı)", savaş sırasında emlakları tahrip edilmiş olanlara "muhtaç olanlar tercih edilmek şartıyla" vermeye başlar.² Yine bunun gibi, 3 Nisan 1924'te, Emval-i Metrukeden hükümete tahsisi gerekli görülen binaların hükümete devri hususunda kolaylık gösterilmesine ilişkin bir kararname çıkartılır.³

1 Salâhaddin Kardeş, '*Tehcir*' ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 103.

2 Resmi Ceride, sayı: 68, 7 Nisan 1340 (1924). Kanunun tam adı, "Hükümet Yedinde Sahipsiz Olarak Mevcut Bulunan Emlâkin, Emvâl ve Emlâki Düşman, Usât ve Hasb-el-lüzum Hükümet Tarafından Tahrip Edilmiş Olanlara Nispet Dâhilinde Tevzii Hakkında Kanun", tam metin için bkz. T.C. Maliye Vekâleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mûteallik Mevzuat*, s. 488.

3 A.g.e., s. 434. Kararnamenin tam adı, "Emvâl-i Metrukeden Hükümet Konağı İttihazına Elverişli Binaların Devâir-i Hükûmete Tahsisi Zımında Mümkün Olan Suhuletin Gösterilmesi Hakkında Kararname".

Alınan bu tedbirlere rağmen ve mal dağıtımın başladığı koşullarda, eğer Ermeniler Lozan'ın yarattığı imkânlardan yararlanarak dönmek isterlerse ne olacaktı? Bu kişilere mallarını geri vermek istemeyen Türkiye'nin yapacağı tek şey elbette, Ermenilerin ülkeye girişlerini engellenmektir. Girişleri tümüyle yasaklamak Lozan nedeniyle mümkün değildi. Türkiye'nin bulabildiği iki araç vardı. Birincisi, 1869 vatan-daşlık yasası ve özellikle de beşinci maddesi; diğeri ise bireysel bazda yapacağı emniyet soruşturması. Fakat aşağıda göreceğimiz gibi bu iki mekanizma da işe yaramayacak, hem dışarıda başka ülkelerle diplomatik krizlere hem de içeride politik skandallara yol açacaktı.

“Tehlike” sadece, yurt dışından Ermenilerin gelmesi ile de sınırlı değildi. Türkiye içinde zorunlu yer değiştirmiş Ermeniler de eski yerlerine geri dönmek ve mallarını almak isteyebilirlerdi. Tüm bunların engellenmesi gerekiyordu. Bu nedenle, ülkeye giriş-çıkış kanunları değiştirildi ve ülke içinde seyahat yasakları kondu. Türkiye, etrafı surlarla çevrilmiş bir kaleye çevrildi.

Amerikan Ermenileri Sokulmuyor

İlk politik kriz ABD ile çıktı. Bireysel olarak giriş yapma hakkını kullanmak ve mallarını geri almak isteyen bir grup Amerikan Ermenisi, 1923 Ağustos ayında Amerikan pasaportları ile Türkiye'ye giriş yapmak istediler ve fakat tutuklanarak geri gönderildiler. İstanbul'da görev yapmakta olan Amerikan Yüksek Komiseri Bristol, konuya ilişkin ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta şunları yazar: “Amerika Birleşik Devletleri'nden kalkan *Canada* isimli buharlı gemide, New York'taki İspanyol Konsolosu tarafından gereğine uygun şekilde hazırlanan vizelerinin bulunduğu pasaportlarıyla birlikte kısa süre önce

Türkiye'ye varan Osmanlı kökenli Amerikan vatandaşlarının bir kısmının karaya çıkma izni reddedilmiş ve bu kişiler sınır dışı edilmekle tehdit edilmiştir [hâlâ edilmektedir?].” Yapılan görüşmelerde, Türk yetkililer Bristol’ü, “Osmanlı kökenli yabancı uyruğa geçmiş vatandaşların Türkiye'ye girişine bundan böyle izin verilmeyeceği konusunda” bilgilendirirler. Bu nedenle Bristol, hükümetinden benzeri durumda olan kişilere pasaport verilmemesini de rica eder.⁴

Yine aynı gün çektiği bir başka telgrafta, Bristol, Türk Hükümetinin bir başka kararını da aktarır; “Adnan Bey... ABD vatandaşlığına geçmiş olan Helenik (Osmanlı olmayan) kökenli Amerikalıların, yine ABD vatandaşlığına geçmiş olan Rus-Ermeni kökenli Amerikalılarla birlikte Türkiye'ye serbestçe girmesine izin verileceği konusunda beni bilgilendirdi. [Ayrıca] Osmanlı kökenli Amerikan vatandaşlarının Türkiye'ye gelmeleri durumunda tutuklanmayacakları, ancak polis tarafından ülkeyi terk etmelerinin talep edileceği konusunda bana güvence verdi ve buna ilaveten benzer her bir durumda bana haber verileceğini garanti etti.”⁵ Karar ilginçtir. Osmanlı kökenli olmamaları koşuluyla Yunan ve Ermenilerin Türkiye'ye girişleri serbesttir fakat Osmanlı Ermenilerinin Türkiye'ye girişi yasaktır.

Türkiye'nin bu kararı 1869 vatandaşlık kanunu ve 1918 Kasım tarihli Pasaport Kanunu'na dayanak verdiğini tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Vatandaşlık Kanunu Türkiye'ye Ermenilerin Amerikan vatandaşlığını kabul etmeme

4 İstanbul Yüksek Komiseri Bristol'den Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 6 Ağustos 1923; United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1923, Cilt II, s. 1191; <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=article&did=FRUS.FRUS1923v02.i0029&id=FRUS.FRUS1923v02&isize=M>, giriş: 20 Temmuz 2012.

5 A.g.e., s. 1192.

imkânı vermekteydi. Türkiye isterse bu kişileri Türk vatandaşlığından atabilirdi ama bunu yapmamaktadır; çünkü o zaman, bu kişilerin sıradan yabancılar olarak Türkiye'ye girme riski doğardı. Pasaport Kanunu'nun üçüncü maddesine göre ise hükümetten izin almadan gelen muhacirler ve vatandaşlıktan çıkartılmış kişiler, uygun pasaportlara sahip olsalar dahi ülkeye sokulmayabilirdi. Ayrıca aynı kanunun 23. maddesine göre, hâlâ Osmanlı vatan-daşı olan bir kişi, "ecnebî pasaportunu hâmilan Memâlik-i Osmaniye'ye dâhil olur ise altı aydan iki seneye kadar hapis" cezasına çarptırılabilirdi.⁶ Türkiye, Amerikan Ermenilerini vatandaşlıktan atmayarak, tüm bu alternatifleri elinde saklı tutmaktadır. Amerika'ya verilen söz ise, bu gibi kişilerin artık tutuklanmayacağı ve hemen geri gönderileceği idi.

Bristol, Türk Hükümetinin, Osmanlı kökenli Amerikalılara pasaport verilmemesi ricasını Washington'a bildirir. 21 Ağustos'ta verilen cevapta, hükümetin vatandaşları arasında ayrımcılık yapamayacağı aktarılır. "Birleşik Devletler vatandaşlığına kabul edilenlerin tümü, bu ülkede doğmuş kişiler ve mülklerine ilişkin verilmiş haklarla uyum içinde, yabancı ülkelerde iken bu Hükümet tarafından korunma hakkına sahiptirler ve korunacaklardır." Cevapta ayrıca, yapılabilecek tek şeyin, Osmanlı kökenli vatandaşları, bu ülkeye gittikleri durumda, tam olarak koruyamayacakları konusunda uyararak olduğu söylenir.⁷

Konu Lozan Antlaşması'nın Amerikan Senatosu tarafından kabul edilmesinin önünde de bir engel teşkil ediyordu. İstanbul'a yazılan 29 Eylül 1923 tarihli ikinci bir notta, aslında konu hakkında Türkiye ile ABD arasında yürürlüğe girmemiş bile olsa 1874 tarihinde bir antlaşmanın imza-

6 BOA/DH.IUM., 20/21-14/04, Pasaport Kanunu.

7 A.g.e., s. 1193.

lanmış olduğu aktarılır. Ayrıca, 1869 kanununun kapitülasyonlar gibi çok özel şartların ürünü olarak gündeme getirildiği ve bunların kaldırılması ile artık böylesi bir kanuna gerek olmadığı ve Türkiye'nin bu konudaki tutumunu değiştirmesi gerektiği fikri ileri sürülür.⁸

Bristol'den Türk yetkililere hatırlatılması istenen önemli bir husus da, Amerika'nın kendi vatandaşı olmuş kişilerin haklarını, geriye dönerek savunmak gibi bir tutumunun olmadığıdır. Yani, Ermenilerin mallarına yönelik koruma talebi, bu kişiler ancak Amerikan vatandaşı oldukları andan itibaren söz konusudur ve vatandaş olmadan önceki dönemde yapılan uygulamaları kapsamaz.⁹

Bu tartışmalar sırasında taraflar, yukarıda da ele aldığımız gibi, 23 Aralık 1923 tarihli mektup teatisi ile tazminat meselesini, antlaşma onaylandıktan sonra kurulacak ortak bir komisyonda ele almak üzere ertelerler. 31 Aralık'ta Bristol, benzeri bir tutumun vatandaşlık ile ilgili sorunda da takınılmasını önerir. Çünkü, Bristol, Türkiye'nin "Osmanlı asıllı [Amerikan] vatandaşlarını ilgilendiren tüm sorunlarda mantıksız düşmanlık içinde" olduğunu gözlemektedir. Ona göre bunun iki nedeni vardır. Birincisi, ABD'de Rum ve Ermenilerin Türkler aleyhine yaptıkları propaganda; diğeri ise, eğer bu insanların geri dönmelerine müsaade edilirse, yeniden Türk ekonomisini kontrol altına alacak olmalarından duyulan korku. Bu nedenle, konu hakkında kısa vadede herhangi bir çözüm beklemek mümkün değildir. Bakanlık öneriyi kabul eder ve konu ertelenir.¹⁰ Bunun anlamı basittir, ABD vatandaşı olmuş Ermeniler gelemeyecek ve mallarını geri alamayacaklardır.

8 A.g.e., s. 1193-4.

9 A.g.e., s. 1195.

10 A.g.e., s. 1196-9.

Ermenilerin Gelmesi: Devletin Şeref ve Haysiyet Meselesi

Lozan'ın, malların geri alınmasını olanaklı kıldığını duyan ve Türkiye'ye dönüp mallarını geri almak isteyenler, sadece Amerikan Ermenileri değildi. Maddi imkânı olan bazı Ermeni ve Rumlar da geri gelmek ve mallarını almak istediler. Üstelik bu Ermeniler başka bir ülke vatandaşlığına da geçmemişlerdi ve bu nedenle kendilerine 1869 vatandaşlık kanununu uygulama ihtimali de yoktu. Türkiye'nin yapabileceği tek şey, bu kişiler hakkında güvenlik soruşturması yapmak ve bu kişileri sakıncalı bularak Türkiye'ye sokmamaktı. Böyle de yapıldı.

Bu konuda, bulabildiğimiz iki ayrı kararname mevcut. Birincisi, 18 Haziran 1923 tarihli İçişleri Bakanlığı tamimidir. Buna göre, ancak Bakanlıktan izin isteyen ve pasaportlarında Türk temsilciliklerinden veya tanıdığı elçilik ve konsolosluklardan alınmış vize bulunan kişilere giriş izni verilecektir.¹¹ İkincisi, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 5 Eylül 1923 tarih ve 6549 numaralı emridir. Bu emrin beşinci maddesine göre, “düşmanlarla teşriki mesai edip memleketimizden firar veya muhaceret edenler veya ecnebi pasaport veya lesepasesiyle gitmiş olanlar, mübadeleye tabi Rumlar avdet edemez” denilmektedir.¹² Fakat bu emirlerin girişleri tam anlamıyla yasaklaması mümkün değildi. Üstelik rüşvete son derece uygun bir ortam yaratmaya da müsait idiler. Sonuçta öyle de oldu ve 1924 ve 25 yıllarında büyük gürültüler koparacak olan önemli skandallar yaşandı.

11 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: II, İçtima Senesi: II, Cilt 4, s. 497. Tamim, Meclis'in 18 Şubat 1925 tarihli gizli oturumunda Bakan Ferit Bey tarafından okunmuştur. Amerika'dan gelen Ermenilerin, pasaportlarında uygun vizeler olmasına rağmen sokulmadıklarını ve tutuklanarak geri yollandıklarını burada hatırlatmakta fayda vardır.

12 *A.g.e.*, s. 505. Emrin ilgili beşinci maddesi, Meclis gizli oturumunda, Giresun mebusu Hacim Muhittin Bey tarafından okunmuştur.

6 Ağustos 1924 tarihinden haberdar olan bazı Ermeniler Türkiye'ye giriş yapmak ve mallarını geri almak ister. Bu girişler, İstanbul basınının olayın üstüne gitmesi ile birlikte, tüm bir 1924 boyunca üzerinde en çok konuşulan konulardan birisi olur ve kısa sürede bir skandala dönüşür. Mesele öylesine dallanıp budaklanır ki, soruşturma komisyonları kurulur, Meclis'te gizli oturumlar yapılır. Hükümet 29 Mayıs 1924'te yayınladığı bir kararname ile, Ermenilerin Türkiye'ye girmelerini devletin "şeref ve haysiyeti" ile ilgili bir sorun olarak tanımlar.¹³ Yapılan soruşturmalar sonucunda, İçişleri Bakanı Ferit Bey, 21 Mayıs'ta istifa etmek zorunda kalacak, birçok yüksek bürokrat görevinden alınacak ve tutuklanacaktır.¹⁴

Skandal 31 Mart, 1 ve 2 Nisan tarihli gazetelerde "Zengin Ermenilerin memlekete dönüş meselesi" başlığı ile bazı haberlerin çıkmasıyla başlar.¹⁵ Haberlere göre üç Ermeni İstanbul'a rüşvet vererek giriş yapmıştır. Daha sonra tüm ülkeyi saran "skandal" ve "rüşvet" tartışmalarının ilginç tarafı şudur ki, bu kişilerin ülkeye giriş yapmaları önünde hiçbir hukuki engel yoktur. Haberi skandal olarak sunan günlük gazeteler bile durumun farkındadırlar. "Türk tabiiyetinde bulunan adamların ihanetleri sabit olmadıkça ve haklarında men-i avdetlerini amir bir karar bulunmadıkça girmelerine kimsenin mani olmaya hakkı yoktur."¹⁶ Konu hakkında açıklama yapan İstanbul valisi de, gayrimüslimlerin dönüş

13 BCA/TİGMA, 030_0_18_01_01_09_27_19_001, Başvekâlet Kalemi-Mahsus Müdüriyeti, 29 Mayıs 1340 (1924) tarihli Bakanlar Kurulu kararı.

14 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, Cilt 3 (1922-1944), Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 121-124.

15 İlk haber 31 Mart 1924'te *Müstakil* gazetesinde çıktı. *Tevhid-i Efkâr*, "Firari bir Ermeni on bin lira sarf ederek İstanbul'a geldi mi?", "anlaşılmaz bir muamele", "firari Ermenilerin avdetine kim müsaade etti?" gibi başlıklarla skandalı duyurur. Dönemin basınında konunun ele alınışı hakkında bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, s. 114.

16 *Tevhid-i Efkâr*, 2 Nisan 1340 (1924).

işlerinde, her bir kişi hakkında emniyet soruşturması yapıldığını ve soruşturmanın sonucuna göre kararın İçişleri Bakanlığı tarafından verildiğini söyler.¹⁷ Daha sonra Meclis'te yapılan gizli görüşmelerde de benzeri görüşler tekrar edilecek ve İçişleri Bakanı aklanacaktır.

Haberlerin gazetede yer alması üzerine, adı geçen üç Ermeni (Karnik Sübuhyan, Gümüşgerdanyan, Beton Değirmenciyan) apar topar, zorla yurt dışına çıkartılırlar.¹⁸ Gazeteler haklı olarak, eğer çıkartılmaları gerekiyorsa o halde niye sokuldular, sorusunu sorar.¹⁹ İstanbul Polis müdürü durumu çok kısa özetler; "emir verdiler soktum, emir verdiler çıkarttım."²⁰

Konu hakkında Meclis'te yapılan bir gizli oturumda, İçişleri Bakanı bu çıkartmaların kanunsuz olduğunu açıkça itiraf edecektir. Bakan, Ermeniler "benim tarafımdan hudut haricine çıkarılmıştır. Estağfurullah çıkarılmış değil; hudut haricine çıkmaları kendilerinden rica edilmiş ve muvafakat etmişlerdir. Efendiler; çünkü masuniyeti şahsiye kanunu hiçbir kimseye bu hakkı vermemiştir. Türk tebaasından bulunan ister Rum, ister Ermeni, kim olursa olsun; bunları çıkarmak hakkı verilmemiştir."²¹

Ermeniler apar topar zorla yurt dışına çıkartılmış olsalar bile, gazeteler işin peşini bırakmak niyetinde değildirler ve rüşvet iddiaları olduğu ve alanların da açığa çıkartılmasını isterler. İstanbul'da normal pasaportla bile giriş yapmış Ermenilerin peşine düşülür ve bu insanlar hakkında da aleyhte yayınlar yapılır.²² Vatandaşlar da koroya katılır ve bası-

17 A.g.e., 3 Nisan 1340 (1924).

18 A.g.e., 4, 5 Nisan 1340 (1924). 4 Nisan'da karar alınmış, 5 Nisan'da çıkartılmışlardır.

19 *Vakit*, 4 Nisan 1340 (1924). Mehmet Asım [Us]'un köşe yazısı.

20 *Tevhid-i Efkâr*, 15 Nisan 1340 (1924).

21 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İctima Senesi: II, Cilt 4, s. 501.

22 *Tevhid-i Efkâr*, 14 Nisan 1340 (1924).

na, izinsiz girmiş olduğu tahmin edilen kişilerle ilgili ihbarlar yağmaya başlar: “İki Firari Daha Şehrimizde!”, “Polis Müdüriyetinin ve Tasfiye Komisyonu’nun Nazar-ı Dikkatine” başlıkları atılır; birçok insanın isim ve adresleri yayınlanır.²³

İstanbul basınına taşradan gönderilen mektuplarda, konunun bir tek İstanbul ile sınırlı olmadığını anlıyoruz. Anadolu’nun birçok yerinde Ermeniler geri dönmek ve mallarını almak istemektedirler. *Tevhid-i Efkâr*, “Zengin Ermenilerin avdeti suiistimali gün geçtikçe anlaşılıyor ki, yalnız İstanbul’a münhasır değildir. Bilakis bu suiistimal, sârî bir hastalık gibi, memleketimizin hemen her tarafında mevcuttur... birçok firarî akın akın eski yerlerine avdet” etmiştir, biçiminde haber verir.²⁴

Hükümetin olayın üstünü örtme çabalarına rağmen, basın konunun üstüne gitmeye devam eder; *Vakit* esaslı bir tahkikat yapılırsa büyük bir şebekenin keşfedileceğine inanmaktadır.²⁵ Konu Cumhuriyet Halk Partisi’ni de karıştıracak ve partinin Meclis grup toplantısında sert tartışmalar yaşanacaktır. Eleştirilerin yoğunluğu nedeniyle İçişleri Bakanı hakkında güven oylaması yapılır ve Bakan, 83 oyla güven tazeler. Bazı milletvekilleri çok öfkelidirler ve oy dahi vermeden oturumu terk ederler.²⁶

Fakat konu CHP grubundan Meclis’e taşınır ve verilen soru önergesi ile konu yeniden gündeme gelir. İçişleri Bakanına yönelik ağır eleştiriler yapılır. Zonguldak mebusu Halil Bey’e göre “memleketin şeref ve haysiyeti” söz konusudur. “Emval-i Metruke işlerine burunlarını sokan... Ankara’da şubeler tesis etmeyi” başarmış kumpanyaların varlığın-

23 A.g.e., 16, 17, 19 Nisan 1340 (1924).

24 A.g.e., 28 Nisan 1340 (1924).

25 *Vatan*, 8 Nisan 1340 (1924). Aktaran Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüşlerim ve Geçirdiklerim*, s. 117.

26 *Tevhid-i Efkâr*, 11 Nisan 1340 (1924); *Vatan*, 13 Nisan 1340 (1924).

dan söz eder ve bakanı “hassasiyet göstermemekle” suçlar. Halil Bey “Meclisi Alinin işe vaziyet etmesini ve azayı kiramdan beş veya yedi zattan mürekkep bir heyeti tahkikiye” kurulmasını önerir ama öneri reddedilir.²⁷

İçişleri Bakanı Ferit Bey, cevabi konuşmasında iddiaları reddeder ve “Ermenilerin İstanbul’a sureti avdetleri(nin)... kavanin ve ahkâmı mevzuaya [*kanun ve yönetmeliklere*]” uygun olduğunu söyler. Bakan’a göre sorun, sadece girişler sırasında bazı suiistimal olup olmadığı ile sınırlıdır ve bu konuda da soruşturma açılmıştır.²⁸ Bakan’a yönelik sert eleştiriler basında yer almaya devam eder ve bunun üzerine Bakan Ferit Bey de İstanbul basını aleyhinde dava açar.²⁹

Gazete haberlerine göre, İçişleri Bakanını istifadan kurtaran Başbakan İsmet İnönü’dür.³⁰ İsmet Paşa, tüm bu kampanyanın “kabineyi yuvarlamak maksadına matuf” olduğuna inanmaktadır;³¹ ama sonuçta, basının baskısı ile soruşturma komisyonu kurmak zorunda kalır.³² Ferit Bey, başka bir olayı bahane etmekle birlikte, baskılara dayanamayarak istifa eder. Basın yeni İçişleri Bakanı Şükrü Bey’den çok ümitlidir ve onun ortalığı temizleyeceğine inanmaktadır.³³

27 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 8/1, Devre II, İçtima Senesi II, 648-52; <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008037.pdf>, giriş: 20 Temmuz 2012.

28 A.g.e., s. 648, 651-2.

29 *Tevhid-i Efkâr*, 29 Nisan 1340 (1924).

30 A.g.e., 19 Nisan 1340 (1924). *Müstakil* gazetesinde çıkan haber şöyledir; “firarî Ermeni zenginleri meselesi Millet Meclisinde müzâkere edilip malum olan şekilde mesele kapatıldıktan sonra, meclis koridorunda İzmir mebusu Osman Zâde Hamdi Bey, Urfa mebusu Yahya Kemal Beye ‘bu işe ne dersin?’ diye soruyor ve Yahya Kemal Bey de şu cevabı veriyor: ‘İsmet Paşa bir defa vatani ve on bir defa Ferit Beyi kurtardı’.”

31 *Müstakil* gazetesinden naklen aktaran, a.g.e., 15 Nisan 1340 (1924).

32 A.g.e., 16 Nisan 1340 (1924).

33 *Vatan*, 22 Temmuz ve 23 Ağustos 1340 (1924)’ten aktaran Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 124, 127-8.

Soruşturmalar devam ederken, basında işin içinde büyük paraların döndüğü haberleri yer alır. Sadece Sübuhyan isimli Ermeni zengininin dağıttığı rüşvet 15 bin liranın üzerindedir. Bazı Ermeniler ise ya söz verdikleri rüşveti ödemedikleri ya da verdikleri miktar yeterli görülmediği için tekrar yurt dışına çıkartılmışlardır.³⁴ Soruşturmayı yapan müfettişler, giriş yapan her Ermeni ve Rum için ayrı rapor hazırlar. Raporlardan önce sadece dört tanesi, o da eksik olarak yayınlanır. Birçok yeni bilgi açığa çıkmış olmasına rağmen, raporların eksik yayınlanması tepki çeker. Gazeteler, bazı şeylerin saklandığı ve bu amaçla raporların kasıtlı olarak basına eksik servis edildiği kanaatinde dirler.³⁵

İlk raporlara dayanarak, İstanbul Valisi ve Polis Müdürü ve Ankara'da Hapishaneler Müdürü Efdaleddin Bey başta olmak üzere birçok bürokrata görevden el çektirilir; rapor bu kişiler hakkında cezai soruşturma açılmasını önermektedir.³⁶ Rüşvet skandalına bazı milletvekillerinin de isimleri karışmıştır. Hükümet olaya doğrudan müdahale ve konuyu Meclis'e havale etmek zorunda kalır. 29 Mayıs 1924'te aldığı bir karar ile, Meclis tatilde olmasına rağmen "Devletin haysiyeti nokta-i nazarından" konu ile ilgili "encümenin bir an evvel" toplanmasını ister. Çünkü, "devletin şeref ve haysiyeti" söz konusudur.³⁷ Bu arada, "en mühim tahkikat raporu" olarak tanımlanan Sübuhyan hakkındaki rapor da ya-

34 *Tevhid-i Efkâr*, 15 Mayıs 1340 (1924).

35 *A.g.e.*, 21 Mayıs 1340 (1924).

36 *A.g.e.*

37 BCA/TİGMA, 030_0_18_01_01_09_27_19_001, Başvekâlet Kalemi-Mahsus Müdüriyeti, 29 Mayıs 1340 (1924) tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesi. Kararnamede sözü edilen Meclis Memurin Muhakemat Encümeni'dir. Encümen, Meclis'in yeniden açılmasından sonra konuyu artık istifa etmiş bulunan dönemin İçişleri Bakanı Ferit Bey'e yönelik bir soru biçiminde Meclis gündemine getirecek ve Meclis'in 15 ve 18 Şubat tarihli oturumlarında konu ele alınacaktır. Açık oturum biçiminde yapılan bu görüşmeleri, gizli oturum takip edecektir.

yınlanır ve meselenin bir tek bürokratlarla sınırlı olmadığı ve bazı milletvekillerini de kapsadığı artık kamuoyunun bilgisi dahiline girer.

20 Temmuz 1924'te basına da dağıtılan rapordan anlaşılan şudur ki, Ankara'da, başını milletvekilleri ve İçişleri Bakanlığı yüksek düzey bürokratlarının çektiği, İstanbul Emniyeti ile de irtibatlı bir rüşvet şebekesi vardır. Şebeke, İstanbul Emniyetine başvuran zengin Ermenilerin isimlerini almakta, onlarla ilişkiye geçmekte ve kendilerine temiz raporu alınacağı sözü verilerek yüklü paralar istemektedir.³⁸ Yukarıda da aktardığımız gibi, söz verdikleri rüşveti ödeyemeyen Ermenilerden tekrar yurt dışına çıkartılanlar da olmaktadır. Haberlerinin basında yer almasından önce gelmeyi başaran bazı Ermenilerin mallarını almayı başardıkları da anlaşılmaktadır.³⁹

Ayrıca gelişler ile, İstanbul'da kurulmuş olan Tasfiye Komisyonu'nun görev süresinin sona erecek olması arasındaki ilişki de ilginç ve önemlidir. 18 Nisan tarihli haberlere göre, malları geri alabilmek amacıyla, İstanbul Tasfiye Komisyonu aleyhine açılmış 3.500 civarında dava vardır.⁴⁰ İstanbul'a gelen ve mallarını almak isteyen Ermeni ve Rum sayısının ise 100 civarında olduğu söylenmektedir.⁴¹ Bu nedenle gazeteler, "Niçin Gelenler Arasında Fakir Yok" derken haklıdır; "gelenlerin hepsi zengin tüccar ve ashâb-ı emlak sahibi kimselerdir. Bunların arasında parasız, fakir hiçbir kimsenin gelmesine müsaade edilmemiştir."⁴²

Soruşturmalar sonucu aralarında yüksek rütbe bürokratların da olduğu 10'un üzerinde kişiye görevden el çektirilir⁴³

38 *Tevhid-i Efkâr*, 21 Temmuz 1340 (1924).

39 17 Nisan tarihli *Tevhid-i Efkâr*, son skandalın ortaya çıkmasından önce de birçok kişinin dönmüş ve mallarını almış olduklarını söyler.

40 *A.g.e.*, 18 Nisan 1340 (1924).

41 *A.g.e.*, 22 Nisan 1340 (1924).

42 *A.g.e.*, 15 Mayıs 1340 (1924).

43 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 114.

ve İstanbul'da aralarında Polis Mûdürünün de olduğu beş kişi tutuklanır.⁴⁴ Nihai raporda, birçok milletvekilinin rüşvet skandalında doğrudan yer almış olduğundan bahsedildiği için konu yeniden Meclis gündemine taşınır ve gizli oturum kararı alınır. 18 Şubat 1925 tarihinde yapılan oturumda sert tartışmalar sonunda, bu sırada istifa etmiş bulunan eski İçişleri Bakanı Ferit Bey hakkında soruşturmaya gerek olmadığına karar verilir.⁴⁵

“Skandal” olarak sunulan tüm sorun aslında Ermenilerin malları ve mülklerine ilişkindir ve Lozan ile birlikte mallarının başında olanlara bu mülklerin geri verilmesinin zorunlu olacağının bilinmesidir. Bu anlamda, tüm bu “rüşvet skandalı” olarak adlandırılan olaylar dizisinin gösterdiği gerçek son derece basittir. Lozan bir dönüm noktasıdır. Hayatta kalan Ermenilerden mali vaziyeti uygun olanlar dönüp mallarını almak isteyebilirler ve Türkiye bu malları vermemekte kararlıdır. Bu nedenle, ne yapıp edip, Ermenilerin girişlerini engellemek istemektedir.

Olayların gösterdiği bir başka gerçek, kişi bazında emniyet soruşturmalarının kâfi olmadığıdır. Bunun için, her nasılsa girmiş Ermeniler tespit edilerek, bazıları tekrar yurt dışına yollanır ve malları tekrar Hükûmete devredilir. Örneğin, rüşvet skandalı çerçevesinde adından en çok söz ettiren Sübuhyan ve Tahtaburunyan'ın “muazzam apartmanları vardı” ve kendileri kovulduktan sonra Emlakları Emlak-ı Milliye idaresine devredildi.⁴⁶

Asıl mesele, ortada henüz tam çözülmemiş olan bir hukuki sorunun var olması idi. 6 Ağustos 1924 öncesi sessizce girmeyi başarmış olan Ermenilerin mallarına ne tür

44 A.g.e., 14 Şubat 1925.

45 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İctima Senesi: II, Cilt 4, 18 Şubat 1925, s. 494-514.

46 Son Telgraf, 22 Ocak 1925.

bir muamele yapılacağı tam aydınlığa kavuşturulamamıştı. Basında yer alan bazı köşe yazılarında bu hukuk boşluğuna dikkat çekilir.⁴⁷ Lozan hâlâ yürürlüğe girmemiş olduğu için, 6 Ağustos'tan önce dönen kişilerin mallarına 15 Nisan 1923 kanunu ve özellikle de altıncı maddesinin uygulanıp uygulanmayacağı bu sorunlardan bir tanesidir. İleride göreceğimiz gibi, bu sorunu hukuki olarak çözebilmek için yeni bazı kanun ve kararnameler çıkartılacaktır. Burada 24 Haziran 1924 tarihli bir gazete haberine değinmekle yetinelim. Habere göre, tüm mallar hakkında 15 Nisan 1923 Tasfiye Kanunu geçerlidir ve firari kişilerin, firar ettikleri tarihten sonra yapmış oldukları tüm işlemler iptal edilecektir.⁴⁸

Yani Hükümet, “firari ve kayıp” saydığı ve malına el koyduğu kişiler, geri dönseler bile mallarını kendilerine vermemekte kararlıdır. Ayrıca, Emlak İdaresi'ne verilen bir emirle, “İstanbul'da mevcut firari Rum ve Ermenilere ait emlâk-i metrukenin bir listesi” çıkartılacaktır. Böylece bunların iadesi gibi bir işlemin önüne geçmek kolay olacaktır.⁴⁹

Özetle, 1923 Amerikan Ermenilerinin giriş çabaları ve 1924 bahar aylarındaki rüşvet skandallarının gösterdiği bir gerçek vardı, Ermeniler ve Rumlar geri gelmek ve mallarını almak istiyorlardı. Gelişleri durdurmak için emniyet soruşturmaları kâfi değildi ve girişleri kesin olarak yasaklayacak bir kararname şarttı. O da çıkartıldı.

47 Örneğin, *Vakit* gazetesinde, Mehmet Asım [Us] kaleme aldığı, “Emval-i Metruke”, “Emval-i Metruke Mûşkûlatı”, “Hariçteki Ermeniler” başlıklı köşe yazılarında bu hukuk boşluğunun giderilmesi doğrultusunda bazı önerilerde bulunur. *Vakit*, 31 Mart, 3 ve 5 Nisan 1340 (1924).

48 *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1340 (1924).

49 *Tevhid-i Efkar*, 30 Temmuz 1340 (1924).

"Bunların Avdetine Müsaade Etmek... Döktüğümüz Kanı Heder Etmek Demektir!"

Rüşvet skandalının gösterdiği bir gerçek vardır. Konu sadece birkaç Ermeninin geri dönmesi ile sınırlı değildir. Konuyu genel olarak ülkede Rum ve Ermenilere karşı var olan genel eğilimin bir parçası olarak ele almakta fayda vardır. Burada dönemin havasını biraz olsun anlayabilmek açısından dönem basınından son derece sınırlı birkaç örnek vermek istiyoruz. Bu, hem başta Seyr ü Sefer Kanunu olmak üzere, birçok kanun ve kararnamenin hangi atmosferde çıkartıldığını anlamamıza yardımcı olacaktır, hem daha da önemlisi, Emval-i Metruke sorununun ne kadar merkezî öneme sahip olduğunu ve bu önemin kamuoyunca da bilindiğini bize gösterecektir.

Dönemin basınından gözlemlediğimiz, gerek Ermenilerin bireysel olarak geri dönmelerinin önünde hukuki bir engelin olmaması gerekse Rumların Lozan uyarınca İstanbul'a dönebilecek olmaları, ciddi tepkilere yol açmaktadır. Bu, başına egemen olan ciddi Ermeni, Rum düşmanlığının bir parçasıdır. Örneğin, *Tevhid-i Efkâr*, gayrimüslimleri "Türkiye'de zengin olan ecnebler" olarak tanımlar.⁵⁰ Gazeteye göre, "gayrimüslim unsurların Türk olması, Türklüğe temessül etmesi katiyen imkânsızdır... Onlar, Türkiye'nin bünyesine dâhil olmuş zehirlerdir ki temsil değil, tedricen ihraç edileceklerdir ve Türkiye'nin sıhhat ve zindeğisi [zinde biçimde] yaşaması ve mesut olması için bundan başka çare yoktur."⁵¹

Rüşvet skandalı sırasında gösterilen büyük tepkinin arkasında da aslında Ermeni ve Rum düşmanlığı vardır. Duyulan tepki, sanki rüşvet alınmış olmasına değil, ondan daha da önemlisi, rüşvet alınan kişilerin Ermeni ve Rum olma-

50 *Tevhid-i Efkâr*, 10 Şubat 1340 (1924).

51 *A.g.e.*, 16 Şubat 1340 (1924).

ları ve onların ülkeye girmelerine yardım edilmiş olunmasıdır. “İçimizden öyleleri çıkıyor ki Türk’ten aldığı parayı Türk’ün kanını dökmeğe hasreden ve sonra yaptıklarından korkup kaçan vatan ve millet hainlerini nihayet birkaç bin lira mukâbilinde tekrar aramıza sokmak imkânını buluyorlar. Bu, anamızın yahut evladımızın koynuna kendi elimizle zehirli bir yılan sokmaktan başka bir şey değildir. Bu, devletin kanunlarına hıyanet demektir. Bu, namus ve fazilete hıyanet demektir, bu, milletin, vatanın bizzat kendisine hıyanet demektir.”⁵² *Vatan* gazetesinin ifade ettiği gibi, “Ermeni zenginlerin İstanbul’a dönüşleri meselesi” [nden], “Ermeniler[in] her türlü bahanelerle İstanbul’un, belki de Anadolu’nun her tarafına” dağılması sonucu doğurması ihtimali nedeniyle korkulmaktadır.⁵³

Geri dönüşler sorunu konusundaki genel kanaati, “zengin Ermenilerin memlekete girebilmiş olmaları hata, fakat bu hatanın anlaşılmasını müteakip onların çıkarılmış olmaları sevaptır” biçiminde özetlemek yanlış olmayacaktır.⁵⁴ Fakat bu eylem “şayan-ı takdir” bile olsa, “kâfi değildir”. Çünkü mesele yalnız “memlekete girmemesi lazım gelen Ermenileri geldikleri yere göndermekten ibaret değildir.” Ermenileri İstanbul’a sokanların da mahkemeye teslim edilmesi gerekmektedir.⁵⁵

Tüm Anadolu’nun Birinci Cihan Savaşı’ndan başka bir de 1918-22 dönemini kapsayan bir savaştan çıkmış olmasının, Ermeni ve Rum düşmanlığında önemli bir payı vardır. İzmir’den *Tevhid-i Efkâr’a* yazan bir okuyucu, Ermeni ve Rumların geri dönmeleri konusundaki tepkilerini şöyle dile getirir: “İzmir –senelerce kan döktüğümüz güzel İz-

52 A.g.e., 5 Nisan 1340 (1924).

53 *Vatan*, 8 Nisan 1340 (1924). Aktaran Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gör-düklerim ve Geçirdiklerim*, s. 117.

54 *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1340 (1924).

55 *Tevhid-i Efkâr*, 5 Nisan 1340 (1924).

mir– İstanbul’dan bin kat feci bir manzara arz ettiği halde ne gazeteler ne de mebuslar bu meseleye layık olan ehemmiyeti” vermişlerdir. Okuyucuya göre, “Türk düşmanı” olan bu kişiler, “kardeşlerimizin kanını dökmek, masum çocukları, anaları öldürmek, Türk köylerini yakmak gibi fiili hıyanet ve cinayetlerle müttehimdirler.”⁵⁶

Seyr ü Sefer Kanunu da benzeri tepkilerle karşılaştı. *Tevhid-i Efkâr*’ın kanunla ilgili attığı başlıklar çok öğreticidir; “Atina ve Beyoğlu Bayram Yapıyor: Firarî Rumlar, Ermeniler, Museviler Memlekete Dönüyorlar! Bunların Avdetine Müsaade Etmek Mucâhedemizin Kıymetini ve Döktüğümüz Kanı Heder Etmek Demektir!”⁵⁷ Gazete, özellikle “İstanbul’dan muzaffer Türk süngülerinin hışmına uğramaktan korkarak yılan gibi ısırıp” kaçan Rumların “Seyr ü Sefer talimatnamesinin bahşettiği müsaade ile şen ve memnun tekrar dönecek” olmalarından çok üzgündür.

Gazeteye göre, “Türk askerinin muzaffer tekmesiyle kapı dışarı” edilenlerin geri gelecek olmalarının çok mahzurlu bir tarafı daha vardır. “Firari hainlerin şehirde terk ettikleri emlâk... hükümet tarafından” gelen muhacirlere verilmiştir. “Firarilerin avdetinden sonra” muhacirler yerleştirildikleri evlerden çıkartılmak zorunda kalacaklardır. Gazete, “bu takdirde muhacirleri ne yapacağız? Kendilerini yerleştirdikimiz... evleri de ellerinden alarak hainlere iade mi edeceğiz?” diye sormaktadır.⁵⁸

Hıristiyanların, “Türk milletine arkadan hançer salladıkları için terk ettikleri İstanbul’da bıraktıkları” emlâkin bunlara verilmemesi gerektiğini savunan gazete, “onları iade edersek korkunç bir yekûna bâliğ olan *milli ziyan*” ortaya çıkacaktır. Bunu telafi edilmez bulan gazete, “dindaşlarımızın

56 A.g.e., 28 Nisan 1340 (1924).

57 A.g.e., 28 Temmuz 1340 (1924).

58 A.g.e.

yerleştirildikleri Emval-i Metrukeden” atılmalarına ve malların geri verilmesine “asla tahammül etmemeliyiz” der. Gazetenin bir beklentisi vardır, “çok ümit ediyoruz ki hükümet bu ciheti nazar-ı dikkate alarak talimatnamede lazım gelen tadilatı yapacaktır.”⁵⁹ *Vatan* gazetesi de, “kaçaklara ait malların istila gören bölgelerin sıkıntılarını def etmek için hükümetçe kullanılacağı kararlaştırılmışken, böyle bölgeler açıkta kaldı, kaçanlar mallara kondular...” diye şikâyetle bulunmaktadır.⁶⁰

Aslında konuya soğukkanlı yaklaşanlar da meselenin özünün Ermenilerin geride bıraktıkları emlak olduğunu açık yüreklilikle kabul ederler, Örneğin, *Vakit* gazetesinden Mehmet Asım, “gelenlerin emvâl-i metrukelerine vaz’-ı yedd edilmesinden dolayı hükümet aleyhine davalar açılacağından, zarar ve ziyan iddiaları serd edileceğinden” çekinildiğini aktarır. Mehmet Asım’a göre bu durumdan “felaket” biçiminde söz edilmektedir.⁶¹

Özetle, giden Rum ve Ermenilerin el konulan malları milli gelir olarak görülmekte ve malların asıl sahiplerine verilmesi ise milli zarar olarak nitelenmektedir. Dönemin kanun ve kararnameleri bu haleti ruhiye içinde çıkartılmışlardır.

Lozan’ın Geri Dönmeler Konusunda Getirdiği Hukuki Boşluk

“Rüşvet skandalı” tartışmalarının gösterdiği bir başka gerçek daha vardı. Türkiye’de, Lozan’ın Ermenilerin ülkeye geri dönmelerini serbest bırakıp bırakmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Konu, “rüşvet skandalı” boyunca gündeme gelmiş, basında ve Meclis’te tartışılmıştır. Bu tartışmalara

59 A.g.e. İtalikler bize ait.

60 *Vatan*, 3 Nisan 1340 (1924). Aktaran Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gör-düklerim ve Geçirdiklerim*, s. 115.

61 *Vakit*, 5 Nisan 1340 (1924).

yakından bakmak, hem hukuki durumun ne olduğunu anlamak ve hem de hükümetin bu hukuku nasıl uygulamak istediğini öğrenmek bakımından son derece önemlidir.

Örneğin Meclis gizli oturumunda, hükümet yetkilileri Ermenilerin bireysel olarak geri dönüş yapmaları hususunun Lozan'da kabul edilmiş olduğunu dile getirirler. Ve fakat izledikleri siyasetin, bu girişlere müsaade etmemek olduğunu da açıkça itiraf ederler. Sınırlı olarak bazı girişlere müsaade etmelerinin sebebi, dış tepkilere yol açmamaktır. Daha sonra, Seyr ü Sefer Talimatnamesi ile bu da durdurulacaktır.

Konu hakkında ilginç bir tartışma, Meclis'in 3 Nisan 1924 tarihli gizli oturumunda yapılır. Kozan mebusu Ali Saip Bey, İstanbul'a bol sayıda Ermeninin geri dönmekte olmasından şikâyetçidir. Bakan'a bu kişilerin dönme hakları olup olmadıklarını sorar. Ali Saib Bey, ayrıca bu dönenlerin mallarına emvali metruke kanunları uygulanacak mıdır, bilmek istemektedir. "Diyorlar ki memleketi terk edenlerin emvali müsadere edilecektir. İstanbul'a boyuna kaçak Ermeniler geliyor. Bunlar hakkında da bu kanun tatbik edilecek mi?.. Bu adamlar evvelce kaçmışlar, şimdi nasıl geliyorlar? Bunlar hakkında ne muamele yapıyorsunuz?"⁶² Konu hakkında söz alan Konya mebusu Refik Bey kısa ve öz bir yorum yapar; "Kapı açılmıştır. Bundan sonra geleceklerdir."⁶³

Ali Saip Bey sorusunu tekrar ederken, Meclis oturumunun gizli olduğuna özel bir vurgu yapar, "Reis Beyefendi, mademki celse hafidir. Ben bunu Dahiliye Vekilinden soruyorum. Ermeniler tekrar gelip mallarına sahip olmak istiyorlar... istirham ediyorum, mademki hafi celsedir, Dahiliye Vekili Bey gelsin bize bu mesele hakkında izahat versinler." Konunun mallara ilişkin kısmının cevabını Maliye Bakanı Mustafa Abdülhalik [Renda] verir. Bakan, bu kişilerin

62 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İçtima Senesi: II, Cilt 4, s. 430.

63 A.g.e., s. 431.

mallarını “biz emvali metrukeden sayıyoruz” der. İzlenecek politikayı da tek cümle ile özetler, “bize mensup olmayanlara mümkün olduğu kadar müşkülât göstereceğiz.”⁶⁴ Tavrı açıktır, Ermenilerin birey olarak dönme hakkı olsa bile, onlara her türlü zorluk gösterilecektir. Bu önemli bir itiraftır.

Ermenilerin geri dönmesi konusu basında da tartışılmıştır. *Vatan* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde, “çıkıp gitmiş olan Ermenileri mutlaka kabule mecbur” olunmadığı yolunda yazılar yazılır. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinden Yunus Nadi’ye göre, İsmet İnönü, Lozan’da Türk devletini herhangi bir taahhüt altına sokmamış hatta Ermenilerin gelmesine karşı bir tutum takınmıştır.⁶⁵

Rüşvet skandalı çerçevesinde bir gazeteye konuşan bir milletvekili “Lozan’da en çok uğraşılan” konuların başında, “Ermenilerin avdeti meselesi” olduğunu söyler ve İçişleri Bakanı Ferit Bey’in, Meclis’te “Ermenilerin gelmeleri kanunlara uygundur” mealindeki sözlerini kendini savunmak amacıyla söylenmiş yanlış sözler sayar. “Dâhiliye Vekili Bey bu muahededden [Lozan] çok yanlış olarak bahsetmiştir” der.⁶⁶

Konu 18 Şubat 1925 tarihli Meclis’in gizli oturumlarında da ele alınır.⁶⁷ Bazı milletvekilleri, Lozan’da, Ermeni ve Rumların ülkeye girişleri konusunda kesin bir kuralın mevcut olmadığını ve fakat “affı umumi beyannamesiyle memleketi terk etmiş olan Ermenilerin memlekete duhullerine asla muvafakat” edilmediğini bildirirler. Mersin mebusu Niyazi

64 A.g.e.

65 *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1340 (1924).

66 *Tevhid-i Efkâr*, 28 Nisan 1340 (1924).

67 Hükümet kararı ile konu Meclis Memurin Muhakemat Encümeni’ne havale edilmiş idi. Konu 15 Şubat 1925 tarihli oturumda ele alınır ve gizli oturum kararı verilir. Aynı gün yapılan ilk gizli oturumda, usul tartışmaları yapılır ve eski İçişleri Bakanı Ferit Bey’in dinlenmesi ile yetinilmesi kararı alınır. Ayrıca Meclis soruşturması yapılmayacaktır. Ferit Bey 18 Şubat tarihli ikinci oturumda savunmasını yapar.

Bey'in, "memleketi terk etmiş olan Ermenilerin memlekete tekrar avdetleri için Türk hükümeti asla ve kat'a bir taahhüt altında değildir" sözleri, "Bravo" sesleri ile kesilir.⁶⁸

Bu görüşlere karşı çıkan eski İçişleri Bakanı Ferit Bey, meselenin hukuki boyutunu açık olarak ortaya koyar; "meseleyi hukuk nokta-i nazarından tetkik ettiğimiz zaman, bu gibi firarilerin, mübadeleye gayrı tabi olmak şartıyla, avdetlerine mani hiçbir kaydı kanun yoktur. Mevzuatı kanuniyemizin birisi bu tarzda bir harekete mani değildir." "Daha ileride gideceğim" diyen Bakan, Lozan'da imzalanan antlaşma ve protokollerin "bu gibi Rum ve Ermeni firarilerden memlekette bir şuriş ikâ suretiyle tecrim edilmemiş [*karışıklık yaratmak nedeniyle cezalandırılmamış*] bulunanların girmesini kabul etmiş" olduğunu söyler.⁶⁹

Özellikle Rüşvet Skandalı etrafında yapılan eleştirilerin başında Rum ve Ermenilerin niçin ülkeye sokulduklarının konusunun geldiğini hatırlatan Ferit Bey, Rumlar açısından durumun son derece açık olduğunu söyler ve yukarıda aktardığımız, Türk-Yunan Mübadele Protokolü'nün 2. ve 16. maddelerinden alıntılar yapar. Ermenilerin geri dönmesi hususunda ise Dışişleri Bakanlığı'ndan 29 Nisan 1924 tarihinde görüş istediğini aktarır. Cevap 10 Mayıs'ta gelmiştir.

Bakanlıklar arasındaki yazışma gizlidir. Özellikle de bu niteliği nedeniyle, gayrimüslimlerin dönmelerine ilişkin hukuk ilkelerinin ne olduğunu ve ama Türk Hükümetinin de bu ilkeleri nasıl çiğnemek istediğini gösteren son derece önemli bir belge olarak okunmalıdır.

Bakanlık, "Mübadeleye tabi olmayan Rumlarla Ermeni ve Yahudilerden suveri muhtelif ile [*çeşitli yollarla*] memaliki ecnebiyeye gidip halen avdet arzusunu izhar edenlerin tah-

68 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, İctima Senesi: II, Cilt 4, s. 507-8. Hariciye Vekili Şükrü Bey'in aynı içerikteki sözleri de "bravo" sedaları ile kesilecektir.

69 A.g.e., s. 494.

kiki ahvaline lüzum gösterilmek ve avdetlerinde ciddi mahzur olacağı tahakkuk edeceklerin avdetini menetmek muvafık olur” dedikten sonra, Lozan görüşmelerinde de Türk hükümetinin “işbu vazifei hâkimânenin icrası *kendi halinde ki adamların ve Türk vatandaşlarının* mevzubahis tedabirinden müteessir olmaması” sözünü verdiğini hatırlatır.⁷⁰ Yani Bakanlık, gerekli soruşturmalar yapıldıktan sonra girişlere müsaade edilmesi gerektiği genel ilkesini tekrar etmektedir.

Ama aynı yazıda, Bakanlık son derece önemli bir başka istekte daha bulunur. Her ne kadar mübadele dışı kalmış İstanbul Rumları için sözler verilmiş olsa da, Rumlar da Ermenilerle aynı muameleye tabi tutulmalıdır; “mübadeleye tabi olmayan aslen Rum Türklerin Türkiye’ye avdetleri hakkı, Mübadelei Ahali mukavelenamesiyle tamamen mahfuz tutulduğu Türk heyeti murahhasası tarafından defâatle beyan edildiği... [için] Rumların hariç bulunduğu bir dereceye kadar iddia olunabilirse de bu bapta ittihaz edilecek [*kabul edilecek*] mükerrerat [*tekrarlanan işleri*] yalnız bir unsur üzerinde temerküz ettirmenin muvafık olamayacağı zahirdir.”⁷¹

Dışişleri Bakanlığı’nın, Lozan Antlaşması’nı açıkça çiğnemek anlamına gelen bu uzun önerisini, Ferit Bey, çok düzgün bir biçimde özetler, “yani, diğerlerini menettiğimiz gibi Rumları da mene çalışmalıyız.” Dışişleri Bakanlığı izlenecek siyasi hat konusunda bir uyarıda bulunmayı da zorunlu hissediyor; “mukaddema [*evvelce*] memleketimizden çıkmış olan gayrimüslimlerin alehlîlak avdetlerine mümanaat edilmek [*engel koymak*] itirazatı mucip olabileceğinden avdetlerinde mehziri ciddiye ve meşrua [*ciddi zarar ve uygunsuzluk*] gösterilmeyecek ve kendi halinde yaşamış bulunan, herhangi ırka mensup gayrimüslimlerden *münasip miktarda eşhasın kabulü*, diğerlerinin ademi duhulünü te-

70 A.g.e., s. 495-6.

71 A.g.e., s. 496.

min için vaziyetimizi takviye edeceği nazarı itibara alınmak muvafıktır.”⁷²

Takınılması istenen tutum hiçbir yorumu gerektirmeyecek tarzda açıktır; Bakanlık, aslında hiçbirisini kabul etmesek iyi ama, itirazları göğüsleyemeyiz, birkaç kişiyi alıyormuşuz gibi yaparak vaziyet idare edilsin, demektedir. Amaç hukuku uygulamak değil, çok tepkiye yol açmayacak biçimde hukuku ihlal etmektir.

Ferit Bey, meselenin “şuriş ika edecek [*karışıklık yaratacak*] adamlardan maada *adamların memlekete girmelerine mani olmak üzere devletin hiçbir kanununun mevcut bulunmamasına müsteniden [nedeniyle]*” ortaya çıktığını söyler.⁷³ Eski Bakan, halen Türk vatandaşı olan bu Ermenilerin girmeleri önünde hukuki bir engel olmamasına rağmen ülke dışına çıkartılmış olduklarını tekrar eder. Hatta bu çıkartmanın kanuna aykırı olduğunu da itiraf eder. Ermenileri niçin kanuna aykırı olarak çıkarttığı konusunda yaptığı izah da çok önemlidir. Bakan, “Eğer çıkarmamış olsaydım... demek ki, hiç haberleri olmadan Ermeniler gelebiliyormuş, gelmeğe hakları varmış, suretinde” bir fikrin kabul göreceğini görmüştür ve buna müsaade etmek istememektedir.⁷⁴

Görüşmeler sırasında Başbakan ve Milli Savunma Bakanı Ali Fethi Bey’le, Ferit Bey arasında çok sert bir tartışma yaşanır. Başbakan, kendi İçişleri Bakanlığı döneminde, yukarıda aktardığımız 5 Eylül 1923 tarihli emre atıfta bulunarak, “şunu açıkça söylemek istiyorum ki” der, “5 Eylül tarihli tebliğ ettiğim tahriratı umumiye mevaddı mucibince ecnebi pasaportu almış olan veyahut işgal kuvvetleriyle teşriki mesai etmiş olan veyahut bize hıyanet etmiş olan Ermenilerden za-

72 A.g.e. İtalikler bize ait.

73 A.g.e., s. 497. İtalikler bize ait. Bakanın bu sözlerine karşın, Amerika’dan gelen Ermenilerin, pasaportlarında uygun vizeler olmasına rağmen sokulmadıklarını ve tutuklanarak geri yollandıklarını biliyoruz.

74 A.g.e., s. 502.

manımda hiçbirisi memlekete dahil olmamıştır.” Bakanın sözü alkışlarla kesilecektir.⁷⁵

Ferit Bey’in, “maalesef söz istiyorum” biçiminde devreye girmesi üzerine de Başbakan Ali Fethi Bey, “bunun aksini ispat etmek istiyorsanız” diyerek sözüne devam eder ve “müfettişleriniz birer birer tetkik ettiler, teftiş ettiler ve benim zamanımda memlekete girmesi caiz olmayan efradın hududumuzdan içeri girmesi için verilmiş olan bir emir bulamamışlardır ve bulamazlar... Zamanımda böyle bir emir verilmiş değildir” der.⁷⁶

Ferit Bey cevabi konuşmasında, “Ali Fethi Bey’in... hatıralarından çıkmış olacaktır; mezuniyet [izin] alarak girmiş olanların kuyudatı vardır” diyerek, Ali Fethi Bey zamanında girmelerine izin verilmiş 50 kadar kişi olduğunu söyler ve Ermeni bir vatandaşa ilişkin olarak verilmiş izin belgesinden alıntılar yapar. Ali Fethi Bey, “memleketimizden pasaport alarak çıkmış olanlar dönebilirler. Fakat ecnebi pasaportu almak suretiyle veyahut işgal altında, ecnebi kuvvetlerinin tahtı memuriyetlerinde bulunmuş olanlar veyahut polis tahkikatı ile hıyanetleri ve Türkler aleyhinde hareketleri sabit olan adamlar memleketimize giremezler. Emir budur ve bu tebligat tamamıyla Lozan muahedenamesi müzakerelendiği zaman İsmet Paşa Hazretleri tarafından verilen beyannameye muvafık bir beyanname” biçiminde savunma yapar. Kendi döneminde girişlerine izin verilenler Türk pasaportu taşıyan kişilerdir, Ferit Bey’in izin verdiği kişiler ise “bu emrin hilafına olarak girmiş adamlardır.”⁷⁷

Bu minvalde giden tartışmalar, yeterlilik önergesi ile son bulur ve Ferit Bey’in, Ermenilerin girişine izin vermesinde kanuna aykırı bir durum olmadığı, oylanarak kabul edi-

75 A.g.e., s. 510-1.

76 A.g.e., s. 511.

77 A.g.e., s. 512.

lir ve Ferit Bey aklanır. İlgili tahrir şöyledir; “mevzuubahis Ermenilerin memleketimize girmeleri ve memlekettan çıkarmaları hakkında Dahiliye Vekili esbakı Ferit Bey’in iza-hatını dinledik. Arkadaşımızın verdiği emirler kendi salâhiyeti dahilindedir. Harekâtında gayri kanuni bir muamele yoktur.”⁷⁸ Meclis’in tüm itirazlara rağmen, girişleri kanu-ni bulması önemlidir.

Konuyu bu denli uzun aktarmamızın nedeni, konunun hukuki boyutunu anlamak olduğu kadar, bu hukuku uy-gulayacak siyasi iradeye egemen olan mantığı da gösterebil-mektir. Aslında mesele açıktır; Lozan’da, Türkiye istemediği halde bireysel temelde Ermenilerin girişlerini kabul etmek zorunda kalmış ve fakat elindeki kanunları kullanarak giriş-lere engel olmuştur. “Rüşvet çetesinin” yaptığı iş ise, konu hakkında kesin bir kanun olmamasından ve kanuni boşluk-lardan istifade etmek olmuştur. 1924 yılında çıkartılan Seyr ü Sefer Talimatnamesi bu gelişmelerin doğrudan sonucudur ve amaç var olan hukuki boşluğu doldurmaktır.

Seyr ü Sefer Talimatnamesi: Ülkeye Giriş ve Dolaşma Yasakları

Yukarıda, İç Göçlerin Yasaklanması başlıklı bölümde Ke-malist hareketin, özellikle Ermenilerin iç göç ve seyahatleri-ni yasaklayan kararlarını aktarmış bulunuyoruz. 1923 yılına kadar, sınırlar daha çok Osmanlı Hükümetinin kontrolün-de olduğu için, Ankara hükümeti 7 Ekim 1920 Kararname-si dışında, giriş-çıkışlar konusu ile fazla uğraşmamıştır. Ko-nu, ülkenin tümü üzerinde kontrol sağlandıktan ve özellikle Lozan Antlaşması ile önem kazandı. Bu konuda en kapsamlı adımlar Lozan’ın yürürlüğe girmesinden bir ay kadar önce, 2 Temmuz 1924’te çıkartılan 663 sayılı Seyr ü Sefer Talimat-

78 A.g.e., s. 513.

namesi⁷⁹ ve Pasaport Kanunları ile atıldı. Aslında Seyf ü Sefer kanununun hazırlıkları çok önceden başlamıştı ve amaç Ermenilerin Türkiye'ye girmesine engel olmaktır.

Tevhid-i Efkâr, 29 Mart 1924 tarihinde, İçişleri Bakanı Ferit Bey'in sözlerine dayanarak Bakanlığın, "Samsun'dan itibaren Akdeniz kenarındaki Silifke sahiline kadar uzanacak hatt-ı müstakimin şarkındaki topraklarımızı Ermeniler için mıntuka-yı memnua addeden bir layiha-yı kanuniye" hazırlamakta olduğu haberini verir.⁸⁰ Gazete, bu yasağın "Ermenilerin... şirretliklerinin ve gerek Harb-i Umuminin sonlarında ve Mütareke devrinde ika' ettikleri bin bir türlü hıyanet ve faciaların bir daha tekrarı imkân ve hıyanetin külliye izalesi" amacına hizmet amacıyla çıkarılmakta olduğunu söyler. Gazeteye göre, bu kanun sayesinde, "Ermenilerin vatanımızla alakaları katiyen kesilecek(tir)"; ve böylece, "memleketimizde kaldıkları müddetçe Rumlar gibi bir unsur-ı nifak ve şikak [ikilik-nifak] olmaktan kurtulamayan bu muzır kütleden ebediyen kurtulmuş olacağız". Bu kanun, "bütün Ermeni neslinin son on sene zarfında memleket dâhilinde yaptıkları fecâyî" karşısında hiç müşabihesindedir [hiç sayılmalıdır]."⁸¹

İçişleri Bakanlığı, 15 Haziran 1924'te, "firari Ermenilerin İstanbul'a avdeti meselesi üzerine böyle bir talimatname tanzimine ihtiyaç göröl(düğünü)" açıklar.⁸² Toplam 19 maddeden oluşan Seyr ü Sefer Talimatnamesi'ne yakından baktığımızda, talimatnamenin gerçekten de Ermenilerin girişini engellemek amacıyla çıkartıldığını görüyoruz. Birinci madde,

79 *Polis Mecmuası* 180, 1 Aralık 1924, s. 153-157. *Tevhid-i Efkâr*, 28 Temmuz 1340 (1924).

80 *Tevhid-i Efkâr*, 29 Mart 1340 (1924). Aynı gazete, 14 Nisan tarihli haberinde, İçişleri Bakanı'nın bir başka demecine yer verir. Buna göre, hazırlanan kanun teklifinde bazı bölgelerin yasak bölge ilan edilmesi söz konusu değildir.

81 *A.g.e.*, 29 Mart 1340 (1924).

82 *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1340 (1924).

“yüz ellilikler” olarak bilinen, Hanedan mensupları ile Kurtuluş Savaşı’na karşı faaliyette bulunan ve vatandaşlıktan atılan 150 kişinin ülkeye girmesini yasaklıyordu. Bu maddeye göre, 150 kişi dışında kalan ve “memlekete karşı ikâ ettikleri efâlin veya hareket-i milliyeye karşı izhâr ettikleri muhalefetin avâkıbından [sonuçlarından] korkarak Türk pasaportu almaksızın herhangi bir suretle ecnebî bir memlekete firar etmiş olan *Türk tebaası Müslümanlar* aff-ı umumî ve Teşkilât-ı Esasiye kanunlarının her vatandaşa bahşettiği serbestî hakkına binaen memlekete girebileceklerdir.”⁸³ Görüldüğü gibi Kararname, Türk vatandaşı olan Müslümanların, nasıl çıkmış olurlarsa olsunlar, ülkeye girişlerine izin veriyordu.

Üçüncü maddede ise, İstanbul belediye sınırları içinde kalan yerlerdeki Rum vatandaşlar ile ilgilidir. Bilindiği gibi, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Türk-Yunan nüfus mübadelesi antlaşmasının, ikinci maddesine göre, İstanbul’da oturan Rumlar mübadele kapsamı dışında tutulmuşlardı. 16. maddeye göre, “mübadele dışı bırakılacak bölgelerde oturanların, bu bölgelerde kalmak ya da oralara dönmek hakları ile Türkiye ve Yunanistan’da özgürlüklerinden ve mülkiyet haklarından serbestçe yararlanmalarına hiçbir engel çıkartılamayacaktır.”⁸⁴ Rumların serbestçe dönebilmeleri önünde hiçbir engel yoktu.

Seyf ü Sefer Talimatnamesi’nin üçüncü maddesi bununla ilgilidir; “Gerek pasaportla gitmiş ve gerek firar etmiş olsun memâlik-i ecnebiyede bulunup da İstanbul Şehremanetinin 1328-1912 tarihli kanun mucibince taayyün eden havza-i hududu ahâlisinden* ve Bozca ve İmroz adaları se-

83 A.g.e. İtalikler bize ait.

84 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 8, s. 86.

(*) Mezkûr hudut ber-vech-i âtîdir [aşağıdaki gibidir].

328 tarihli Dersaadet Teşkilât-ı Belediyesi hakkındaki muvakkat kanunun birinci maddesi:

İstanbul şehrinin hududu Rumeli Feneri hariç olmak üzere 27 Ramazan

kene-i aslîsinden bulunan mübadeleye gayr-ı tâbî Rumlar menâlık-ı mezkûreye [*adı geçen mıntıkaya*] usulû dairesinde gelebilirler.”⁸⁵ Yine bu maddeye göre, Rumlar sadece mübadele haricinde bırakılan İstanbul, Bozca ve İmroz adalarında yaşayacaklar ve giriş-çıkışlar sadece bu bölge ile sınırlı olacaktır.

Talimatnamenin dört, beş ve altıncı maddeleri Ermeniler ile ilgilidir. Buna göre, sadece Milli Hükümetin verdiği pasaportlarla (madde 4) veya 1 Eylül 1922 tarihinden İstanbul’un Milli Hükümetin kontrolüne girdiği tarihe kadar Osmanlı pasaportu ile çıkmış olanlar (madde 5), ülkeye serbestçe geri dönebileceklerdir. Yani, yukarıdaki duruma uymayan Ermenilerin ülkeye geri dönmeleri yasaktır.

Yedinci maddeye göre, “Türkiye’den pasaportsuz giden Museviler beyanname usulüne tabidirler. Ecnebi tebaası olup İstanbul’da bulunan transit Yahudiler çıkarılacaktır.” Beyanname usulünden kasıt, Museviler, bulundukları yerlerde Türk konsolosluklarına başvuracaklar, ilgili belgeleri tamamlayacaklar ve durumları uygun görülürse, dönüşlerine müsaade edilecektir.

Sekizinci maddeye göre, daha önceki maddelerde belirtilen, pasaportsuz yurt dışına çıkmış olan Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudiler, geri dönmek istiyorlarsa, bir yıl içinde müracaat etmek zorundadırlar. 1 Temmuz 1925 tarihinden sonra yapılacak başvurular kabul edilmeyecektir.

1294 tarihli Dersaadet Belediye Kanununda gösterilen huduttur.

27 Ramazan 1294 tarihli Dersaadet Belediye Kanununun İstanbul Belediyesi si hududunu gösteren maddesidir.

[Dersaadet’in hududu haritasında gösterildiği veçhile Rumeli Fenerinden başlayarak Zekeriya ve Bahçe Köyleri önünden Ayazağa Çiftliği Kağıthane Alibeyköyü Küçükköy, Rami Davutpaşa Hazinekar Çiftlikleri ve Ayastefanos arkasından mürür ile Ada dâhil olarak Anadolu tarafına geçip Bostancıbaşı Köprüsünden başlayarak Erenköy, Kozyatağı Nerdüban Köyü Libada Çakal Dağı ve Göksu Deresi arkasından Akbaba ve Kabakuz karyeleri önünden geçerek Anadolu Fenerine münteht hat dâhilindeki mahalleri şâmindir.]

Kural açıktır, sadece Müslümanların ve İstanbul Rumlarının dönmesi serbesttir. Rumlar sadece İstanbul'da yaşamaları koşuluyla dönebilirler ve pasaportsuz çıkmış olanların başvurularının kabul edilme garantisi yoktur. Yurt dışında bulunan Ermenilerin geriye dönmeleri yasaktır. Karar İstanbul Ermenileri arasında şok etkisi yaratacaktır. Ermenice gazeteler, “devletin herhangi bir kanunundan bilumum Türk tebaasının aynı derecede istifade etmesi lazım geleceğini beyan” ederler ve kararnamedeki kısıtlamaların iptal edilmesini isterler.⁸⁶

Fakat bu beklenti boşunadır. Talimatname bazı ufak değişikliklerle uygulamada kalmaya devam edecektir. Sekizinci maddede sözü edilen bir yıllık başvuru süresi, daha sonra yıllık temelde uzatılmaya devam edilir. Örneğin, 29 Temmuz 1925'te Bakanlar Kurulu kararnamesi ile, 1 Temmuz 1925'te sonra eren süre, “vatana avdet etmek üzere beyanname veren tebaamızın henüz müracaatları nihayet bulmadığı” ve yeni konsolosluklar açılmış olup buralara da yeni müracaatlar yapılmakta olduğu için, bir müddet daha uzatılmıştır.⁸⁷ 6 Ocak 1926'da 2987 sayılı bir başka kararname ile bu süre yeniden bir yıl daha uzatılır.⁸⁸ 1927 yılında yapılan uzatmanın “Memâlik-i ecnebiyede hükümetimiz hakkındaki ahvâl ve harekâtları tespit edilmekte olan ve avdetleri arzu edilmeyen muhtelif anâsıra mensup eşhâsın serbestçe memleketin her tarafına dağılmalarına mani olmak” amacıyla yapılmış olması önemlidir.⁸⁹

17 Kasım 1930 tarihinde Seyr ü Sefer Talimatnamesi'nde gene bazı değişiklikler yapılır. Kararnamenin esası koruna-

86 *Tevhid-i Efkar*, 28 Temmuz 1340 (1924).

87 BCA/030-0-18-01-01-015-49-5-1, 29 Temmuz 1341 (1925) tarihli kararname.

88 *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 7, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928, s. 335-336. Kararnamenin tam adı, “Seyr ü Sefer Talimatnamesi Ahkâmının Bir Sene Daha Temdidi Hakkında Kararname”.

89 *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 8, s. 2156.

rak 19 madde, 10 maddeye indirilir.⁹⁰ 3 Ekim 1931 tarihinde yapılan bir değişiklikle ise, “Yunanistan’a giden Rum Ortodokslara, Türkiye’ye gelip yerleşmemek ve ... Türkiye’nin hiçbir mahallinde gayri menkul emvale tasarruf veya tesahhüp etmemek üzere... iki ay müddetle seyahat için vize” verilebileceği karar altına alınmıştır.⁹¹ Ermeniler için yasak 30’lu yıllarda da devam etmektedir.

Yurtiçi Seyahat Yasakları

1 Temmuz 1924 Seyr ü Sefer Talimatnamesi sadece yurt dışından girişleri yasaklamakla kalmıyordu, gayrimüslimlerin Türkiye sınırları içinde dolaşmalarını engellemek için de kullanılacaktı. Yasanın kendisinde, yurt içi seyahat yasağı konusunda açık bir hüküm yoktu. Sadece, İstanbul Rumlarının belediye sınırları dışında yerleşme ve yaşamaları yasaktı. Nitekim, 27 Mayıs 1925 tarihli bir Bakanlar Kurulu Kararnamesinde, “Seyr ü Sefer Talimatnamesi[nin], memleket dâhilindeki Yahudilerden maada yerli anâsır-ı gayrimüslimenin suret-i seyahatleri hakkında tamamen sakit [sessiz]” kaldığı kabul edilir.⁹²

Fakat gene de bu kararnameye dayanılarak sadece İstanbul’a gitmek isteyen gayrimüslimlerin serbestçe seyahat etmesine müsaade edilmiş⁹³ ve bu anlamda bir iç seyahat yasağı uygulaması söz konusu olmuştur. Fakat Anadolu’da ciddi bir “amale ve mütehassıs buhranı” vardı. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu Aralık 1924’te, İstanbul vilayetine gönderdiği bir tamimle “gayrimüslim mütehassıs ve iş-

90 *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 12, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1931, s. 11-3. Kararnamenin tam adı, “Seyr ü Sefer Talimatnamesinin Tatbiki Hakkında Kararname”.

91 *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 13, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1932, s. 3. Kararnamenin tam adı, “Seyr ü Sefer Talimatnamesine Bir Madde Tezyili Hakkında Kararname”.

92 BCA/030-0-18-01-01-014-34-12, 27 Mayıs 1341 (1925) tarihli Kararname.

93 A.g.e.

çilerin seyahatlerine müsaade" edilmesini ister. Ancak bu işçiler, "işlerini bitirdikten sonra geldikleri yere dönmek mecburiyetindedirler."⁹⁴

Gazetelerde yer aldığı kadarıyla, Üsküdar Valiliği, 2 Şubat 1925'te bir Hükümet tamimine dayanarak "şehremaneti hududu haricinde bulunan Kartal, Maltepe, Pendik gibi yerlerdeki gayrimüslimlerin İstanbul'a seyahatlerinin men' olunduğunu" açıklar. Bu semtlerdeki Ermeni ve Museviler, "işleri dolayısıyla hemen her gün İstanbul'a inerler ve dönerlerdi"; şimdi bu yasaktır. Daha sonra, İçişleri Bakanlığı bu seyahatin izne tabi olduğunu bildirir.⁹⁵ Fakat, Kartal ve Pendik'ten İstanbul'a gidebilmek için Ankara'dan izin istemek tuhaftır. Bunun üzerine bu civardaki Ermenilerden bir kısmı İstanbul'a taşınırlar.⁹⁶

Gazete haberlerinden, konuya ilişkin kararların karışıklık yarattığı ve yeni düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁷ 26 Şubat 1925 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, "Üsküdar vilayetinden verilen emir üzerine, Lozan Muahedesi mucibince gayrimüslimlerin şehremaneti hududundan harice geçirilmemekte olduğu malumdur" dedikten sonra, İçişleri Bakanlığından gelen yeni bir emre yer verir. Buna göre "Rumların şehremaneti hududu haricine seyahatlerinin memnu' olduğu teyit edilmiştir. Ancak Rumlardan maada gayr-ı Müslimlerin Anadolu'da Gebze, Rumeli'de Çatalca, Boğaz içinde kavaklara kadar mesafede(?) serbestçe seyahat etmelerine müsaade edilmiştir. Bu hududun haricinde hiçbir gayr-ı Müslim Seyr ü Sefer Talimatnamesi mucibince seyahat edemeyecektir."⁹⁸

94 *Tevhid-i Efkâr*, 26 Aralık 1340 (1924).

95 *Son Telgraf*, 3 Şubat 1341 (1925).

96 *A.g.e.*, 8 Şubat 1341 (1925). Gazete haberi, "Seyr ü Sefer Talimatnamesi ortaya bir mesele daha çıkarttı" diye vermektedir.

97 *Son Telgraf*, 3 Şubat 1341 (1925).

98 *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1924.

Seyahat yasağı o denli önemlidir ki, İstanbul'dan, Ankara sokaklarına parke taşı döşemesi için Ermeni usta getirmek işi bile Bakanlar Kurulu'nda görüşülür ve reddedilir. Karardan anladığımıza göre, Ankara yollarına parke döşeyen Rum işçiler mübadele çerçevesinde Yunanistan'a yollanmıştır. İçişleri Bakanlığı, Seyr ü Sefer Talimatnamesi'nde konu çok açık olmadığı gerekçesiyle, "İstanbul'dan on beş kişilik Ermeni parke usta ve amelesinin celbine müsaade" için Bakanlar Kurulu'na başvurur. Bakanlar Kurulu 27 Temmuz 1924'te aldığı bir kararla, Ermeni ustaların gelmesine izin vermemiştir.⁹⁹

Seyahat yasakları konusunda alınan bir başka karar 27 Mayıs 1925 tarihlidir. Bu tarihte Bakanlar Kurulu gayrimüslimlerin yurt içi seyahatleri konusunu yeniden düzenler. Önce İçişleri Bakanlığı, "tedavi, tahsil için bir mahalden diğer bir mahâle veya kaplıcalara gidenler ve muhakeme veya şahâdet veya mutasarrıf oldukları emvâle ait muamelâtın tayini için müessese-i resmiye ve hususiye tarafından memuren bir mahale i'zâm edenler [*tayin edilenler*] ile memleket dâhilinde herhangi bir sebeple zevce veya evlat veya ebeveyninden ayrı düşmüş eşhâsın birbirinin nezdine gitmek istedikleri ve esasen ecnebî tabiiyetinde olup izdivaç veya tensik [*düzenleme*] suretiyle Türkiye tabiiyetini ihrâz etmiş [*kazanmış*] olan anâsır-ı ecnebiyeye mensup kadın ve erkeklerin takyîd-i seyahatlerinin [*seyahati şarta bağlama*] daha ziyade idâmesi muvâfık görülememiş olduğundan bu bâbda bir karar ittihâzı [*alınması*]" teklifinde bulunmuştur. Durumu görüşen Bakanlar Kurulu, "suret-i seyahatleri Seyr ü Sefer Talimatnamesinde musarrah bulunmayan [*açıklanmamış olan*] ve Türkiye tabiiyetinde olan anâsır-ı gayrimüslime hakkında badema [*bundan böyle*] vekâlet-i müşârûnileyhin [*ismi zik-*

99 BCA/TİGMA, 030_0_18_01_01_10_36_6_00, Başvekâlet Kalemi-Mahsus Müdüriyeti, 27 Temmuz 1340 (1924) tarihli kararname.

redilmiş olan Bakanlığın] iş'ârâtı mucibince [tebliği doğrultusunda] muamele" yapılmasını karara bağlar.¹⁰⁰

Bu kararnamenin gayrimüslimler için tam bir dolaşım serbestliği olarak anlaşılması oldukça zordur. Daha çok, hangi koşullarda seyahatin serbest olacağına ilişkin bir düzenleme olarak okunması gerekir. Çünkü bu ve takip eden yıllarda, gayrimüslimlerin dolaşma özgürlükleri birçok başka özel karar veya kararname ile kısıtlanmaya devam edecektir. Örneğin, Ermeni ve Rumlara uygulanmaya devam eden serbest dolaşma yasağı, 29 Ağustos 1927 tarihinden itibaren Yahudileri de kapsayacaktır. Ama, bu yasak, Yahudi Cemaatinden bir heyetin Ankara'daki resmî makamları ziyaret etmesini takiben Mart 1928'de kaldırılacaktır. Aynı yılın yaz aylarında İstanbul Ermeni, Rum ve Yahudilerin yaz aylarını Bursa, Yalova, Yakacık ve İzmit yakınlarına kadar bir alanda geçirmelerine izin verilir.¹⁰¹

Gayrimüslimlerin serbest dolaşmalarına yasak getirmek için Askerî Memnu Mıntıklar Kanunu'nun kullanılıyor olması son derece önemlidir. Çünkü bu gayrimüslimlerin vatandaş değil, "ecnebi" sayılması anlamına geliyordu. İlgili kanuna göre, askerî yasak bölgeler iki esas kategoriye ayrılmakta idi. "Birinci memnu mıntika" olarak tespit edilen bölgelere giriş tamamıyla yasaklanmakta, "ikinci memnu mıntika" olarak ilan edilen bölgelere ise sadece yabancıların girmesi yasaklanmaktadır.¹⁰² Gayrimüslim vatandaşlar bu ikinci kategoride telakki edilmektedirler.

1929 tarihli bir kararnamede "Askerî memnu mıntıklar kanunu mucibince bazı takyidata [şartlara] tabi olan Bursa, Tuzla, Yalova, Çeşme gibi içme ve banyo mahallerine se-

100 BCA/030-0-18-01-01-014-34-12, 27 Mayıs 1341 (1925) tarihli Kararname.

101 Bu paragraftaki bilgiler şu eserden alınmıştır; Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 125-7.

102 *Resmî Ceride*, sayı 639, 31 Temmuz 1927.

nenin Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında gitmek zaruret ve ihtiyacı sıhhiyesinde bulunan gayrimüslim Türklerin bila istizan [istisnasız] ve ecanibin hâmil oldukları ikamet tezkereleriyle serbest olarak” gitmelerine özel olarak izin verilmektedir.¹⁰³ Yani bu aylar dışında, gayrimüslimlerin ilgili bölgelere gitmeleri, diğer yabancılar gibi yasaktır.¹⁰⁴

Seyahat yasakları, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın da gündemindedir. Partinin kurulmasından hemen sonra bir Ermeni gazetesine verdiği mülakatta, parti kurucusu Fethi Okyar, “bütün vatandaşların müsavi hakka ve masuniyete sahip olması lazımdır... seyahat ve ticaret herkes için serbest olmalı ve hepsi seyyanen [eşit olarak] muamele görmelidir” diyerek seyahat yasaklarına karşı çıkmaktadır.¹⁰⁵

Pasaport Kanunları

Ermenilerin ülkeye girmelerini engellemede kullanılan 1918 Pasaport Kanunu 1938 yılına kadar yürürlükte kaldı. Eğer hatırlatmak gerekirse, bu kanuna göre, vatandaşlıktan hükümetten izin alarak çıkmadıkları için hâlâ Osmanlı vatandaşları sayılan kişiler, eğer yabancı bir pasaport ile ülkeye girmeye kalkarlarsa bunların girmelerine izin verilmeyecek-

103 BCA/0-18-01-02-3-29-003, 8 Mayıs 1929 tarihli kararname.

104 Cumhuriyet dönemi boyunca gayrimüslimlerle ilgili çıkartılan tüm kanun ve kararnamelerin esası, Yahudi, Ermeni, Rum ve diğer Hristiyanların, Türklerle eşit vatandaş sayılmamaları ve yabancı sayılmaları esasına dayanır. Cumhuriyet dönemi boyunca gayrimüslimlere yönelik uygulanan politikalar çalışmamızın kapsamı dışındadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001; Ayhan Aktar, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslâm, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009; Murat Koraltürk, *Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

105 Milliyet, 19 Ağustos 1930.

ti. Fakat, sınırlarda bunu kontrol etmek oldukça zordu ve belki de Seyr ü Sefer Talimatnamesi aslında bu duruma engel olmak için çıkartılmıştı. Talimatname, her ne kadar yurt dışına T. C. pasaportu almadan çıkan Ermenilerin dönmele-
rini yasaklıyor olsa da, girmek isteyen kişinin Ermeni olup olmadığını anlamak gibi ciddi bir sorun da söz konusu idi. Ermeniler, başka isimler alarak pasaport temin edebilirler ve ülkeye girmeye çalışabilirlerdi. Ayrıca uluslararası düzeyde mülteci sorunları etrafında bazı ciddi gelişmeler yaşanıyor ve önemli bazı antlaşmalar imzalanıyordu.

Bu gelişmelerin başında, Milletler Cemiyeti bünyesinde vatansız kalan mülteciler için yapılan çalışmalar geliyordu. Bu doğrultuda ilk önce Haziran 1921’de, esas olarak Rus-Bolşevik devriminden kaçan mültecilerle ilgilenmek üzere Mülteciler Yüksek Komisyonu (*High Commission for Refugees*) kurulmuş, Norveçli Fridtjof Nansen bu kurumun başına getirilmişti. Nansen’in ilk önemli görevi, sayıları iki milyon civarında olduğu tahmin edilen Ruslar dışında Türkiye’den kaçan Rum ve Ermenilerin de ya geri dönmelerini sağlamak ya da başka yerlere yerleşmelerine yardımcı olabilmektir. Bu mümkün olmayınca bu insanların başka yerlere göç etmeleri ve yerleşmelerini sağlamak ciddi bir sorun teşkil etti. Temmuz 1922’de Uluslararası Hükümetler Konferansı (*International Governmental Conference*) toplandı ve tüm ülkeler tarafından kabul edilecek bir kimlik-seyahat sertifikası yaratılması konusunda anlaşma sağlandı. Daha sonra Nansen Pasaportu olarak adlandırılacak olan bu sertifikalar, 1922 sonu itibarıyla 28 devlet tarafından resmî seyahat belgesi olarak kabul edilmeye başlandı.

Lozan görüşmeleri sonucu, Ermenilerin ülkelerine geri dönmeleri mümkün olmayınca, 31 Mayıs 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti, soykırımdan hayatta kalan ve/veya 1919 sonrası Türkiye’den zorla kovulan Ermenilere de seyahat

sertifikası verilmesini kabul etti. Bu karar 38 devlet tarafından onaylandı. Artık, hiçbir ülkenin vatandaşı olamamış Ermeniler bu sertifika ile resmî mülteci sayılacak; seyahat edebilecek ve antlaşmayı imzalayan ülkelerden sığınma hakkı alabileceklerdi.

Yaratılan sistemin bazı zorlukları vardı. Bunların başında söz konusu sertifikaların sınırlı bir süre için geçerli olması ve insanların çıktıkları ülkelere geri dönme imkânlarının olmaması geliyordu. Milletler Cemiyeti bünyesinde 1926 yılında yapılan bir toplantı ile, Rus ve Ermeni mülteciler için yeni bir statü yaratıldı ve sertifikalar pasaport statüsüne çıkartıldı. Haziran 1928'de alınan bir kararla, başta Süryaniler olmak üzere, Türkiye'den çıkartılan Rumlar hariç diğer Hristiyan topluluklar ve 150'likler olarak bilinen Türkler de Milletler Cemiyeti'nin mülteciler statüsüne dahil edildiler.

Her çıkan zorluk yeni antlaşmaları ve düzenlemeleri beraberinde getirdi ve sonuçta, Nisan 1931'de Milletler Cemiyeti bünyesinde "Nansen Uluslararası Mülteciler Bürosu" kuruldu. 26-28 Ekim 1933'te, Ermeni ve Rus Mültecilerin Uluslararası Statüsü üzerine bir kongre toplandı ve bugün uygulamada olan Birleşmiş Milletler Mülteciler Sözleşmesi'nin temelleri atıldı. Takip eden yıllarda birçok yeni sözleşme daha imzalandı ve mültecilere sığınma hakkı tanınması uluslararası bir hukuk normu haline geldi. Ermeni mülteciler ve sorunları, bu hukuk sisteminin oluşmasında merkezî bir rol oynuyordu.¹⁰⁶

106 Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için dipnot 135'te verilen kaynaklardan ayrı olarak şu kaynaklara başvurulabilir: Keith David Watenpaugh, "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927", *American Historical Review* 115, no. 5, Aralık 2010, s. 1-25; Heldref Publication, "Certificates of Identity for Refugees", *Advocate of Peace through Justice* 86, no. 11, Kasım 1924, s. 597-98; Louise W. Holborn, "The Legal Status of Political Refugees 1920-1938", *American Society of International Law* 32, no. 4, Ekim 1938, s. 680-703.

Tüm bunlar son derece yeni gelişmelerdi. Ve Türkiye bu gelişmelere karşı tedbir alması gerektiğini hissetti. Seyr ü Sefer Talimatnamesi'nin yetmediği görüldüğü için olacak, 28 Haziran 1938 tarihinde 3519 sayılı Pasaport Kanunu çıkarıldı ve bazı yeni düzenlemeler getirildi. Yasanın 22. maddesi ile, "tabiiyetsiz bulunan kimselere icabında Dahiliye Vekâleti kararı ile Türkiye'ye girmek veya Türkiye'den çıkmak ve yalnız giriş veya çıkışı temin etmek için bir defaya mahsus olmak ve verildiği tarihten itibaren 15 gün zarfında kullanılmak şartı ile 'ecnebilere mahsus damgasını taşıyan' pasaport verilir" ilkesi getirildi. Maddenin en önemli tarafı, "Nansen Pasaportu" olarak bilinen, Milletler Cemiyeti tarafından mültecilere verilen pasaportlar hakkında da bir hüküm taşımasıydı. Buna göre, "Nansen Pasaportu" ve buna benzer "diğer ecnebi pasaportları taşıyan ecnebler yalnız transit müsaadesinden istifade ederler." Bu gibilerin Türkiye'ye gelmeleri yasaktır ve "İcra Vekilleri Heyeti kararına tabidir."¹⁰⁷

Görüldüğü gibi, mülteciler konusunda uluslararası hukuk, esas olarak Türkiye ve Sovyetler tarafından yaratılan sorunlara karşı geliyordu. Buna daha sonra Nazi Almanyası da dahil olacaktır. İkinci Dünya Savaşı sonrası, Batı dünyası yanında saf tutan Türkiye, mülteciler konusunda eski tutumunda bazı yumuşamalara gitmek zorunda olduğunu fark etti. İlk düzenleme Osmanlı Hanedan üyelerinin ülkeye geri dönmelerini kısmen serbest bırakan 18 Nisan 1949 tarih ve 5370 sayılı kanunla atıldı ve Pasaport Kanunu'na eklenen dört ek madde ile Hanedan üyelerinin dönüşlerine sınırlı imkân tanındı.¹⁰⁸ Bunu 24 Mart 1950 tarih ve 5654 sayılı kanun takip etti. Yine Pasaport Kanunu'na eklenen bir madde ile; "her ne

107 *Resmi Gazete*, sayı: 3960, 15 Temmuz 1938.

108 *Resmi Gazete*, sayı: 7190, 25 Nisan 1949. Yasa tam bir serbestlik getirmiyor ve Hanedan üyeleri arasında bazı ayrımlar yaparak dönüşü Bakanlar Kurulu'nun özel iznine bırakıyordu.

suretle olursa olsun vatandaşlık sıfatı sakıt olmuş [düşmüş] bulunup da turist olarak gelmek isteyenlerden mahzur görülmeyenlerin turist sıfatı ile yılda en çok dört ay kalabilmek üzere Türkiye'ye gelmelerine müsaade" edildi.¹⁰⁹

Kanunun hazırlığı sırasında çeşitli bakanlıklar tarafından hazırlanan raporlar, Türkiye'nin hangi zorunluluk nedeniyle bu değişikliğe gitmek zorunda kaldığını anlatması bakımından son derece önemlidir. Örneğin Dışişleri Bakanlığı'nda oluşturulan bir komisyonun hazırladığı raporda şu görüşlere yer verilir: "Türkiye'den muhtelif sebeplerle yabancı memleketlere gitmiş olup da herhangi bir suretle Türk vatandaşlığını kaybetmiş veya vatandaşlıktan ıskat edilmiş olan kimselerin yalnız turistlere tanınan haklardan istifade etmek şartıyla ve tamamen turist sıfatı ile muvakkat bir zaman için memleketimize gelip gitmeleri... gerek iktisadi sebepler, gerekse milletlerarası münasebetler ve İnsan Hakları Beyannamesine iştirakimiz bakımından... memleketimiz için faydalı olacağı kanaati ile işbu Kanun Komisyonumuzda ekseriyetle tasvip edilmiştir."¹¹⁰

İçişleri Bakanlığı Komisyonu benzeri görüşleri tekrar eder; "aradan 25 sene gibi uzun bir sürenin geçmesinden sonra hiçbir mahzuru kalmamış bulunanlar hakkında mevcut takyitlerin [kısıtlamaların] kaldırılması yoluna gidilmesi" gerektiğine inanan Komisyon'a göre, Kanun "dünya yüzünde insan hakları telakkileri bakımından mevzuatımızın dışarıda çağdaş hukuk anlayışına uygunluğu artıracak bir genişliğe varmayı" sağlayacaktır.¹¹¹

Fakat, Batı dünyasında yer almayı seçtiği için özellikle insan hakları alanında yaşanan değişikliklere ayak uydurmak zorunluluğunu hisseden Türkiye öte taraftan fazla rahat de-

109 Resmi Gazete, sayı: 7471, 31 Mart 1950.

110 İlhan Unat, *Türk Vatandaşlık Kanunu*, s. 122-23.

111 A.g.e., s. 124.

gildir. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu, 4 Mayıs 1950'de 5654 sayılı Kanunun tatbik şeklini gösterir bir yönetmelik yayınladı. Yönetmelikte, "aşağıdaki gösterilen kimselere vize verilemez" denerek, "Haymatlozlar [vatansızlar], Nansen pasaportu ve buna benzer pasaport veya seyahat belgesi hâimleri"ne vize verilmeyeceği söylenir. Bu kişiler hakkında, "mevcut hükümler eskisi gibi uygulanacaktır."¹¹²

Bu yönetmeliği takip eden aylarda, 15 Temmuz 1950'de 5682 sayılı yeni bir Pasaport Kanunu çıkartılır, hem 3519 sayılı Pasaport Kanunu hem de ekleri yürürlükten kaldırılır. Yeni Kanunun 26. maddesine göre, "Tabiiyetsizler (Haymatlozlar), Nansen pasaportu hâimleri ve seyahat belgeleri (Afidativ, Lesepase ve saire) ve benzeri vesika hâimleri" ancak geldikleri ve gidecekleri ülkelerin vizelerine sahip ise transit vizesi alabileceklerdir. Türkiye'ye girmek için gerekli olan giriş vizesi ise İçişleri Bakanlığı iznine bağlıdır. Bu izin olmadan ilgili kişiler Türkiye'ye giremezler.¹¹³

Türkiye, "Batı'nın parçası olacağız, bunun için bazı değişiklikler yapacağız, dedik ama o kadar da değil" der gibidir.

Anlaşılabacağı üzere, gerek Seyr ü Sefer Talimatnamesi ve daha sonra yapılan değişikliklerin gerekse Pasaport Kanunlarının en önemli amacı Ermenilerin Türkiye'ye girmelerine ve ülke içinde özgürce seyahatlerine engel olmaktır. Siyasi irade, Ermenilerin mallarına el koymak ve Anadolu topraklarında bir daha Ermeni varlığının yeşermesine müsaade etmemek politikası izlemektedir. Kanun ve kararnameler de buna uygun olarak çıkartılmaktadır. "Kanunların Ruhu" dediğimiz şey de budur. Şimdi Cumhuriyet döneminde çıkan Emval-i Metruke Kanunlarına daha yakından bakabiliriz.

112 Resmi Gazete, sayı: 7513, 23 Mayıs 1950. Yönetmeliğin tam ismi, "3519 sayılı Pasaport Kanununa bir madde eklenmesine mütedair olan 5654 sayılı kanunun tatbik şeklini gösterir yönetmelik."

113 Resmi Gazete, sayı: 7564, 24 Temmuz 1950.

Cumhuriyet Dönemi İç Hukuk Düzenlemeleri

İç hukuk mevzuatının Lozan hükümleriyle uyumlu hale getirilmesi gerekiyordu. Konu oldukça karmaşıktı. Çünkü yurtdışında aktardığımız gibi, 15 Nisan 1923 Tasfiye Kanunu'na göre, Hükümet *her ne suretle olursa olsun* kaybolan veya bir yerden ayrılan veyahut yabancı ve işgal edilmiş ülkelere veya İstanbul veya bağlı yerlerine kaçanların terk edilmiş taşınır ve taşınmaz malları, borçları ve alacaklarına el koyuyordu. Ve bu el koyma işlemini en azından 6 Ağustos 1924 tarihine kadar devam ettirmek istiyordu. Ayrıca Hükümet, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe giriş tarihini beklemeden, elindeki Emval-i Metrukeleri 13 Mart 1924 kanun ve 3 Nisan 1924 kararnamesi ile dağıtmaya ya da Hükümetin ihtiyaçları için kullanmaya başlamıştı.

Lozan Antlaşması ile uyum çerçevesinde çıkartılan tüm kanun ve kararnameler esas olarak iki sorunu çözmeye çalışmıştır. Birincisi, Tasfiye Kanunu'nda yer alan ilkeye göre, *bulundukları yeri her ne suretle olursa olsun terk edenlerin mallarına hangi tarihten sonra el konulmayacaktır?* İkincisi, Hükümet birçok mala el koymuştur ve bunların hiçbirisini,

hangi koşulda olursa olsun geri vermek istememektedir. Çıkarılan kanun ve kararnamelerde bu iki hususa çok özel bir önem verilir. Bu iki temel sorunun yanı sıra, kanun ve kararnamelerin Rüşvet skandalı ile ortaya çıkan bazı karışıklıkları da çözmek amacıyla çıkartılmış olduğunu söyleyebiliriz.

İlk Uyarlamalar

İlk adım, Lozan'ın imzalanmasından hemen sonra, 20 Temmuz 1924 tarihinde 711 sayılı kararname ile atılır.¹ Kararname birçok teknik ayrıntıyı içerir ve bazı önemli düzenlemeler yapar. Yapılan düzenlemeleri anlayabilmek için önce bir hatırlatma yapmak gerekir. 15 Nisan 1923 Tasfiye Kanunu, bulundukları yerden *her ne suretle olursa olsun ayrılan veya uzaklaştırılanların* taşınır, taşınmaz malları hakkında uygulanmaktaydı. Bu kanun çıktıktan sonra, İstanbul'un özel durumu göz önünde tutularak, sadece bu şehir için geçerli 29 Nisan 1923 Kararnamesi çıkartıldı. Bu kararname, "her ne suretle olursa olsun" ifadesi için 4 Kasım 1922 tarihini esas alıyordu. Buna göre, 4 Kasım 1922'den önce İstanbul'u her ne surette olursa olsun terk edenlerle; 4 Kasım tarihinden sonra izinsiz terk edenlerin mallarına el konulacaktı. 4 Kasım sonrası İstanbul'dan *hükümet izniyle ayrılanların* malları ise bu kararname kapsamı dışında idi.

Lozan Antlaşması, TBMM'de 23 Ağustos 1923 tarihinde dört ayrı yasa biçiminde onaylandı.² Bu onay, ayrıntı gibi görünen ama önemli bir hukuki sorunu da beraberinde getirdi. Her ne kadar Lozan bir yıl sonra yürürlüğe girecek olsa da, artık 23 Ağustos 1923 kanunları özel kanun niteliğinin-

1 Salâhaddin Kardeş, 'Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 131. Kararnamenin tam adı, "Anadolu'da Muktim Bulunduğu Mahalden Hükümetin Mûsaadesini Alarak Azîmet Edenlerin Emvâlinin, Emvâl-i Metrukeden Addedilmemesi Hakkında Kararname."

2 Resmi Ceride, sayı: 22, 10 Eylül 1339 (1923).

dedir ve iç hukuka göre geçerli sayılması gerekir. Yani Lozan ilkelerinin bu tarihten itibaren uygulanması gerekir. Ortaya iki ayrı boyutta hukuki karışıklık çıkar. Birincisi, İstanbul için çıkartılan özel kararnameye göre, 4 Kasım sonrası Hükümet izni ile yerlerini terk edenlerin mallarına el konulmaz iken, Anadolu'nun tüm diğer yerlerinde, –hükümet izni dahil– *her ne suretle olursa olsun* yerlerini terk edenlerin mallarına el konabiliyordu. Yani iki ayrı yere ilişkin, iki ayrı uygulama vardı. İkincisi, “her ne suretle olursa olsun” ifadesi Lozan Antlaşması hükümlerine de aykırı idi.

20 Temmuz kararnamesi, hem İstanbul ve Anadolu arasındaki farklı uygulamaya hem de Lozan ile çelişkiye son vermek amacıyla çıkartıldı. Kararname ile, kararnamenin çıkış tarihinden sonra, Anadolu'dan hükümet izniyle gidenlerin mallarına el konulmasına son verilecektir. Yani, 20 Temmuz 1924 esas tarih olarak belirlenmiş olmaktadır. Bunun anlamı şu idi ki, artık bu tarihten önce bulundukları yerleri –Hükümet izniyle dahi olsa– *her ne suretle olursa olsun terk edenlerin* mallarına el konulacaktı.³ Hükümet izni bu tarihten sonra geçerli bir kriter olacaktır. Daha sonra bu kararnamede ufak bir düzeltme yapılacak ve Anadolu terimi Türkiye ile değiştirilecektir.⁴

711 sayılı kararnameyi, 18 Ocak 1925 tarihli bir başka kararname takip eder.⁵ Kararname, Ankara'da Mari adında bir

3 Yani İstanbul için çıkartılmış 29 Mart 1923 kararnamesindeki 4 Kasım 1922 tarihi iptal ediliyordu. İstanbul'dan, 4 Kasım 1922 ile 24 Temmuz 1924 arasında Hükümet izniyle yurt dışına çıkmışların mallarına da el konulabilecekti. Aynı durum 15 Nisan 1923 kanunu için de geçerlidir. Artık, Anadolu'dan 15 Nisan 1923 ile 24 Temmuz 1924 arasında Hükümet izniyle çıkmış olanların da mallarına el konabilecekti.

4 Bu değişiklik, Anadolu tabiri, sanki kararname Trakya'da uygulanmayacaktır gibi anlaşıldığı için yapılmıştır. 12 Kasım 1924 tarihli kararnamenin tam metni için bkz. Salâhaddin Kardeş, ‘Tehcir’ ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 133.

5 A.g.e., s. 134-136. Kararnamenin tam adı, “Hükümet-i Cumhuriyetin Pasaportuyla Seyahat Etmiş Olanların Emvâlinin Emvâl-i Metruke'den Addolunamayacağına Dair Kararname.”

gayrimüslim şahsın, İstanbul'a gidip dönmesi sırasında Hazinece mallarına el konulmasına ilişkin Hazine aleyhine açmış olduğu dava sonrası çıkarılmıştır. Ankara'daki davada mahkeme Mari'yi haklı bulmuş ve mallarının Emval-i Metruke Kapsamında olmadığı, bu nedenle el konulamayacağı hükümüne varmıştı. Mari'nin malları geri verilmek zorundaydı.

18 Ocak 1925 kararnamesi, bu mahkeme kararının, Anadolu'daki birçok Ermeni için emsal teşkil edebileceği korkusuyla çıkartıldı. Kararnameye göre, ilgili mahkeme kararı "yalnız işbu meselede" uygulanabilir ve "diğer meselelerde uygulanmasına kanunen imkân" yoktur. 20 Temmuz 1924, 711 sayılı kararnameye gönderme yapılır ve "ikamet ettiği mahalden Hükümetin iznini alarak herhangi bir tarafa gidenlerin mallarının terk edilmiş mallardan" sayılmaması ilkesinin ancak 20 Temmuz 1924'ten sonra söz konusu olduğu hatırlatılır. "Yani" der kararname, "20 Temmuz 1340 tarihinden önce Hükümetin izniyle başka yere gidenlerin malları terk edilmiş mallardan" sayılacaktır.⁶

18 Ocak 1925 kararnamesi başka bazı hususlara da açıklık getirir. Buna göre, "Hükümetin izniyle ailesi fertlerini bulundukları mahalde bırakarak geçici olarak giden ve dönenlerin mallarına söz konusu kanunların [Tasfiye Kanunlarının] hükümlerinin uygulanması, Kanun Koyucunun amacına" uygun değildir. Bu nedenle, "Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konulduğu tarihten önce, bu suretle Hükümetin izniyle giden ve dönenlerin mallarına, tasfiye komisyonları ve onların kaldırılmasından sonra Hazinece el konulmuş ve müdahale edilmemiş ise, bundan sonra müdahale edilmemesi" istenir.⁷ Yani, eğer geçmişte Mari durumunda olup, mallarına el konulmuş olan varsa, herhangi bir şey yapılmayacaktır.

Kararname Lozan Antlaşması'nın nasıl yorumlanması ge-

6 A.g.e., s. 135.

7 A.g.e., s. 135-6.

rektiğine de açıklık getirir. “Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe konulmasından sonra, önceden Hükümetin izniyle İstanbul’a veya memleketin diğer mahalline giden ve dönenlerin taşınmaz mallarına el konulduğu halde, Hükümetçe el koyma kaldırılmış ve sahipleri bugün mallarının bulunduğu yerlerde mevcut bulunmuş iseler, bu gibi malların sahiplerine iadesi kanunun ruhuna uygun” bulunmuştur. Kararname ile, “Cumhuriyet Hükümetinin izniyle seyahat etmiş olanların mallarının terkedilmiş mallardan” sayılamayacağı kararlaştırılmıştır.⁸

Bu kararname bize hükümetin Emval-i Metruke hususunda kendi aleyhine oluşabilecek en küçük bir durum karşısında bile ne derece dikkatli ve titiz hareket ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

18 Ocak kararnamesini 5 Şubat 1925 tarihli kararname takip eder.⁹ Bu da doğrudan Lozan ile ilgili bir iç hukuk düzenlemesidir ve Lozan’ın yürürlüğe giriş tarihini merkeze koyacaktır. Kararnamenin çıkartılma nedeni, 18 Ocak 1925 tarihli kararnamede yer alan, “Cumhuriyet Hükümeti” tabirinin karışıklığa yol açmış olmasıdır. Acaba, “Cumhuriyet Hükümeti” tabiri ile kastedilen, Cumhuriyetin ilan tarihi midir? Eğer böyle ise, Hükümetin izniyle seyahat etmiş olanların mallarının terkedilmiş mal sayılmaması 29 Ekim 1923 tarihinden sonra söz konusu olacaktır. Tasfiye Kanunu’nun ancak bu tarihten önce –Hükümet izniyle de olsa– seyahat etmiş olanların mallarına uygulanması gerekecekti.

Kararname bu karışıklığa açıklık getirir. Önce, 15 Nisan 1923 Tasfiye Kanunu’na atıfta bulunulur ve bu kanunun altıncı maddesine göre, “her ne suretle olursa olsun” bulundukları

8 A.g.e., s. 136.

9 A.g.e., s. 136-139. Kanunun tam adı, “Lozan Muahedenamesinin Kabul Edildiği Tarihten Sonra Gitmiş Olanların Gayr-ı menkullerine Müdahale Edilmesi Hakkında Kararname.”

yerleri terk edenlerin mallarına Hazine tarafından el konulacağı tekrar edilir. 15 Nisan kanununda, “kaybolma veya ayrılma veya kaçmanın mutlak olarak hatırlatıldığı” ve bu durumun “her ne suretle olursa olsun” tabiriyle de “genelleştirilmiş” olduğunun altı çizilir. Ve devamla, “gerek Hükümetin izniyle ve gerek izinsiz her ne suret ve amaçla olursa olsun ayrılan kişilerin terk edilmiş malları, borçları ve alacakları hakkında” 15 Nisan 1923 tarihli Tasfiye Kanunu geçerli olduğu tekrar edilir.

Kanunun en ilginç boyutu, Cumhuriyet Hükümeti’nin izniyle çıkanlar için özel bir kanun yapılmamış olduğunu hatırlatmasıdır. Dolayısıyla bu kişiler istisnaya tâbi olamazlar. Yani izinli çıkanların da mallarına 15 Nisan 1923 kanununa göre el konulacaktır.¹⁰ Burada da 6 Ağustos 1924 tarihi geçerli olacaktır. Kararname bu nedenle Lozan Antlaşması’na gönderme yapar; ve “Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe konulmasından önce, ailesini bulundukları mahalde bırakarak geçici giden ve dönenlerin mallarına, tasfiye komisyonları ve onların kaldırılmasından sonra Hazinece el konulmamış ve müdahale edilmemiş ise bundan sonra müdahale” edilmeyeceği tekrar edilir. Yani, eğer bir müdahale söz konusu olmuş ise bu geçerlidir. “Lozan Antlaşması’ndan sonra [ise] el koyma kaldırılmış ve sahipleri bugün mallarının bulunduğu yerlerde mevcut bulunmuş ise bu gibi mallar sahiplerine” iade edilecektir.¹¹

Bu ilkeler ışığında genel kural şöyle tekrar edilir: “Lozan Antlaşması’nın onaylanmasından önce Hükümetin izniyle geçici olarak gidip dönenlerin mallarına Hükümetçe el konulmamış [ise] ve bugün kendileri el koymuş [iseler, bu gibi] kimselerin mallarına bundan sonra dahi müdahale edilmemesi” kararlaştırılmıştır.¹² Görüldüğü gibi tüm bu karar-

10 A.g.e., s. 137-8.

11 A.g.e., s. 138.

12 A.g.e., s. 139.

namelerin tek bir anlamı ve yorumu vardır. Eğer Hükümet, Tasfiye Kanunu gereği bazı mallara el koymuş ise, bunların geri verilmesi asla söz konusu değildir. Lozan Antlaşması sonrası, mallarının başında bulunanlar bile, ancak mallarına el konulmamış ise geri alabilme hakkına sahiptirler.

13 Haziran 1926 Yönetmeliği

Lozan Antlaşması'na uyum mahiyetinde çıkartılan en önemli yönetmelik 13 Haziran 1926 tarihli'dir.¹³ Yönetmeliğin birinci maddesine göre, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe giriş tarihi olan 6 Ağustos 1924 tarihinden sonra terkedilmiş mallara el konulacağı hükme bağlanır. İkinci madde, "el koyma, yani malların terk edilmişliğinin Hükümetçe resmen öğrenilmesi, 6 Ağustos 1924 tarihinden önce olmuş ise, işlem sonuçlandırılır" der. Görüldüğü gibi, el konulmuş malın bir daha tekrar iade edilmesi söz konusu değildir. Burada, açıkça el koyma işleminin tamamlanacağından söz edilir.¹⁴

Üçüncü madde, "el koyma yani malların terk edilmişliğinin Hükümetçe öğrenilmesi 6 Ağustos 1924 tarihinden sonra olmuş ise" nelerin yapılması gerektiğine ilişkindir. Buna göre, üç şık vardır; a) Eğer bu malın sahibi veya vekili malın bulunduğu mahalde ise, mal onlara iade edilir, yoksa mallar "sahipleri adına devletin genel hükümlerine göre Hükümetçe idare edilir"; b) Eğer bu mallar göçmenlere verilmiş ise ve fakat sahipleri mevcutsa, malların göçmene verilmiş tarihindeki değeri, sahiplerine ödenir; c) Söz konusu mallar satılmış ise sahibi satış bedelini ancak satış şartları dairesinde alabilir.¹⁵

13 A.g.e., s. 164-165. 13 Haziran 1926 tarih ve 3753 sayılı yönetmelik ve yapılan değişiklikler 80 yılı aşkın yürürlükte kalır ve 2006/10933 sayılı yönetmenlik gereğince yürürlükten kaldırılır. *Resmî Gazete*, sayı: 26310, 5 Ekim 2006.

14 Salâhaddin Kardeş, 'Tehcir' ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 164.

15 A.g.e., s. 165.

Dördüncü maddeye göre ise, “bulunduğu mahalden kaçmamış, kaybolmamış ve ayrılmamış ve fakat başka mahalde emlak ve araziye sahip bulunmuş olanların malları hakkında tasfiye kanunlarının uygulanması hiçbir surette caiz” görülmez. Bu tür işlemler var ise, malların iadesi zorunludur. Bu maddede İstanbul özel olarak zikredilir.¹⁶

17 Temmuz 1927’de çıkartılan bir kararname ile, 13 Haziran 1926 tarihli yönetmeliğin birinci ve ikinci maddeleri değiştirilmiştir.¹⁷ Bu iki madde yerine konan tek maddede öncelikle, Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe konulmasından evvel, Tasfiye Kanunları gereğince terkedilmiş mallardan sayılan taşınmaz mallar hakkında, terkedilmiş mallar uygulaması yapılmaya devam olunacağı tekrarlanır. Eklenen önemli ifade şudur; Lozan Antlaşması’nın, “yürürlüğe konulduğu tarihe kadar, Hükümetçe tasarrufuna acele edilmemiş olduğu halde, mahallerine dönen sahipleri tarafından işgal ve idare edilmekte olan terk edilmiş mallara bir idari tedbir olmak üzere Hükümetçe müdahale edilmez.” Bu kararnamede de aynı ilke, yani daha önce yapılmış işlemlerden geri dönüş olmayacağı kuralı tekrar edilir ve “İşbu yönetmelik tarihine kadar 13 Haziran 1926 tarihli yönetmeliğe uygun olarak yapılmış olan işlemler geçerli” sayılır.¹⁸

1928: Tapu Dağıtma ve Hazineye Gelir Kaydetme Başlıyor

Lozan ile uyum artık büyük ölçüde başarılmıştır. Şimdi bir nevi ikinci bir aşamaya geçilmiştir. Bu aşamada yapılan, dağıtılan veya satılan emlak ve arazileri yeni sahipleri adı-

16 A.g.e.

17 A.g.e., s. 141-42. Kararnamenin tam adı, “13 Haziran 1926 Tarihli Talimatnamenin Bazı Maddelerini Muaddil Talimatnamenin Mer’iyet Mevkiine Konulmasına Dair Kararname.”

18 A.g.e., s. 142.

na tapuya kaydetmek, yani yeni sahiplerine tapularını vermek ve Emval-i Metruke satış, kira vb. bedellerinden elde edilen gelirleri devlet hazinesine gelir olarak aktarmaktır. 1928 ile birlikte bu süreç başlayacaktır. Bu doğrultuda, 28 Mayıs 1928 tarihli 1331 numaralı kanun kabul edilir. “Temlik [Mülkiyet Verme] Kanunu” olarak da adlandırılan kanun toplam 12 maddedir. Kanun, satılan veya dağıtılan emlakın tapuya kaydedilmesi ile ilgilidir. Eğer emlak veya arazi hâlâ devletin elinde ise Hazine adına kayıt edilecektir.¹⁹

Kanunun birinci maddesinde, daha önce mülklerin dağıtılması ile ilgili mevcut kanun ve yönetmeliklere atıfta bulunulur²⁰ ve bu kanun ve yönetmeliklere göre kendilerine taşınmaz mal mülkiyeti verilen ve ellerinde mülkiyet devri belgeleri bulunan kişilere tapu senetleri verileceği söylenir. İlgili kişilerin altı ay içinde başvurmaları istenir. İşlemlerin bir yıl içinde tamamlanması planlanmaktadır.

Konumuz açısından bir başka önemli husus kanunun yedinci maddesinde belirtilir ve artık Tasfiye Kanunlarına göre el konulmuş malların sahiplerine verilmeyeceği, ancak değeri karşılığı ödeme yapılacağı hükmü getirilir. İlgili madde şöyledir: 26 Eylül 1915 ve 15 Nisan 1923 tarihli “kanunlara göre el konulmuş ve konulacak taşınmaz mallara gerek mübadillere tahsis ve tefviz edilmiş [bırakılmış] olsun gerek Hazine uhdesinde bulunsun, hükmen tahakkuk edecek hak sa-

19 T.C. Maliye Vekaleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mütalâk Mevzuat*, s. 430-31. Kanunun tam adı, “Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tefviz Olunan Tefviz veya Âdiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına Dair Kanun”.

20 Bunlar, 16 Nisan 1340 (1924) tarih 488 numaralı Mübadeleye Tabi Halka Verilecek Emvali Gayrimenkule Hakkında Kanun; 8 Kasım 1339 (1923) tarih 368 numaralı Mübadele, İmar ve İskân Kanunu ve 13 Mart 1926 tarih 781 numaralı yönetmeliktir. İlk iki kanun esas olarak Yunanistan ile yapılan nüfus teatisi ve sorunlarına ilişkin olsa da, kanunların isimlerinden de anlaşılacağı üzere, mübadele ile gelen halka her türlü emvali metruke verilmiştir.

hiplerine iade edilmeyip ancak kararlaştırılmış kıymetleri... Maliye Hazinesinden ödenir.”²¹

İleriki yıllarda 28 Mayıs 1928 tarih 1331 sayılı bu kanunda bazı değişiklikler yapılır veya ilgili bazı yeni kanunlar daha çıkartılır.²² Bunların içinde, yukarıda aktardığımız yedinci maddenin, yani Emval-i Metrukelerin asıl sahiplerine geri verilmeyip sadece değerinin ödeneceği ilkesinin, nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili TBMM tarafından yapılan 2 Haziran 1929 tarih ve 146 sayılı değişiklik son derece önemlidir.²³

TBMM değişikliği iki önemli hususa ilişkindir. Birincisi, yedinci maddenin bir nevi tekrarı gibidir. Artık malların “sahiplerine kanun gereğince aynen iadesine imkân olmadığı gibi 28 Mayıs 1928 tarihli kanunun gerek yürürlüğünden önce, gerek yürürlüğünden sonra hükmen tahakkuk etmiş veya edecek hak sahiplerine aynen iadesine izin” verilmeyecektir. Yorumda yer verilen, 26 Eylül 1915 ve 15 Nisan 1923 tarihli “kanunlara göre el konulmuş olunan ve konulacak olan taşınmaz mallar, *hazine adına kaydedilmiş hükmünde olduğu*” ifadesi son derece önemlidir [İtalik bize aittir.] Daha sonraki yıllarda, emlak ve arazi davalarında bu ifade merkezi bir rol oynayacak, 1963 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında da özel olarak zikredilecektir.

İkincisi, 28 Mayıs tarihli kanunda sözü edilen, mal sahiplerine, malların değil, “kararlaştırılmış kıymetler” üzerinden ödeme yapılmasının ne anlama geldiği açıklığa kavuşturulur. Buna göre, malların “sahipleri veya hükmen tahak-

21 A.g.e., s. 175. Ayrıca bkz. Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 108-09.

22 18 Mart 1929 tarihinde çıkartılan 142 sayılı tefsir ile kanunun altıncı maddesinde yapılan değişiklik, (*Resmi Gazete*, sayı: 1151, 26 Mart 1929), veya 23 Mart 1929’da çıkartılan 1407 sayılı “müzeyyel [ilave] kanun” (*Resmi Gazete*, sayı: 1154, 30 Mart 1929), birer örnek olarak verilebilir. Kanun 1945’te yürürlükten kaldırılacaktır.

23 Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 117-8. Ayrıca bkz., *Resmi Gazete*, sayı: 1210, 8 Haziran 1929.

kuk eden veya edecek olan hak sahiplerine, bu malların... 1331 [1915] yılı başlangıcındaki kayıtlı değerlerinin verilmesi” kararlaştırılır.²⁴ Yani, değer ödeme malların 1915 değerleri üzerinden yapılacaktır. Böylece 13 Haziran 1926 tarih ve 3753 sayılı kararnameyle kabul olunan yönetmenliğin üçüncü maddesinin A fıkrasında, “Emvali metruke sahiplerine iade olunur” hükmü de geçersiz kılınmış olur.

28 Mayıs 1828 tarih ve 1331 sayılı kanunla ilgili önemli bir diğer mevzuat, 12 Ağustos 1928 tarihinde çıkartılan 6994 sayılı kararnamedir. 11 maddelik kararname, “gayrimenkul evrakın tapuya raptı” konusunun nasıl yapılacağı usulü ile ilgili ayrıntılı hükümleri içermektedir.²⁵

Emval-i Metrukeler ve tasarrufları konusunda bir diğer önemli adım yine 28 Mayıs 1928’de, 1349 sayılı kanun ile atılır. Kanun ile, Maliye Bakanlığı’nın elinde bulunan, “terkedilmiş mallar cari hesaplarının” bütçeye gelir olarak kaydedilmesi kararlaştırılır. Aynı madde ile, “bundan sonra vaki olacak gelirler hakkında da aynı işlem” yapılacağı hükme bağlanır. Ayrıca ikinci madde ile, “çeşitli gelirler faslına alınacak tutardan üç yüz bin liraya kadar miktarı” 1928 mali yılı bütçesine eklenir.²⁶ Burada tabii şu soruları sormak gerekir; Maliye Bakanlığı’nın emanet hesaplarında toplanan para ne kadardı? Ne kadar mal satıldı, ne kadar para toplandı? Toplanan para ile paranın kaynağını oluşturan malın gerçek değerleri arasındaki oran kaç kaçtı? Soruları artırmak mümkündür.²⁷

Teknik olarak doğrudan Emval-i Metruke meselesi ile ilgili değilse bile, siyasi nedenlerle doğrudan ilintili olan 2 Ha-

24 Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 117-8.

25 T.C. Maliye Vekaleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mütellik Mevzuat*, s. 431-34.

26 *Resmi Gazete*, sayı: 902, 30 Mayıs 1928.

27 Bu soruları soran Nevzat Onaran, sorulara bir cevap denemesinde de bulunmaktadır. Bkz. Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı*, s. 267.

ziran 1929 tarih ve 1515 sayılı kanuna da değinmekte fayda vardır. Toplam beş madde olan bu kanuna göre, hukuken kapalı sayılan emlak ve arazileri kanunsuz biçimde elinde tutanlar, bu mülkleri belli bir dönem kullanmış iseler, kendilerine tapu verilecektir. Birinci madde şöyledir; “gayri resmi surette aharın [*başkalarının*] mülkiyetine geçen ve Kanunu Medenin meriyeti tarihine kadar müsakkaf [*kapalı*] ve bu hükümde bulunan bağ ve bahçe veyahut arsaların on beş, diğer arazinin on sene malik sıfatı ile nizasız ve hüsnü niyetle tasarruf altında bulunduranlar zilyetleri namına Tapu daireince tescil ile Tapu senetleri verilir.”²⁸

Cumhuriyet tarihi boyunca (ve günümüzde), belli nitelikteki devlet mülk ve arazilerinin belli bir dönem kullanılarak sahiplenilmesi çok yaygın bir pratiktir. Hukukta bu genel kural şöyle tanımlanır; “bir taşınmaz mala, kanunun aradığı diğer koşullarla birlikte belirli bir süre zilyet edildiği takdirde, o taşınmaz malın mülkiyeti iktisap edilir. Bu suretle mülkiyet kazanılmasına kazandırıcı zaman aşımı (fevkalade mürruzaman) yoluyla iktisap denilir.”²⁹

Aslında Emval-i Metrukeler bu kategoride sayılmazlar ve Hazine adına tapuya kayıtlı oldukları için hiçbir biçimde zilyetlikle özel mülkiyete geçirilemezler. Fakat Cumhuriyet tarihi boyunca, zilyetlik ya da “kazandırıcı zamanaşımı” ilkesi Ermeni mallarının yağmalanmaya devam etmesinde önemli bir hukuki zemin teşkil etmiş gözüküyor.³⁰

Emval-i Metrukelerin yeni sahipleri üzerine tapuya kaydedilmesi süreci ve çıkartılan kanun ve kararnamelere ilişkin eğer genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, söylenecek olan şudur ki, tüm bu kanun ve kararnamelerde, malları

28 Resmi Gazete, sayı: 1211, 9 Haziran 1929.

29 Ali Rıza Düzceer, *Kazandırıcı Zamanaşımıyla Taşınmaz İktisabı* (Tescil Davası - MK.m. 639), Yetkin Basımevi, Ankara, 1994, s. 1.

30 Emval-i Metruke Kanunları ve Bugünkü Durum bölümünde konuya daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

asıl veya diğer hak sahiplerinin hakkı korunmuş ve malların en azından 1915 değeri üzerinden karşılıklarının verileceği ilkesi benimsenmiştir. Bu hak baki tutulmuş ve hiçbir biçimde ortadan kalkmamıştır. Emval-i Metrukenin sahiplerinin malları üzerindeki her türlü hakkı kaybettikleri, bu hakkın müsadere edildiğine, zorla el konulup ortadan kaldırıldığına ilişkin hiçbir hukuki karar veya uygulama yoktur. Bunun anlamı şudur ki, eldeki kanun ve kararnamelere dayanarak, Ermenilerin malları üzerinde hak iddiası vardır, iddiasında bulunulabilir. Bu hak, malın kendisini almak biçiminde olamazsa bile, değerinin ödenmesi biçiminde bakidir, denebilir.³¹

22 Nisan 1963 Tarihli Anayasa Mahkemesi Kararı

Cumhuriyet döneminde, Emval-i Metrukeler konusunda çıkartılan kanun ve kararnamelerin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda son derece önemli bir hukuk metni 22 Nisan 1963 tarihli Anayasa Mahkemesi kararıdır.³² Dava 1

31 Burada, 1935 yılına ait Yargıtay Genel Kurulu'nun vermiş olduğu bir içtihat kararına, konumuz ile bağlantılı olduğu için değinmek isteriz. İlgili kararında Yargıtay, eğer Emval-i Metrukenin sahibi olduğu iddiasında bulunan kişi, "fırar ve tagayyüp [kayıp]" edenlerden ise, malı üzerinde herhangi bir hak iddiasında bulunamaz, demektedir. Eğer "fırar ve tagayyüp" etmediği ispat edilirse, malın değil ama değerinin kendisine verilmesi gerekir, der. Elbette bu Lozan ile birlikte getirilen hukuk kuralıdır. Fakat, "fırar ve tagayyüp" durumunda olan bir kişinin mülkiyeti üzerinde her türlü hakkını kaybedeceği kuralı bize çok mantıklı görünmüyor. Birincisi, Türkiye zaten bu insanları ülkeye gelmesi için her türlü yola başvurup, onları zorla "fırar ve tagayyüp" durumuna düşürmektedir. İkincisi, eldeki kanunlar, fiili durumu ne olursa olsun, malın sahibi ile mülkiyeti arasındaki ilişkiyi kökünden kesip atmamaktadır. Bu açık müsadere anlamına gelir ki, görebildiğimiz kadıyla Emval-i Metrukeler konusunda alınmış böyle bir tedbir yoktur. Kararı bize gönderen Av. Cem Murat Sofuoğlu'na teşekkür ederiz. Karar için bkz. Yargıtay İçtihadı Birleştirme Büyük Genel Kurulu, E:1935/18, K:1936/30, T:25.11.1936.

32 Anayasa Mahkemesi kararının tam metni ve yorumu için bkz. Salâhaddin Kardeş, 'Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 10-11, 169-80; Nevzat Onaran, Emval-i Metruke Olayı, s. 375-391.

Mart 1942'de vefat edinceye kadar İstanbul Pangaltı'da oturan Maryam Urkapyan'a ait Emval-i Metruke ile ilgilidir. Vefat üzerine, Urkapyan'ın Üsküdar'daki mülküne el konulmuş ve 1952 yılında Çevri Usta Vakfı adına kaydedilmiştir. Bunun üzerine Maryam Urkapyan vârisi Boğos Urkapyan el koyma ve tescil işlemlerinin iptali için Danıştay'a dava açar. Dilekçesinde, annesinin malına Tasfiye Kanunları gereğince "firari ve mütegayyip [kayıp] kişilerden" sayılarak el konulduğunu belirtir, oysa annesi, ne kaçak ne de kayıptır, İstanbul'da yaşayan bir kişidir ve bu nedenle el koyma işlemi yasa dışıdır.

Açılan davada, Danıştay 8. Dairesi Boğos Urkapyan'ın iptal talebini haklı bulur ve Anayasa Mahkemesi'ne başvurur. Danıştay, başvuru gerekçesinde, tasfiye kararının halen yürürlükte bulunan 26 Eylül 1915 ve 15 Nisan 1923 tarihli kanunlara göre yapıldığını ama bu kanunların Anayasa'nın 36. maddesinde yer alan mülkiyet ve miras haklarını kökünden kaldırdığını ve yine Anayasa'nın 10 ve 11. maddelerine aykırı bulunduğunu iddia eder. Başvurusu üzerine incelemesini yapan Anayasa Mahkemesi, 22 Nisan 1963 tarihinde verdiği kararda Danıştay'ın iptal istemini haklı bulmaz ve el koyma işleminin yasal dayanağı olan 26 Eylül 1915 ve 15 Nisan 1923 tarihli kanunların 1961 Anayasası'na aykırı olmadığını hükme bağlar.

Karar bir nevi Cumhuriyet döneminde, Emval-i Metrukeler konusunda çıkartılmış kanun ve kararnamelerin bir özeti gibidir. Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihinin dönüm noktası olduğunun altı çizilir ve Emval-i Metrukeler konusundaki genel kurallar hatırlatılır. Buna göre, eğer kişi 6 Ağustos 1924 itibarıyla malının başında ise, bu tarihten sonra yapacakları "hareketleri ve fiili durumları ne olursa olsun bu kanunların uygulanmasına imkân yoktur." Ancak bu kişiler, "Lozan Antlaşması'nın yû-

rürlüğünden önce firari veya mütegayyip” konumuna düşmüş iseler, “söz konusu kanunların uygulanması” gerekir. Bu tarihte malının başında bulunmayanlar, bu tarihten sonra Türkiye’ye dönseler bile, malları Hazineye intikal etmiş olduğundan kendilerine geri verilmez.

Kararda yer alan bir husus son derece önemlidir: Mahkeme, taşınmaz mallarla ilgili dosyalarda el koyma kararının olup olmamasının önemli olmadığını savunmaktadır. Çünkü, söz konusu kanunlarda yazılı şekillerde “firari ve mütegayyip bulunan veya başka yerlere naklolunan şahıslar” bu duruma düştükleri anda malları “Maliye veya Evkaf hazinelerinin mülkiyetine *otomatik bir surette geçmiş*” sayılırlar. İdare tarafından bu mala ilişkin bir karar alınmamış veya dosyada bu yönde bir yazı bulunmasa bile, “kanunda belirtilen duruma düşen şahısların malları bu duruma düştükleri tarihte, Hazine veya Vakıflar İdaresine Kanun gereğince geçmiş” sayılırlar.

“Binaenaleyh” der mahkeme, 6 Ağustos 1924 tarihinden önce, “firari ve mütegayyip duruma giren veya başka mahalle nakledilmiş bulunan bir kimsenin mallarının mülkiyeti, bu duruma girdiği tarihten itibaren, dosyasında o tarihte alınmış bir vaz’iyet [*el koyma*] kararı olsun olmasın, ilgisine göre, Maliye veya Evkaf uhdesine Kanun uyarınca geçmiş bulunmaktadır.” Bu nedenle “firari veya mütegayyip olup olmadığının tespiti işine” 6 Ağustos 1924 tarihinden önce “başlanmamış ve bu tarihten önce bir vaz’iyet kararının verilmemiş olması, esasen bu tarihten önce Kanun gereğince ilgili hazine uhdesine geçmiş olan malların hukuki durumu üzerinde hiçbir etki yapmaz.”

Anayasa Mahkemesi kararının ilginç tarafı, davaya konu olan şahsın 6 Ağustos 1924’te malının başında olmasıdır. Ve 1942’ye kadar da malının sahibi olarak yaşamıştır. Mahkeme, 6 Ağustos 1924 sonrasında ortaya çıkan hususlar için

Tasfiye Kanunlarının uygulanamayacağını söylemiş olması- na rağmen ve yasal düzenlemeler de bu yönde olmasına rağmen, 1 Mart 1942'ye kadar İstanbul'da malının sahibi olarak yaşayan Maryam Urkapyan'ın malına el konulmasını kanuna uygun bulur.³³

Anayasa Mahkemesi kararının bir diğer önemli tarafı, Rumlarla ilgili kararların Emval-i Metruke Kanunları çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini, Yunan hükümeti ile yapılan antlaşmalarda yer alan özel hükümlere göre hareket edilmesi gerektiğini belirtmiş olmasıdır.

Tekrar mahiyetinde olmasına rağmen, Milli Emlak Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmış, *Devlet Malları Mevzuatı* adlı kapsamlı kitapta, Anayasa Mahkemesi kararında, şu iki noktanın özel olarak altının çizilmiş olduğunu aktarmak isteriz. "3-6 Ağustos 1340 tarihinde mallarının başında bulunmayanlar sonradan dönmüş olsalar dahi malları daha önce kanun gereği Hazineye intikal ettiğinden kendilerine geri verilmeyecektir. 4- Dosyasında el koyma kararının olması veya olmaması hiç önemli değildir."³⁴

1928, 1964 Vatandaşlık Kanunları

Bilindiği gibi, Ermeniler tehcir ve soykırım sürecinde vatandaşlıktan atılmadılar ve mal varlıklarına el konulurken de hâlâ Osmanlı vatandaşı idiler. Bu nedenle, vatandaşlık statüleri ile Emval-i Metruke Kanunları arasında herhangi bir illiyet ilişkisi kurmak mümkün değildir. Fakat şöyle bir tez en azından popüler düzeyde sıkça ileri sürülmektedir: Ermenilerin, Emval-i Metruke Kanunlarına göre, malları üzerinde hâlâ hakları olduğu iddia edilecek olsa bile,

33 Toplam 15 üyesi olan mahkemenin 6 üyesi karara muhalefet şerhi koymuştur.

34 Bkz. , www.milliemlak.gov.tr/documents/10326/b463ccd0-0503-4ecf-a18f-49968d72c9c0, 136-137, giriş: 3 Ağustos 2012.

acaba Ermeniler, mevcut vatandaşlık kanunları nedeniyle bu haklarını kaybetmiş sayılmazlar mı? 1915-1924 dönemi sonunda, Türkiye dışına düşen Ermeniler, bugün vatandaşlıklarını yitirmiş olduklarına göre, malları üzerindeki haklarını da yitirmiş olamazlar mı? Çünkü, göreceğimiz gibi, 1928 ve 1964 Türk vatandaşlık kanunlarına göre, vatandaşlığı kaybeden kişinin malının tasfiye edilmesi gerekir.³⁵

Ermenilerin vatandaşlıktan çıkarılmaları ile malları üzerindeki hakları arasında kurulabilecek herhangi bir ilişkiye değinmeden önce, Türkiye dışına düşmüş Ermenilerin vatandaşlık durumları neydi sorusuna cevap vermek gerekir. Yukarıda ilgili bölümlerde ele aldığımız gibi, yurt dışında yaşayan Osmanlı Ermenilerinin, Lozan Antlaşması'nın uyrukluuk esaslarını düzenleyen 30-35. maddelerine göre otomatik olarak Türk vatandaşlığını kaybetmeleri gerekiyordu. Fakat Türkiye bu yolu tercih etmedi. Ermeniler, Bakanlar Kurulu tarafından alınmış özel bir kararla çıkartılmadıysa, vatandaşlıklarını korumaya devam ettiler.

Bunun nedeni, gene ilgili bölümde ayrıntılı olarak ele aldığımız gibi, Lozan Antlaşması'nın hükümlerine bağlı olarak, imzacı ülkelerle yapılması zorunlu tazminat görüşmeleri idi. Özellikle, ABD ile yapılacak görüşmelerde, bu ülke vatandaşı olmuş Osmanlı Ermenilerinin tazminat talepleri önemli bir yekûn tutacaktı. Ve Türkiye için bu tazminatı ödememenin tek yolu, bu kişilerin kendi yasalarına göre hâlâ Türkiye vatandaşı olduklarını iddia etmektir.

Yurt dışındaki Ermenilerin, Türk vatandaşlığını korumaları, 1927 yılında kabul edilen tek maddelik 1041 sayılı ka-

35 En son Vatandaşlık Kanunu 5901 sayılıdır ve 29 Mayıs 2009 tarihinde çıkmıştır. Kanunda, vatandaşlığı iptal edilen kişilerin malları tasfiye edilir, biçiminde genel bir kural yoktur; sadece, "gerekli görülen hallerde" durum iptal kararında belirtilir, denir. Bu kanuna konumuz dışı olduğu için değinmiyoruz. Kanun için bkz. *Resmî Gazete*, sayı 27256, 12 Haziran 2009.

nunla düzenlendi. Madde aynen şöyledir: “İstiklâl muharebeleri esnasında Millî Mücadeleye iştirak etmeyerek Türkiye haricinde kalan ve 24 Temmuz 1923 tarihinden işbu kanunun neşrine kadar Türkiye’ye avdet etmemiş olan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından ıskatına icra vekilleri heyeti mezdur.”³⁶ Yani Hükümet, ilgili kişiyi isterse vatandaşlıktan çıkartacak, çıkartmadığı durumda o kişi Türk vatandaşlığını korumaya devam edecekti.

‘Hükümet isterse vatandaşlıktan çıkartır’ kuralı, 23 Mayıs 1928’de kabul edilen 1312 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu’nda da korundu. Konu 9 ve 10. maddeler ile düzenlendi ve kimlerin hangi durumlarda, eğer istenirse, vatandaşlıktan çıkartılabileceği ayrıntılı olarak belirtildi.³⁷ Bu her iki kanuna istinaden, 1930 ve 40’lı yıllarda birçok kişinin Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkarıldıklarını görürüz.³⁸

Konu hakkında yapılmış bir çalışmada, etnik-dinî köken ve isimlere dayanarak verilen bilgilerden, vatandaşlıktan atılanların içinde Rum Ortodokslar, Museviler, Araplar ve hatta

36 *Resmi Ceride*, sayı: 598, 31 Mayıs 1927.

37 *Resmi Gazete*, sayı: 904, 4 Haziran 1928. 9. maddeye göre, özel izin almaksızın başka bir ülke vatandaşlığına geçenler, veya başka bir ülke ordusunda kendi istekleriyle hizmet görenler “İcra Vekilleri Heyetinin kararıyla vatandaşlıktan ıskat edilebilir.” 10. maddeye göre, “ecnebi bir devletin askerlikten gayri bir hizmetini deruhte etmiş olanlardan... [bu hizmeti terk için] verilecek emre imtisal” etmeyenler [uymayanlar]; düşman bir devletin hizmetinde bulunmaya devam edenler; seferberlik sırasında firar etmiş ve “memaliki ecnebiye-ye kaçmış...veya mezuniyet ve tebdili hava veya memuriyet suretiyle” yurt dışında bulunup, vaktinde dönmeyerek “firari hükmünde kalan” askeri rütbelileri veya “ecnebi bir memlekette mukim oldukları halde beş seneden fazla bir müddet” Türk elçiliklerine kendilerini tescil ettirmemiş olanlar, “hükümet isterse” vatandaşlıktan çıkartılabilecektir. Aslında bu maddeler, 1869 Vatandaşlık Kanunu’nun 6. maddesine ek yapan, 3 Nisan 1917 tarihli kanunda yer almıştır. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2861, 22 Nisan 1333 (1917).

38 Türkiye’ye haber vermeden ABD vatandaşlığına geçtikleri için 1928 Vatandaşlık Kanunu gereği vatandaşlıktan çıkartılan bazı Ermenilere ilişkin bkz. Hatice Mumyakkaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Vatandaşlık”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008, s. 191-92.

Kürtler vb.nin önemli bir yer tuttuğunu anlıyoruz. Bu bilgilerle dayanarak, Hükümetin Ermenileri vatandaşlıktan çıkartma konusunda, tahminen yukarıdaki sebepler nedeniyle, son derece dikkatli bir tutum takındığı sonucunu çıkartmak mümkündür.³⁹ Ve vatandaşlıktan çıkartılan sayı, 1915'te Osmanlı vatandaşı olan 1,8 milyon civarındaki Ermeni ile kıyaslandığında son derece cüzî bir azınlığı oluşturunuyordu.

Vatandaşlık ile ilgili kanunlardan anladığımız, Osmanlı Ermenileri, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını 1964 yılına kadar korumaya devam ettiler. Vatandaşlıkları, bu yıl çıkartılan 403 sayılı Vatandaşlık Kanunu'na eklenen "Kayıp Kişiler" başlıklı geçici ek madde ile düşürüldü. İlgili Geçici Madde 1 şöyledir: "Milli Mücadeleden sonra, 'avdeti gayricaizdir' şerhine havi Büyük Millet Meclisi Hükümeti veya işgal devletlerinin İstanbul temsilcileri tarafından verilen pasaportlarla veya belgeleri olmaksızın Türkiye'den 1930 yılının sonuna kadar ayrılmış bulunup da halen ölü veya sağ oldukları bilinmeyen ve sadece nüfus sicillerinde kayıtlı bulunan kişiler, bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihte Türk vatandaşlığını kaybetmiş sayılırlar. Gerekli işlemler İçişleri Bakanlığınca yapılır."⁴⁰

Geçici İkinci Madde ile ise, bu kişilerin yeniden vatandaşlığa başvurmaları ile ilgili bir düzenleme yapıldı. Buna göre, "Tabiiyeti Osmaniye Kanunnamesi [1869] ile 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu hükümlerine göre ıskat edilmiş doğuştan Türk vatandaşı olan" kişiler, eğer isterlerse, bir yıl içinde yeniden Türk vatandaşlığına girmek" için başvuruda bulunabileceklerdir. Nihai karar elbette Bakanlar Kurulu tarafından verilecektir.⁴¹

39 Soner Çağaptay, "Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim* 98, Güz 2003, s. 171-74.

40 Resmi Gazete, sayı: 11638, 22 Şubat 1964.

41 A.g.e.

1 Temmuz 1964 tarihinde, Vatandaşlık Kanunu'nun nasıl uygulanacağına ilişkin ayrı bir yönetmelik çıkartıldı. Yönetmeliğin 60. maddesi, kayıp kişilere ilişkin geçici madde ile ilgilidir. "403 sayılı kanunun yürürlüğe girdiği 22/5/1964 tarihinde Türk vatandaşlığını kaybetmiş" diyen yönetmelik, bu kişiler hakkında yapılacak işlem konusunda da şu bilgiyi verir; "bütün nüfus daireleri bu gibi kişileri siciller üzerinden araştırıp gerekli soruşturmayı yaptıktan sonra durumları bu maddeye uyanların nüfus kayıtları hizasına '403 sayılı kanunun geçici 1 inci maddesine göre vatandaşlığı kaybetmiştir' şerhini verecekler ve listesini valilikler yolu ile İçişleri Bakanlığına göndereceklerdir."⁴²

Yönetmeliğin aynı maddesinin ikinci fıkrasında, 1312 tarihli vatandaşlık kanunu hükümlerine göre vatandaşlıktan çıkartılmış olanların, isterlerse bir yıl içinde yeniden vatandaşlık için başvurabilecekleri tekrar edilir ve ama konumuz açısından son derece önemli genel bir ilkedен söz edilir: "403 sayılı Kanun[] yurt içinde bulunan bütün vatandaşlarla *doğumla Türk vatandaşı olanları vatandaşlıktan çıkarmamayı* ve Tabiiyeti Osmaniye Kanunnamesi ile 1312 sayılı kanun hükümlerine göre çıkarma sebebi olan eylemleri yetkili makam kararı ile kaybettirme işlemine tabi tutmayı... öngördüğünden..."⁴³ Görüldüğü gibi, Türkiye, doğuştan Türk vatandaşı olan kişileri vatandaşlıktan çıkartmama ilkesini benimsemekte ve bu nedenle daha önce çıkartılmış olanlara yeniden vatandaşlık hakkı tanımaktadır.

Nitekim, 1981 yılında Ek Geçici Madde 1'e yapılan ekte, "1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu hükümlerine göre vatandaşlıktan ıskat edilmiş veya *başka bir nedenle vatandaşlığını kaybetmiş* doğuştan Türk vatandaşı olan kişilerin bu Kanunun yürürlük tarihinden başlayarak 2 yıl içinde ye-

42 Resmi Gazete, sayı: 11 742, 1 Temmuz 1964, Madde 60.

43 A.g.e. İtalikler bize ait.

niden Türk vatandaşlığına girmek isteğinde bulunmaları ve vatandaşlığa alınmalarında bir sakınca görülmemesi halinde” vatandaşlığa alınabilecekleri bildirilir.⁴⁴ Yani 1964 yılının da tanınmış süre, yeniden uzatılmaktadır.

403 sayılı Vatandaşlık Kanunu, 46. madde ile 1927 ve 1928 Kanunlarını iptal eder. Daha sonra bu kanunda da 29 Mayıs 2009 tarih ve 5901 sayılı Vatandaşlık Kanunu ile de 403 sayılı kanunu iptal edilecektir.⁴⁵ Son vatandaşlık kanununda, kayıp kişilere ait herhangi bir hüküm yoktur. Burada, 403 sayılı kanun ve onun geçici maddesi iptal olunduğuna göre, bu geçici madde ile vatandaşlıkları düşürülen kayıp kişilerin –konumuz açısından Ermenilerin ve onların çocuklarının– hukuki durumu ne olur gibi teknik bir tartışma yapmak durumunda değiliz. Fakat konunun ilginç bir boyutuna dikkat çekmek istiyoruz.

Yapılan tüm değişikliklerde gözlemlediğimiz, gerçekten de *doğumla Türk vatandaşı olanları vatandaşlıktan çıkarmama* ilkesine göre hareket edildiği ve geçmişte vatandaşlıktan çıkartılmış kişileri yeniden vatandaşlığa almak yönünde bir eğilimin olduğudur. Bu nedenle, 1964 yılına kadar vatandaşlıklarını korumuş kayıp kişiler ve çocuklarına –Ermenilere– istedikleri takdirde, vatandaşlıklarının iade edilmesi, eldeki kanunlara göre de kolayca çözülecek teknik bir ayrıntı gibi durmaktadır. Konunun sembolik değeri üzerine bir söz söylemeye dahi gerek yoktur.

44 Değişiklikler için bkz. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/364.html>. 403 sayılı kanunda 1981, 1989, 1992 ve 2003 yıllarında da bir dizi değişiklikler yapılmıştır.

45 Resmi Gazete, sayı: 27256, 29 Mayıs 2009.

Vatandaşlıktan Atılanlar ve Malların Tasfiyesi⁴⁶

1928 ve 1964 kanunları vatandaşlıktan çıkartılan veya atılan kişilerin mallarının hangi koşullarda ve nasıl tasfiye edileceği konusunda bazı düzenlemeler getirmiştir. Örneğin, 1928 Vatandaşlık Kanunu'na göre, vatandaşlıktan ıskat edilen kişilerin mallarının tasfiye edilmesi gerekiyordu. İlgili 12. madde şöyledir: “Vatandaşlıktan ıskat edilenler [çıkartılanlar] memleket dâhilinde bulundukları takdirde Türkiye haricine çıkarılırlar. Alelumum [genel olarak] vatandaşlıktan ıskat edilenlerin Türkiye'ye avdetleri memnudur [yasaktır]. Bunların malları hükümetçe tasfiye olunur.”⁴⁷

Burada tasfiye kelimesinin nasıl yorumlanması gerektiği; kastın müsadere olup olmadığı ve bu nedenle vatandaşlıktan çıkartılan kişilerin, malları üzerindeki tüm haklarını kaybedip kaybetmedikleri hukukçular arasında önemli bir tartışma konusu olmuştur. Fakat, “tasfiyenin bir el koyma şeklin-

46 Vatandaşlıktan çıkarma ile mülkiyet ve özellikle de miras hakkı ilişkileri, bizim bilgi alanımızın dışında, ciddi hukuk bilgisi gerektiren bir konudur. Burada sadece konumuzla ilgili bir husus hakkında, hukuk uzmanlarınca dile getirilen bazı görüşleri aktarmakla yetinmek durumundayız. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Nomer, “Yabancı Devlet Vatandaşlığını Kazanan (Eski) Türk Vatandaşlarının Mirasçılığı”, *I.H.F. Mecmuası* LV, no. 3, 1997, s. 169-178; Fügen Sargın, “Yabancı Gerçek Kişilere Ait Taşınmaz Malların Tasfiyesi”, *Türkiye Barosu Dergisi* 1, 1992, s. 31-72; Tuğrul Arat, “Türk Vatandaşlığından İskat Edilen Kişilerin Mülkiyet ve Miras Hakları”, *A.Ü.H.F. Dergisi* 31, no. 1-4, 1974, s. 279-360; İlhan Unat, “Türk Vatandaşlığından ‘koğulanlar’ Miras Hakkından Yoksun mudur?”, *S.B.F. Dergisi* 20, no. 3, 1965, s. 179-226; Hicri Fişek, “Türkiye’de Yabancıların Ayrıntı Haklardan İstifadesi”, *A.Ü.H.F. Dergisi* 7, no. 3-4, 1950, s. 426-440; Gülören Tekinalp, *Türk Yabancılar Hukuku*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2002; Duygu Sürer, “Türkiye’de Yabancıların Taşınmaz Edinmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.

47 *Resmî Gazete*, sayı: 904, 4 Haziran 1928. Kanunda, vatandaşlıktan özel izinle çıkma ile ıskat arasında ayırım yapılır. Vatandaşlıktan izinle çıkma 7 ve 8. maddelerle düzenlenirken, ıskat, “Vatandaşlıktan İskat Sebepleri” başlığı ile 10 ve 11. madde ile düzenlenmiştir. Aslında bu maddelerde dile getirilen hususlar, 3 Nisan 1917 tarihinde, 1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu’nun 6. maddesine ek olarak çıkartılan bir kanun ile düzenlemiştir. Bu kanun için bkz. *Takvim-i Vekayi*, sayı: 2861, 22 Nisan 1333 (1917).

de anlaşılmasının doğru olmadığı, ıskat edilen kişinin mallarının hükümet tarafından satılıp, borçlarının ödenmesi ve tasfiye dolayısıyla yapılan masrafların indirilmesinden sonra geri kalan miktarın kişinin kendisine ait olduğu hususunda doktrin oybirliği halindedir.”⁴⁸ Yani, tasfiye edilen mal, sahibine ödenmek üzere, devlet tarafından saklanmak zorundadır.⁴⁹

1928 yasaının yerini alan 1964 yıl ve 403 sayılı yasa, vatandaşlıktan atılma ile mülkiyet hakkı ilişkisini çok daha ayrıntılı bir biçimde düzenlemiştir. Düzenleme, 1928 yasa-sı ile çok önemli bir fark içermektedir. 1928 yasa-sı Türk vatandaşlığından özel izinle çıkanların dahi, bir yıl içinde mallarını tasfiye etmelerini emrederken (madde 8), 1964 yasa-sı, tasfiyeyi ancak belli koşullarda gündeme getirmektedir. Ve vatandaşlıktan farklı çıkarılma durumlarına bağlı olarak, tasfiyenin nasıl yapılacağı, ilgili maddelere de atıfta bulunularak anlatılır. Konu 33 ve 35. maddelerde ele alınır; 33. maddeye göre, vatandaşlığı “iptal edilenlerin” mallarının tasfiyeye tabi olup olmadığının iptal kararında belirtilmesi gerekir. Eğer tasfiye gerekiyorsa, bu gibi kişiler, “en geç bir yıl içinde Türkiye’deki mallarını tasfiye ederek.. memleketi terketmek zorundadır. Aksi halde, malları Hazinece satılarak bedelleri nam ve hesaplarına milli bir bankaya yatırılır ve kendileri de sınır dışı edilir.” 35. maddeye göre de, “26. madde gereğince vatandaşlıktan çıkarılan kişilerin Tür-

48 Tuğrul Arat, “Türk Vatandaşlığından ıskat Edilen Kişilerin Mülkiyet ve Miras Hakları”, s. 292-3.

49 Hukukçular Hilafet Kanunu’nu ve 150’likler konusunu istisnai bir durum olarak tartışır. 3 Mart 1924 tarih ve 431 sayılı Hilafetin İlga Kanunu’nun 8 ve 9. maddeleri Saltanat’a ait mallara “milletle intikal etmiştir” diyerek el koyar. Bunun gibi, 28 Mayıs 1927 tarih ve 1064 sayılı “Lozan’da Aktolunan Af- fı Umumi Beyanname ve Protokolünde Mevzubahis Yüz Elli Kişilik Listede İsimleri Muharrer Eşhasın Türkiye Tabiiyetinden ıskatı Hakkında Kanun”, ikinci maddesinde “eşhası merkume badema Türkiye’de hakkı temellük ve hakkı tevarüsten mahrum olurlar” diyerek ilgili kişileri mülkiyet ve miras iş- lerinden yoksun bırakır. Bu kanun 29 Haziran 1938 tarihinde geçmişe şamil olmamakla birlikte kaldırılmıştır. [Daha ayrıntılı bilgi için bkz. dipnot 523.]

kiye'de bulunan malları Hazinece tasfiye edilir. Ve bedelleri nam ve hesaplarına millî bir bankaya yatırılır.”⁵⁰

Burada önemli olan tasfiyenin, müsadere veya el koyma biçiminde tanımlanmamış olduğudur. Malı tasfiye olan kişi, malı üzerinde hakka sahiptir ve tasfiyeden elde edilecek bedel, kendilerine verilmek üzere, kendi adlarına bir banka hesabına yatırılmak zorundadır. Gerek 1964 ve daha sonra çıkartılan 2009 Vatandaşlık Kanunu'nun bu anlamda hükümleri çok açıktır. Vatandaşlığı kaybetmiş kişi malları üzerindeki haklarını kaybetmez.

Dikkatimizi çeken husus, tasfiye ile ilgili yapılan atıfların içinde, Geçici Madde 1'in yer almamasıdır. Yani yasa, firari ve kayıp kişilerin Türk vatandaşlığını kaybedeceklerini söylerken, bunların mal ve mülklerinin tasfiyesi konusunda herhangi bir hüküm vermez. Benzeri durum, Yasa'nın nasıl uygulanacağına ilişkin çıkartılan 1 Temmuz 1964 tarihli yönetmelik için de geçerlidir. Orada da, vatandaşlığı kaybedecek olan firari ve kaçakların mallarına ne olacağı hususunda bir değerlendirme yoktur.

Aslında olmaması çok normaldir. Çünkü, Anayasa Mahkemesi kararında da belirtildiği gibi, firari ve kayıp kişilerin malları zaten tasfiye kanunlarına tabidir ve eğer, dağıtılmamış veya satılmamış iseler hâlâ hazine üzerine kayıtlıdır. Bu nedenle özel bir hükme gerek yoktur. Sonuç olarak söylemek gerekirse, Ermenilerin (kaçak, firari ve kayıp kişilerin), 'emvali metruke kanunlarına göre malları üzerinde hak iddia etmeleri mümkün olsa bile, Ermeniler vatandaşlıklarını kaybettikleri için malları üzerindeki haklarını da kaybederler' fikri, herhangi bir hukuki dayanağa sahip değildir.

50 Resmi Gazete, sayı 11638, 22 Şubat 1964. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rona Aybay, *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1982, s. 104-122.

Emval-i Metruke Kanunları ve Bugünkü Durum

Emval-i Metruke Kanunları olarak bilinen kanunlar zamanla yürürlükten kaldırılmıştır. Bunlar arasında en önemli sayılması gereken 15 Nisan 1923 tarihli Tasfiye Kanunu, 27 Kasım 1988 tarihinde 3488 tarihli kanunla yürürlükten kaldırılmıştır.⁵¹ “Temlik [Mülkiyet Verme] Kanunu” olarak bilinen 28 Mayıs 1928 tarih ve 1331 numaralı kanun 1945 yılında 4796 sayılı kanun ile,⁵² 13 Haziran 1926 tarihli yönetmelik ise, 2006 yılında 10933 sayılı yönetmelikle yürürlükten kaldırılacaktır.⁵³

Anlaşılan, 1988 yılı itibarıyla Ermenilerin mallarına yönelik, ilgili kanunun yerine getirmesi gereken görevi tamamladığına inanılmaktadır. Önemli olan husus kanun ortadan kalmış olsa bile, hükümlerinin geçerli olduğu ilkesidir. “Özellikle Hazineye intikal hükmü öngören Emval-i Metruke Kanunları yürürlüğe girdiği tarihte hükümlerini ortaya koydukları için, yürürlükten kaldırılanların bu hükümleri halen geçerlidir.”⁵⁴

Bugünkü hukuk sistemimizde, Emval-i Metrukeler hakkındaki değişik uygulamaların neler olduğu kendi başına ayrı bir konudur. Burada konunun siyasi açıdan önemli gördüğümüz bir boyutuna değinmek istiyoruz. Anladığımız kadarıyla, Ermeni malları üzerindeki yağma Cumhuriyet dönemi boyunca da devam etmiş ve devleti en çok uğraştıran hukuki sorunlardan birisi olmuştur. Bunun görünürdeki nedeni ise, Türk Medeni Kanunu’nun, kazandırıcı zaman

51 Resmi Gazete, sayı: 19983, 8 Kasım 1988. Kanunun tam adı, “Uygulama İmkânı Kalmamış Olan Kanunların Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Kanun”.

52 Resmi Gazete, sayı: 6059, 17 Temmuz 1945. Kanunun tam adı, “Mübadele ve Tefviz İşlerinin Kesin Tasfiyesi Hakkında Kanun”.

53 Resmi Gazete, sayı: 26310, 5 Ekim 2006. Yönetmeliğin tam adı; “Bazı Yönetmeliklerin Kaldırılmasına Dair Yönetmelik”.

54 Salâhaddin Kardeş, ‘Tehcir’ ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 10.

aşımıyla taşınmaz iktisabını kabul etmesidir. Eski Medeni Kanun 639 ve yeni Medeni Kanun'un 713. maddelerinde bu hak garanti altına alınmıştır. Bu genel kurala göre, eğer bir kişi, tapu siciline kayıtlı olmayan bir gayrimenkulü 20 sene müddetle mülkiyetinde bulundurursa üzerine kaydettirme hakkına sahip olabiliyordu.⁵⁵

Kanunlar aslında, bu haktan yararlanabilmek için, söz konusu taşınmazların “tapu siciline kayıtlı olmaması” kuralını getirmişti. Ve Emval-i Metrukeler esas olarak devlet adına tapuya kaydedilmiş oldukları için bu uygulamanın dışında tutulması gerekiyordu.⁵⁶ Yani Emval-i Metrukelerin kazandırıcı zaman aşımıyla iktisap edilmeleri kanunlarımıza göre mümkün değildi. Fakat yerel düzeyde, devlet görevlileriyle anlaşarak, rüşvet veya kanunların açıklarından yararlanma gibi değişik yollarla, Emval-i Metrukelerin sanki tapuya kayıtlı değilmiş gibi gösterilmesi ve “imar, ihya ve kazanmayı sağlayan zilyetlik” gibi farklı yollarla sahiplenilmesi son derece yaygın bir pratik olmuştu.⁵⁷

Sonuçta, Osmanlı Hristiyanlarına ait ve Emval-i Metruke Kanunları gereği devletin mülkiyetine geçmiş ve tapuya kaydedilmiş emlak ve araziler, bu mekanizma ile, gerçek anlamda bir yağmaya tabi tutulmuşlardı. Hukuken, devletin kendi malının yağmalanması anlamına gelen bu uygulama o denli

55 1926 tarihli Medeni Kanun, madde 639 için, bkz. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/399.html>; 2001 tarihli Medeni Kanun, madde 713 için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>, giriş, 6 Ağustos 2012.

56 Çünkü, yukarıda değindığımız gibi, 28 Mayıs 1928 tarih ve 1331 sayılı Temlik Kanunu ve bu kanunun nasıl uygulanacağına ilişkin çıkartılan 12 Ağustos 1928 tarih ve 6994 sayılı kararname ile teorik olarak “gayrimenkul evrakın tapuya rapu” meselesi hukuken sonuçlandırılmıştı.

57 Devlete ait değişik nitelikteki mülk ve arazilerin hangi yollarla özel mülkiyete dönüştürülebileceği ve kazanılmış zamanaşımı ilkesi ile Emval-i Metruke sayılan taşınmazların ilişkisinin ne olduğu hususu, kendi başına uzmanlık isteyen son derece teknik hukuki bir konudur. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Rıza Düzceer, *Kazandırıcı Zamanaşımıyla Taşınmaz İktisabı*, s. 96-130, 519-546.

yaygındı ki, 19 Temmuz 1972 tarihli Toprak Tarım Reformu Ön Tedbir Kanunu (TTRÖTK) ile bu konuda önlem alınması zorunluluğu hissedilmiş ve kanunun 33. maddesi ile, “kanunlar uyarınca Devlete kalan gayrimenkuller –tapuda kayıtlı olsun veya olmasın– kazandırıcı zamanaşımı yoluyla iktisap edilemez” hükmü getirilmişti.⁵⁸

Hukukçular, bu kanunun yürürlüğe giriş tarihine kadar, 1926 tarihli Medeni Kanun’un 639. maddesine dayanarak Yargıtay’ın zilyet lehine kararlar verdiğini daha sonra ise, bu tür kararların hükümsüz hale geldiğini aktarırlar.⁵⁹ Bu tarihten sonra ise Yargıtay kararlarında esas olarak ‘kanunlar uyarınca Devlete kalan taşınmazların zilyetlikle iktisabı mümkün değildir’ ilkesi ile hareket edilmiştir.⁶⁰

Görebildiğimiz kadarıyla, Emval-i Metrukelerin değişik yöntemlerle bireysel mülkiyete geçirilmesi hâlâ ciddi bir hukuk sorunu teşkil etmektedir.⁶¹ Bu nedenle, 1988’de Tasfiye Kanunu ortadan kaldırılmadan önce bu konuda bazı tedbirler alınmış olduğunu gözlüyoruz. 1972’de çıkartılan kanun dışında birçok başka kanunda da bu konuya değinilmiş ve kısıtlayıcı hükümler çok açık olarak yazılmıştır. Bunların içinde en önemlisi, 21 Haziran 1987 tarih ve 3402 sayılı Kadastro Kanunu’dur. İlgili kanunun 18. maddesi ile, ‘kanun-

58 Resmi Gazete, sayı: 14257, 26 Temmuz 1972.

59 Ali Rıza Düzceer, *Kazandırıcı Zamanaşımıyla Taşınmaz İktisabı*, s. 103-130.

60 Kemal, Tuncay, *Emval-i Metruke ile İlgili İçtihat Özetleri*, <http://www.bahum.gov.tr/etkinlikler/seminerler/sunumlar/emvaliMetrukeIctihatOzetleri.pdf>, giriş, 23 Aralık 2010.

61 Konuyu karmaşık hale getiren bir husus da, örneğin bazı mera ve yaylakların Emval-i Metruke kategorisinde olmalarına rağmen bunların hazine üzerine kayıtları konusunda sorun olmasıdır. Hukukçularımız arasında bu tür arazilerin hukuki durumlarının yeteri kadar incelenmediği görüşü savunulmaktadır. Bkz. Yaşar Karayalçın, “Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mer’a ve Yaylaklar ‘Emval-i Metruke’”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 32, sayı, 1-4, 1975, s. 41-70, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1975-32-01-04/AUHF-1975-32-01-04-Karayalcin2.pdf>, giriş, 18 Ekim 2010.

ları uyarınca Devlete kalan taşınmaz mallar, tapuda kayıtlı olsun olmasın kazandırıcı zamanaşımı yolu ile iktisap edilemez' ilkesi getirilmiştir.⁶²

Yine Kadastro Kanunu'nun 12. maddesi ile, bir başka koruyucu hüküm daha getirilmiştir. Buna göre, kadastro tutanaklarında "belirtilen haklara, sınırlandırma ve tespitlere ait tutanakların kesinleştiği tarihten itibaren on yıl geçtikten sonra, kadastrodan önceki sebeplere dayanılarak itiraz olunamaz ve dava açılmaz. Kadastro su tamamlanan çalışma alanı içerisinde kalan eski tapu kayıtları, işleme tabi kayıt niteliğini kaybederler. Bu kayıtlara dayanılarak kadastro ve tapu sicil müdürlüklerinde işlem yapılamaz."⁶³ Anladığımız kadıyla, özellikle 1972 ve 1987 yılı değişiklikleri yapıldıktan sonra, 1988 yılında Tasfiye Kanunu'nun yürürlükten kaldırılmasında bir mahsur görülmemiştir.

Bu değişikliğin en önemli tarafı, Emval-i Metrukelerin gerçek sahiplerinin malları üzerinde hak iddia etmelerinin önünü kesiyor olmasıdır. Nitekim, 3402 sayılı Kadastro Kanunu'nun bazı maddelerinde boşluklar olduğu düşünülerek 2009'da bir değişiklik yoluna daha gidilmiş ve Emval-i Metrukelerin el değiştirme ihtimalinin önü tamamıyla kesilmeye çalışılmıştır.⁶⁴ Aşağıda aktaracağımız 1983 ve 2001 yılına ait genelgeler de bu "korunma" amacına yöneliktir.

62 Resmi Gazete, sayı 19512, 9 Temmuz 1987.

63 A.g.e.

64 Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, aldığı bir kararla, 10 yıllık sürenin devletin hüküm ve tasarrufu altında iddia olunan taşınmazlar yönünden işlemeyeceği, 10 yıllık süre geçse bile tapuya kayıtlı böyle bir taşınmazın her zaman dava konusu edilebileceği ve tapunun iptal edilebileceği yönünde bir karar aldı. Mahkemelerce de bu yönde bazı kararların alınması üzerine, 25 Şubat 2009 tarihinde, 5481 sayılı bir kanun ile 12. maddeye bir cümle daha ilave edilerek, "bu hüküm, iddia ve taşınmazın niteliğine yahut Devlet veya diğer kamu tüzel kişileri dahil, tarafların sıfatına bakılmaksızın uygulanır" denerek tüm itiraz kapıları kesin olarak kapatılmıştır. Resmi Gazete, sayı: 27169, 14 Mart 2009.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü 1983 ve 2001 Genelgeleri

Değınmek istediğımız son resmî belge 31 Ekim 1983 ve 29 Haziran 2001 tarihli, dönemin Devlet Bakanı Şuayip Üşenmez imzasını taşıyan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ne ait genelge(ler)dir.⁶⁵ Genelge(ler), Ermenilerin malları hakkında bilgi istemesi üzerine ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla Türkiye genelindeki tüm valilik ve kaymakamlıklara, tapu ve kadastro bölge müdürlüklerine, tapu sicil müdürlüklerine ve kadastro müdürlüklerine gönderilmektedir ve bu nedenle büyük bir öneme sahiptir. Genelge, 6 Ağustos 1924 tarihinden önceki tapu kayıtlarına ilişkin başvurular olduğu zaman nasıl davranılması gerektiği konusunda direktifler vermektedir.

Genelgenin dili çok sıkıntılıdır. Tüm bir genelge boyunca, başvuruyu yapanların artık malları üzerinde hiçbir hakkı kalmamıştır, denememektedir. Bu nedenle, idari makamlardan, devletin elindeki bilgileri saklamaları, kimseye göstermemeleri ve tapu bilgileri için başvuranlara cevap vermemeleri istenmektedir. Genelge, çalışma boyunca ileri sürdüğümüz, hukuk sistemi içinde var olan gerilim ve çelişki tezine önemli bir dayanak teşkil eder.

Genelgenin başında, “mübadil (değıştirilen), mütegayyip (kaybolmuş), mufarakat (terk eden) ve firari... kişilerin taşınmaz mallarının Devlete intikal ettiğı, bu kayıtlar üzerinden herhangi bir tapu işleminin yapılmaması ve hiçbir bilgi, belge ve tapu kaydı verilmemesi gerektiğinin” duyurulmuş olduğu hatırlatılır. Fakat, “merkeze ulaşan olaylardan, bu konuda bazı aksaklıklar olduğu tespit edilmiştir.”

Konuya yeniden açıklık getirmek zorunludur ve önce o ya-

65 Aslında tek bir genelgeden söz etmek daha doğru olur. Aynı metin, iki ayrı tarihte yollanmıştır. Tam metin için bkz. Salâhaddin Kardeş, ‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 183-4. http://web.tkgm.gov.tr/tkgm/index.php?page=genelge&rop=genelge_bilgileri&Id=249 .

pılır; “bilindiği üzere 6 Ağustos 1924 tarihinden önce ülkeyden firar eden, kaybolan, ülkeyi terk eden, değişime tâbi tutulan ve o tarihte taşınmaz malının başında bulunmayan kişilerin gayrimenkulleri, aynı tarihte vaz’iyet kararı olsun veya olmasın, Devletin uhdesine geçmiş bulunmaktadır.” Bu nedenle, bu gayrimenkullerin eski sahipleri ve mirasçıları Medeni Kanun’un 928. maddesine göre mallarla “ilgili kişi” sayılamazlar ve dolayısıyla bu gibi kişilere “tapu kaydı verilmesi dahil hiçbir tapu işlem talebi[nin] kabul edilmemesi gerekir.”

“Bu itibarla” diye devam eder genelge, eğer “1924 yılı öncesine ait kayıtlar ile ilgili” herhangi bir işlem talebinde bulunulması halinde, “mübadil, mütegayyip, firarî ve müfarakat edenlere ait tapu kayıtlarına ilişkin bilgi ve belge verilmesi de dâhil tapu işlem taleplerinin hiçbir şekilde karşılanmaması, taleplerinin Genel Müdürlüğe yönlendirmesi” gerekir. Ve buradan gelecek “talimata göre işleme yön” verilecektir. Yani 6 Ağustos 1924 öncesine ilişkin herhangi bir soru ile karşılaşırsanız, sakın bilgi vermeyin, hemen bizi haberdar edin demektedir genelge.

Genelge, bazı soruşturmaların da yapılmasını ister. Bunun başında, başvurusu yapılan kaydın, “kadastroya tabi tutulup tutulmadığı ile herhangi bir parselde uygulanıp uygulanmadığının araştırılması” gelir. Eğer kayıtlar, kadastroya başlanılacak veya devam eden çalışma alanlarında ise “bunlara ilişkin yer gösterme veya benzeri talebe bağlı hiçbir işlemin karşılanmaması” gerekmektedir. Kayıt “bir parselde uygulanmamış ise kaydın kapatılması” istenir. Kadastro Kanunu’na bu denli önem verilmesinin nedeni açıktır. Çünkü bir taşınmaz üzerinden kadastro geçmiş ve 10 yıllık zaman süresi dolmuş ise, bu mal hakkında hiçbir hak talebinde bulunulamıyordu.

Genelgenin tüm dili, bir şeyi saklamaya yöneliktir; ve saklanan malların gerçek sahiplerinin hâlâ Ermeniler olduğunun sessiz itirafıdır. Eğer eldeki kanunlara göre, Ermeniler

mallarının üstündeki tüm hakları kaybetmiş olsalardı, genelge kolayca bu konuyu hatırlatırdı. 1923 Tasfiye Kanunu'na göre mallar hazineye kalmıştır ve 1963 Anayasa Mahkemesi kararı da bu konuda son derece sarihdir, Ermeniler hiçbir hak iddia edemez, der ve konuyu kapatırdı. Ama genelge bunu söylemiyor veya söyleyemiyor...

Özetle, aktardığımız genelgeye sinmiş derin korkunun varlığından söz etmek istiyoruz. Bu nedenle 6 Ağustos 1924 öncesine ilişkin hiçbir kaydın verilmemesi ve kadastro geçirmek vb. gibi işlemlerin yapılıp, itiraz kapılarının kapatılması istenmektedir. Türkiye'nin ana problemi, kendi hukuk sisteminin içinde mevcut bu gerçeklik –Ermenilerin malları üzerinde hâlâ hakları olduğu– ve bu gerçekliğin üstünü örtme arzusudur. Bu durum, derin bir korkuya da kaynaklık etmekte ve tüm bir sorunun devletin güvenliği sorunu olarak telakki edilmesine yol açmaktadır.

Derin Korku: Tapu Kayıtları

Medeni Kanun'un ilgili hükümleri son derece açıktır, “Tapu sicili herkese açıktır. İlgisini inanılır kılan herkes, tapu kütüğündeki ilgili sayfanın ve belgelerin tapu memuru önünde kendisine gösterilmesini veya bunların örneklerinin verilmesini isteyebilir. Kimse tapu sicilindeki bir kaydı bilmediğini ileri süremez.”⁶⁶ Bu açık hükme rağmen, ülkemizde 1915'e ilişkin tapu kayıtları saklı tutulmaktadır. 2006 yılında Türkiye'nin ulusal güvenliğinden sorumlu, Milli Güvenlik Konseyi, elektronik ortama aktarılan tapu kayıtlarının arşivlere devredilmesini ve araştırmacıların hizmetine sunulmasını ulusal güvenliğe aykırı bularak yasaklamıştır.⁶⁷

66 Türk Medeni Kanunu, madde 1020; <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html> giriş: 2 Ağustos 2012.

67 *Hürriyet*, 19 Eylül 2006, www.hurriyet.com.tr/gundem/5109117_p.asp ve *Radikal*, 20 Eylül 2006, www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=199165 ayrı-

Tapu kayıtlarının, bir ülkenin varlığına yönelik bir tehdit olarak algılanması bir tek siyasi otoriteye ait bir fikir değildir. Hukuk fakültelerinde de bu fikirler savunulmakta ve konu hakkında bilimsel makaleler yazılmaktadır. Ve niçin tapu kayıtlarının açıklanmasının bir güvenlik tehdidi olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır. Bu amaca yönelik kaleme alınmış bir makaleden, uzunluğuna rağmen bir alıntıyı aynen aktarmakta fayda vardır:

“Tüzel kişilere ait tapu sicili kayıtlarının erişime açılması-
nın siyasi açıdan da önemli problemlere sebep olacağı kuş-
kusuzdur. Özellikle kamuoyunun gündemini oluşturan
Ermeni sorununun had safhaya ulaştığı son günlerde, ta-
şınmazları ‘Emval-i Metruke Kanunları’ kapsamında kalan
kimselerin, anılan Kanun hükümlerini hiçe sayarak, kötü-
ye kullanmalarına da yol açabilecektir.

Özellikle Lozan Antlaşması’nda yer alan hükümlerle,
Cumhuriyet döneminde kabul edilen 1515 sayılı ‘Tapu Ka-
yıtlarından Hukuki Kıymetlerini Kaybetmiş Olanların Tas-
fiyesine Dair Kanun’, 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi hü-
kümleri ve 2613, 5602 ve 766 sayılı kanunlar ile 3402 sayı-
lı Kadastro Kanunu hükümleri gereğince başkalarına inti-
kal eden taşınmazların eski sahiplerine iadesi talebiyle açı-
lan davalar sonu gelmez isteklerin ileri sürülmesine sebep
olacak bu da, bahsedilen konuda teşekkül etmiş kamu dü-
zenini kökten sarsacak ve Cumhuriyet tarihinde görülme-
miş bir hukuk kaosunu da beraberinde getirecektir.”⁶⁸

ca bkz. [http://bianet.org/bianet/bianet/85432-osmanli-arsivleri-acilirsar-esm-
tez-zayıflar](http://bianet.org/bianet/bianet/85432-osmanli-arsivleri-acilirsar-esm-
tez-zayıflar), giriş: 8 Mayıs 2012.

68 Veysel Başpınar, “Elektronik Tapu Sicili Düzenlenirken Tapu Sicilinin Aleni-
yeti ve Diğer Alanlarla İlgili Alınması Gereken Tedbirler”, *Ankara Üniversite-
si Hukuk Fakültesi Dergisi* 57, sa. 3, 2008, s. 120-21, [http://auhf.ankara.edu.tr/
dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-2008-57-03/AUHF-2008-57-03-baspinar.pdf](http://auhf.ankara.edu.tr/
dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-2008-57-03/AUHF-2008-57-03-baspinar.pdf), gi-
riş: 27 Temmuz 2012.

Bilim adamlarıyla, Milli Güvenlik Konseyi ile, neredeyse tüm bir toplum bir "sırtı" saklamaya uğraşıyoruz. Ulus olarak varlığımız, 1915'e ait tapu kayıtlarının saklı tutulmasında yatıyor. Bir ülke düşünülebilir mi ki, 100 yıl öncesi-ne ait tapu kayıtlarını ulusal güvenlik endişesi ile hâlâ saklı tutsun? 100 yıl önceki taşınmazların sahiplerinin açıklanmasından korksun ve bu tapu kayıtlarının açığa çıkartılmasını bir ulusal güvenlik sorunu olarak görsün? Türkiye'de olan budur. Ermenilerin yokluğu, varlığımızın ön koşuludur. Onların varlığına her referans, varlığımıza yönelik tehdittir. Galiba her şeyden önce bu ulusun bu ruh halinden kurtarılması gerekir.

Sonsöz

Hatırlatmakta fayda var; Lemkin soykırım kavramını, Nazilerin işgal ettikleri bölgeleri nasıl yöneteceklerine ilişkin yayınladıkları kararnamelerin eşliğinde tanıttı. Oysa Nazilerin işlediği cinayetleri, tüm ayrıntıları ile olmasa bile biliyordu. Bu nedenle onun soykırım kavramını, belki de savaş mantığı içinde “normal” telakki edilebilecek, birtakım kanun ve kararnameler biçiminde ve eşliğinde tanıtması son derece önemli ve anlamlıdır. Lemkin bize, soykırımı, hukuk sistemi içine yerleşmiş bir olgu olarak kavramamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu kitapta bunu yapmaya, Ermeni soykırımının, sadece Ermenilere karşı işlenmiş barbarlık gösterilerinde değil, aynı zamanda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çıkarılmış bir dizi normal ve sıradan hukuk metinlerinde gizli olduğunu göstermeye çalıştık.

Eğer söylediklerimizi birkaç cümlede özetlemek gerekirse; Osmanlı İttihat ve Terakki Partisi, Ermenileri şu veya bu nedenlerle bulundukları yerlerden sürmüş; sürerken de mallarınıza biz bakacağız ve değerlerinin karşılığını yeni yerleşim yerlerinde size teslim edeceğiz sözünü vermiştir.

Çıkartılan tüm kanun ve kararnamelerde, malların asıl sahiplerinin Ermeniler olduğu ve devletin sadece onlar adına idare işini üstlendiğı tekrar edilmiş ve ama sonra da, bu kanun ve kararnameler Ermenilerin Anadolu'daki varlıklarını ortadan kaldırmak için kullanılmıştır.

Cumhuriyet döneminde de aynı uygulama devam etmiştir. İmzalanan uluslararası antlaşmalarla, Ermenilerin geride kalan malları üzerinde hakkı olduğu tekrar edilmiş; 6 Ağustos 1924 itibarıyla mallarının başında olacaklara mallarının geri verileceğı sözü verilmiştir. Sonra Türkiye'nin etrafı bir kale gibi örülmüş, sınırlar kapatılmış ve içeriye tek bir Ermeni dahi sokulmamıştır. İçeri alınmayan Ermeniler ise "firari ve mütegayyip" ilan edilmiş ve mallarına el koyma sürecine devam edilmiştir.

Üstelik, gerek Osmanlı ve gerek Cumhuriyet döneminde tüm bunlar yapılırken "Ermenilerin malları üzerinde hiçbir hakkı yoktur" denmemiştir, denememiştir. Hem Ermenilerin malları üzerinde hakları olduğu kanunla tekrar edilmiş, hem de aynı kanunlar, malların veya karşılıklarının sahiplerine verilmemesi için kullanılmıştır. Çünkü hedef, Anadolu'da Ermeni varlığını tümüyle ortadan kaldırmaktı. Söz konusu olan bir hukuk operasyonu idi.

Dikkat edilirse, burada herhangi bir soykırım veya kitlesel öldürme vb.den bahsetmiyoruz; sadece devletin Ermenilere verdiği sözleri ve bunu hukuk sistemine nasıl işlediğini ve sonra da, aynı hukuk sistemine dayanarak hangi politikaları hayata geçirdiğini tekrar ediyoruz. Yukarıda anlatılanın çok açık bir hırsızlık olduğunu söylemeye gerek var mı? İnancımız odur ki, Türkiye'nin 1915 konusunda bu denli gürültü koparmasının altında bu basit gerçek yatmaktadır. Öldürme ve imhadan bağımsız, argo deyişle, Ermenilerin mallarının üstüne yattığının, onları kanunsuz olarak "iç ettiğinin" bilincinde olan devlet, gürültü kopartarak gerçekliğin üstü-

nü örtmek istemektedir. Çünkü, 1915'in nasıl adlandırılacağından bağımsız, ortada ciddi bir ayıbın olduğunun farkındadır. Gürültüyü azalttığı an Ermenilere gasp edilmiş mallarını ve/veya karşılıklarını vermek zorunda olduğunun bilincindedir.

Tüm bunların niçin yaşandığı, bir devletin ve toplumun kendisini niçin böylesi utanılacak bir duruma soktuğunun elbette bir nedeni, bir açıklaması var. Osmanlı ve onu takip eden Cumhuriyet rejimleri, Hıristiyanların varlığını kendi geleceği için bir tehdit olarak görmüş ve tüm siyasetini, Hıristiyanların Anadolu'daki izlerinin silinmesi üzerine oturtmuştur. Hıristiyanların yokluğunu, kendisinin varlık şartı olarak görmüştür. Talat Paşa'nın, Ermeni varlığının "vücudunu ortadan kaldırmak" sözlerinde en özlü ifadesini bulan bu tutum, tüm bir Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Ermeni mallarına yönelik izlenen politikanın ana ruhunu bize verir.

Ermenilere yönelik çıkartılan tüm kanun ve kararnamelelerin özü, onların Anadolu topraklarındaki izlerini silmek ve yeniden vücut bulmalarını engellemeye yöneliktir. Bu hedefe ulaşabilmek için, Ermenilerin fiziki olarak imha edilmeleleri belki gerekliydi ama yeterli değildi. Bu fiziksel imha kadar ve belki ondan daha da önemli olan, hukuk sisteminin kullanılmasıdır. Hukuk, özellikle de Emval-i Metruke Kanunları, Ermenilerin ekonomik varlığını ortadan kaldırmanın, onların izlerinin Anadolu'dan silinmesinin en önemli aracı olmuştur. Emval-i Metruke Kanunları Cumhuriyetin en önemli kanunları arasında yer alır. Bu anlamda, Cumhuriyet rejiminin, bir halkın varlığını ortadan kaldırmayı amaçlayan hukuk sistemi üzerinde yükseldiğini, bu hukuku içselleştirdiğini söylüyoruz.

Ekleyebileceğimiz son söz, bu hukuk yapısı değişmedikçe Türkiye'nin siyasi ve toplumsal demokratikleşmesinin

çok zor olacağı gerçeğidir. Başkasının yokluğunu kendi varlık koşulu olarak gören bir zihniyet ve bunun ürünü olarak oluşturulmuş hukuk sisteminin üzerine oturan bir toplum demokrat olamaz. İnsan haysiyetine ve insan onuruna saygı duyan bir gelecek kuramaz. Bunun görülmesi ve kavranması ümidiyle...

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (BAO/DH.ŞFR)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Üçüncü Şube (BAO/DH.EUM. 3. Şb)

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (BOA/DH.HMŞ)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Memurin Kalemî (BOA/DH.EUM. MEM)

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS)

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ)

Dahiliye Nezâreti İdâre-i Umumiye Belgeleri (DH. İUM)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemî (DH.EUM.ECB)

Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (BOA/HR.HMŞ.İŞO)

Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA/MV)

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım (HR.SYS)

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BOA/BEO)

Yıldız Esas Evrakı (YEE)

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918. Cilt 1. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Evi, 2005

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2007

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1994

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

BCA/TIGM (Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu)

BCA/TIGMA (Toprak İskan Genel Müdürlüğü Arşivi)

Meclis Tutanakları

TBMM Zabıt Cerideleri, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 29. Ankara: T.B.M.M Matbaası, 1961

T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 3. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 2, İçtima Senesi 2, Cilt 4. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt 25. Ankara: TBMM Matbaası, 1960

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 1. Ankara: TBMM Matbaası, 1940

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi 4, Cilt 1. 16 Mayıs 1927. Ankara: TBMM Basımevi, 1957

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 8/1, Devre 2, İçtima Senesi 2. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c008/tbmm02008037.pdf>, giriş: 20 Temmuz 2012

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 2, Cilt 1. Ankara: TBMM Basımevi, 1990

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 5, Cilt 1. Ankara: TBMM Basımevi, 1992

Düsturlar

Düstur, Birinci Tertip, Cilt 1. İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1289

Düstur, Tertib-i sâni, Cilt: 7. Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1920

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 1. İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 2. İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 7. Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 8. Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 12. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1931
Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 13. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1932

Amerikan Arşivi

United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, 1923. Vol. II, Washington: United States Government Printing Office (U.S.G.P.O.), 1939; <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=goto&id=FRUS.FRUS1923v02&isize=M&submit=Go+to+page&page=1045> giriş: 10 Temmuz 2012

Nielsen, K. Fred. *American-Turkish Claims Settlement under the Agreement of December 24, 1923, and Supplemental Agreements Between the United States and Turkey, Opinions and Report*. Washington: U.S.G.P.O., 1937

Milletler Cemiyeti Raporları

League of Nations: Council. *Return to Turkish Armenian Refugees in Greece of their Deposits in Foreign Banks at Smyrna and Their Property Left in Asia Minor (the Essayan Petition)*. Geneva: np, 1925.

Resmî Yazışmalar

Exchange of Notes between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Government of the Turkish Republic concerning the Liquidation of Unexecuted Judgments of the Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal, Ankara 23 March 1944, Treaty Series, No. 48 (1946) (London: His Majesty's Stationary Office, 1946)

Yayınlanmış Mahkeme Kararları

Yargıtay İçtihadı Birleştirme Büyük Genel Kurulu, E:1935/18, K:1936/30, T:25.11.1936.

T.C. Şişli İkinci Asliye Ceza Mahkemesi, E:2006/1208, K:2007/1106, T: 11.10.2007

United States District Court, C.D. California. Varoujan Deirmenjian, Aris Aghvazarian, Robert Dabaghian, Marguerid Jeredjian, Katia Kermoyan, Paylig Kermoyan, and Raffi Bakian, on Behalf of Themselves and All Others Similarly Situated, as Well on Behalf of the General Public and Acting in the Public Interest, Plaintiffs, v. Deutsche Bank, A.G., Dresdner Bank, A.G., and Does 1-100, Defendants. No. CV 06-774 MMM (CWx).

Türkçe Yayınlanmış Diğer Belgeler

Kardeş, Salâhaddin. *'Tehcir' ve Emval-i Metruke Mevzuatı*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2008

T.C. Maliye Vekaleti Milli Emlak Müdürlüğü, *Milli Emlak Muamelelerine Mûteallik Mevzuat*. Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, 2189 (1 Haziran 1915); 2303 (27 Eylül 1915); 2343 (10 Kasım 1915); 2481 (15 Mart 1916); 2861, (22 Nisan 1917); *Resmî Ceride*, sayı: 22, (10 Eylül 1923); 68, (7 Nisan 1924); 598, (31 Mayıs 1927); 639, (31 Temmuz 1927); *Resmî Gazete*, sayı: 902, (30 Mayıs 1928); 904, (4 Haziran 1928); 1151, (26 Mart 1929); 1154, (30 Mart 1929); 1210, (8 Haziran 1929); 1211, (9 Haziran 1929); 2896, (2 Ocak 1935); 3960, (15 Temmuz 1938); 6059, (17 Temmuz 1945); 7190, (25 Nisan 1949); 7471, (31 Mart 1950); 7513, (23 Mayıs 1950); 7564, (24 Temmuz 1950); 11638, (22 Şubat 1964); 11742, (1 Temmuz 1964); 14257, (26 Temmuz 1972); 19512, (9 Temmuz 1987); 19983, (8 Kasım 1988); 26310, (5 Ekim 2006); 27169, (14 Mart 2009); 27256, (12 Haziran 2009)

1918-1930 yıllarına ait Gazeteler: *Atı Gazetesi*, *Cumhuriyet*, *Jamanag*, *Polis Mecmuası*, *Memleket Gazetesi*, *Milliyet*, *Müstakil*, *Sabah*, *Son Telgraf*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Tevhid-i Efkâr*, *Vakit*, *Vatan*

Gazete Haberleri:

Bianet, <http://bianet.org/bianet/bianet/85432-osmanli-arsivleri-acilirsa-resmi-tez-zayiflar>, giriş 8 Mayıs 2012

Bugün, 25 Haziran 2012

Hürriyet, 19 Eylül 2006, www.hurriyet.com.tr/gundem/5109117_p.asp

Milliyet 19 Şubat 2009

Radikal, 20 Eylül 2006, www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=199165

Radikal, 11 Şubat 2009

Online Dökümanlar ve Yararlanılan İnternet Siteleri

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1938/nansen-history.html, giriş: 16 Ağustos 2012

http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1928/may/23/turkey-british-claims#S5CV0217P0_19280523_CWA_84, giriş: 15 Temmuz 2012

http://hansard.millbanksystems.com/commons/1933/may/16/turkey-british-claims#S5CV0278P0_19330516_HOC_150, giriş 15 Temmuz 2012

<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/364.html>

<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/399.html>, giriş, 6 Ağustos 2012

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>, giriş, 6 Ağustos 2012

http://web.tkgm.gov.tr/tkgm/index.php?page=genelge&rop=genelge_bilgileri&Id=249

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html> giriş, 2 Ağustos 2012.

Türkçe Yayınlanmış Eserler

- Akçam, Taner. *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur, Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- . *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Aktar, Ayhan. *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Armaoglu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Atnur, Ethem İbrahim. *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık, 2005.
- Aybars, Ergün. *İstiklâl Mahkemeleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Aybay, Rona. *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*. Ankara: A.Ü.S.B.F. yayını, 1982.
- Bali, N. Rıfat. *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.
- Bilsel, Cemil. *Lozan, İkinci Kitap*. İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933.
- Çağaptay, Soner. *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Dadrian, Vahakn., Akçam, Taner. *Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Orfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2009.
- Düzceer, Rıza Ali. *Kazandırıcı Zamanaşımıyla Taşınmaz İktisabı (Tescil Davası - MK.m. 639)*. Ankara: Yetkin Basımevi, 1994.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt 1: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953.
- Goloğlu, Mahmut. *Erzurum Kongresi*. Ankara: Nüve Matbaası, 1968.
- Goloğlu, Mahmut. *Sivas Kongresi*. Ankara: Başnur Matbaası, 1969.
- Gökbilgin, Tayyib. *Milli Mücadele Başlarken, II, Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına (4 Eylül 1919 - 23 Nisan 1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri*. İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı, 2001.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar, 2. Kitap*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987.
- Kurban Dilek., Hatemi, Kezban. *Bir 'Yabancı'laştırma Hikayesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu*, (İstanbul: TESEV, 2009.
- Koraltürk, Murat. *Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Meray L. Seha. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Cilt 1-9*. İstanbul: Yayı Kredi Yayınları, 1993.

- Onaran, Nevzat. *Emvâl-i Metrâke Olayı, Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni Malla-rının Türkleştirilmesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 2010.
- Reyna, Yuda., Zonana, M. Ester. *Son Siyasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2003.
- Sağlam, Hakkı Mehmet. II. *Tertip Düstur Kılavuzu, Osmanlı Devlet Mevzuatı (1908-1922)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2006.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Erzurum Kongresinden TBMM'ye*, Cilt 2. Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1984.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşma-ları*, 1. Cilt (1920-1945). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Sürmeli, Serpil. *Milli Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri*. Ankara: AKDTYK Ata-türk Araştırma Merkezi, 1998.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rek-törlüğü, 1990.
- Şimşir, N. Bilal. *Lozan Telgrafları II (Şubat - Ağustos 1923)*. Ankara: Türk Tarih Ku-rumu, 1994.
- Şimşir, N. Bilal. *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Unat, İlhan. *Türk Vatandaşlık Kanunu*. Ankara: S.B.F. Yayınları, 1966.
- Tekinalp, Gülören. *Türk Yabancılar Hukuku*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2002.
- Tunaya, Zafer Tanık. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt II, *Mütareke Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Yalman, Emin Ahmet. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 3 (1922-1944). İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970.
- Yeghiayan, Vartkes. *Malta Belgeleri, Türk Savaş Suçluları Hakkında İngiltere Dışişle-ri Bakanlığı Belgeleri*. İstanbul Belge Yayınları, 2007.
- Yıldız, Ahmet. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Diğer Dillerde Yayınlanmış Eserler

- Aftandilian, Gregory. *Armenia Vision of a Republic, The Independence Lobby in Ame-rica 1918-1927*. Boston: Charles River Books, 1980.
- Arnold D. McNair, D. Arnol & H. Lutterpacht, L. (ed.), *International Law Reports, Annual Digest of Public International Law Cases, years 1927 and 1928*, Volume 4, Cambridge: Grotius Publications Ltd., 1981.
- Churchill, Kaprielian. *Like Our Mountains, A History of Armenians in Canada*. Mon-treal: McGill-Queen's University Press, 2005.
- Gidel, Gilbert. *Recueil des décisions des Tribunaux Arbitraux Mixtes instituts par les Traités de Paix*, 10 vols. Buffalo: William S. Hein & Co., Inc; 2006.
- Hayes, Peter. "Plunder and Restitution." In *The Oxford Handbook of Holocaust Stu-dies*, edited by Roth, John K., Edward J. Sexton, Hayes, Peter, Theodore Z. We-iss, 540-559. Oxford and New York: Oxford University Press, 2010.

- Lemkin, Raphael. *Axis Rule of Occupied Europe, Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress*. Washington: Carnegie Endowment, 1944.
- . *Axis Rule of Occupied Europe, Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress*. Clark New Jersey: The Lawbook Exchange, 2008.
- McDogall, M. Errol. *Reparations, 1930-31. Special report upon Armenian claims*. Ottawa, F.A. Acland: printer to the King, 1931.
- Migliorino, Nicola. *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2008.
- Psomiades, J. Harry. *Fridtjof Nansen and Greek Refugee Crisis 1922-1924*. Bloomington, Illinois: The Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2011.
- S., Hrary & Auron, Yair. *A Perfect Injustice, Genocide Theft of Armenian Wealth*. New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2009.
- Üngör Uğur, Ümit & Polatel, Mehmet. *Confiscation and Destruction, The Young Turk Seizure of Armenian Property*. London & New York: Continuum International Publishing, 2011.
- Trask, Roger. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1918*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971.
- Weis, Paul. *Nationality and Statelessness in International Law*. Alphen aan den Rijn Sijthoff & Noordhoff International Publishers B.V., 1979.
- Yeghiayan, Vartkes (ed.), *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section*. Glendale, California: Center for Armenian Remembrance, 2007.

Türkçe ve İngilizce Makaleler

- Aktan, Gündüz. "Ermeni Sorununun Tarihsel Boyutu: Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu." *Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_2.htm, giriş: 4 Temmuz 2012.
- Arat, Tuğrul. "Türk Vatandaşlığından İskat Edilen Kişilerin Mülkiyet ve Miras Hakları." *A.Ü.H.F Dergisi* 31, no. 1-4, (1974): 279-360.
- Atnur, Ethem İbrahim. "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi." *Atatürk Yolu* 4, sayı 14 (Kasım 1994): 121-139.
- Başpınar, Veysel. "Elektronik Tapu Sicili Düzenlenirken Tapu Sicilinin Aleniyeti ve Diğer Alanlarla İlgili Alınması Gereken Tedbirler." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 57, sayı. 3, (2008): 98-132, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-2008-57-03/AUHF-2008-57-03-baspinar.pdf>, giriş 27 Temmuz 2012.
- Çağaptay, Soner. "Kim Türk? Kim vatandaş? Erken Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Rejimi Üzerine Bir Çalışma." *Toplum ve Bilim* 98, (Güz 2003): 166-85.
- Çiçek, Kemal. "The 1934-1935 Turkish-American Compensation Agreement and its Implication for today." *Review of Armenian Studies*, no. 23 (2011): 93-146;

- Kemal Çiçek'in konuya ilişkin bir açıklaması için bakınız; <http://www.dunya-bulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=125395>.
- Davis, Uri. "Citizenship Legislation in the Syrian Arab Republic." *Arab Studies Quarterly* 28, (1996): 29-47.
- Efiloglu, Ahmet., Ivecan, Raif. "Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi." *History Studies*, (2/3, 2010): 125-146.
- Fişek, Hicri. "Türkiye'de Yabancıların Aynı Haklardan İstifadesi." *A.Ü.H.F. Dergisi* 7, no. 3-4, (1950): 426-440.
- Freeman, Michael. "Genocide, Civilization and Modernity." *The British Journal of Sociology*, 46, no. 2 (June, 1995): 207-23.
- Gordon J., Leland. "The Turkish American Controversy over Nationality." *The American Journal of International Law* 25, no. 4, (October 1931): 658-669.
- Güzeli, Şükrü Mehmet. "Anayasal Düzen, Hukuk, Adalet, Diaspora Ermenilerinin Türkiye Cumhuriyetine Toplu Geri Dönebilmeleri Mücadelesi." http://www.21yyte.org/tr/yazi6103-Diaspora_Ermenilerin_Turkiye_Cumhuriyetine_Toplu_Geri_Donebilme_Mucadelesi_.html, giriş: 20 Aralık 2011.
- Heldref Publication. "Certificates of Identity for Refugees." *Advocate of Peace through Justice* 86, no. 11 (November 1924): 597-98.
- Hill, W. H. "The Anglo-Turkish Mixed Arbitral Tribunal." *Juridical Review* 47, no. 3 (1935): 241-252.
- Holborn, W. Louise. "The Legal Status of Political Refugees 1920-1938." *American Society of International Law* 32, no. 4 (October 1938): 680-703.
- Jaeger, Gilbert. "On the History of the International Protection of Refugees." *International Review of the Red Cross* 83, no. 843 (September 2001): 727-37.
- Karayalçın, Yaşar. "Kanunlarımız, Doktrin ve Uygulama Açısından Mer'a ve Yaylaklar 'Emval-i Metruke'." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 32, sayı, 1-4 (1975): 41-70, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1975-32-01-04/AUHF-1975-32-01-04-Karayalcin2.pdf>, giriş: 18 Ekim 2010.
- Lutz, E., Russell. "Claims against Turkey." *The American Journal of International Law* 28, no. 2, (April, 1934): 346-49.
- Moses, Dirk. "Toward a Theory of Critical Genocide Studies." edited by Jacques Semelin, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, 18 April 2008. http://www.mass-violence.org/IMG/article_PDF/Toward-a-Theory-of-Critical-Genocide-Studies.pdf.
- Nomer, Ergin. "Yabancı Devlet Vatandaşlığını Kazanan (Eski) Türk Vatandaşlarının Mirasçılığı." *I.H.F. Mecmuası* LV, no. 3 (1997): 169-178.
- Sargın, Fügen. "Yabancı Gerçek Kişilere Ait Taşınmaz Malların Tasfiyesi." *Türkiye Barosu Dergisi* 1, (1992): 31-72.
- Tachjian, Vahe. "The expulsion of non-Turkish ethnic and religious groups from Turkey to Syria during the 1920s and early 1930s." edited by Jacques Semelin, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, 25 March 2009, <http://www.massvi>

Tashjian, Vahe. "Recovering Armenian Properties in Turkey through the French Authorities in Syria and Lebanon in the 1920s." *The Armenian Genocide: From Recognition To Compensation*, Beyrut 23-25 Şubat 2012 uluslararası konferan-sa sunulan tebliğ.

Therault, Henry. "The Global Reparations Movement and Meaningful Resolution of the Armenian Genocide." *Armenian Weekly*, May 6, 2010 <http://www.armenianweekly.com/2010/05/06/reparations-2/>.

Tuncay, Kemal. *Emval-i Metruke ile İlgili İçtihat Özetleri*. <http://www.bahum.gov.tr/etkinlikler/seminerler/sunumlar/emvaliMetrukeIctihatOzetleri.pdf>, giriş: 23 Aralık 2010.

Unat, İlhan. "Türk Vatandaşlığından 'koğulanlar' Miras Hakkından Yoksun mudur?" *S.B.F. Dergisi* 20, no. 3, (1965):179-226.

Watenpugh, David Keith. "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927." *American Historical Review* 115, no. 5, (December 2010): 1-25.

Yayınlanmamış Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Atnur, Ethem İbrahim. "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı." Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1991.

Eroğlu, Tayfun. "Tehcirden Milli Mücadeleye Ermeni Malları (1915-1922)." Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.

Günaydın, Adem. "The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920)." Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2007.

Marashlian, Levon. "The Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economic and Morality in American and British Policies, 1920-1923 (Volume 1)". Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1992.

Mumyalmaz, Hatice. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık." Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.

Özdemir, Mustafa. "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri." Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.

Sofuoğlu, Adnan. "Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzey-Batı Anadolu (1919-1921)." Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1993.

Sürer, Duygu. "Türkiye'de Yabancıların Taşınmaz Edinmesi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.

ABD 8, 9, 65, 118, 129-131, 139, 153,
157-160, 162-169, 172, 175, 177,
181-185, 202, 235, 236

Adana 31, 44, 46, 47, 50-55, 75, 76,
83

Adapazarı 44

Almanya 14, 20 46, 170, 216

Amanos 53

Amasya 44

Anadolu 18, 26, 31, 43, 50, 63, 70, 73-
77, 86, 96, 116, 120, 176, 188, 195,
207, 209, 210, 218, 220-222, 254,
255, 265

Ankara 23, 44, 47, 52, 54, 62, 63,
73, 75, 76, 79, 81-83, 103, 114-
116, 119, 120, 146, 150, 156,
159, 160, 188, 190, 191, 204,
210-212, 221, 222

Antakya 44, 155

Antep 140

Ardahan 145, 146

Artvin 145, 146

Atina 176, 196

Aydın 46, 47, 50-52, 54, 69, 95

Bafra 44

Batum 54, 145

Berlin 170, 171

Beyoğlu 196

Beyrut 51, 151, 265

Bilecik 44

Bitlis 44, 46, 47, 52, 54

Boğaz 210

Boğazlıyan 44

Bulgaristan 70

Bursa 44, 52, 212

Canik 46, 47, 51, 52, 54, 69, 70

Cebel-i Bereket 44

Cebel-i Lübnan 51, 52

Çarşamba 44

Çatalca 51, 52, 54, 210

Çeşme 212

Çorum 44

Çukurova 75, 76

Develi 44

Diyarbakır 19, 44, 46, 47, 51, 52, 54

Edirne 44, 50-52, 54, 55

Ermenistan 75, 116, 117, 141, 143,
144

Erzincan 52, 54

Erzurum 44, 46, 47, 51-55, 68, 70, 73,
75, 81, 94, 261, 262, 265
Eskişehir 44, 47, 50, 51, 52, 54

Fatsa 44
Filistin 120, 171
Fransa 8, 71, 118, 131, 136, 146-157,
170, 171, 175, 177

Gebze 210
Gemlik 44
Giresun 83, 185
Gümrü 8, 141, 143, 144
Gümüşhacıköy 44

Halep (Haleb) 44, 47, 139, 155
Hanak 146
Havza 44
Hindistan 120
Hüdavendigâr (Hüdavendigar) 46,
47, 53

Irak 31, 118, 120

İçel 51, 52, 54
İmroz 206, 207
İngiltere 65, 104, 118, 119, 136, 153,
170, 171, 262
İrlanda 120
İskenderun 31
İstanbul 13, 18-20, 30, 44, 45, 51,
52, 63, 69, 73-77, 81-83, 86-89,
98, 102, 104, 105, 111, 118-120,
123, 134, 161, 171, 180-183,
186-196, 198, 201, 205-213,
219-223, 226, 232, 234, 237,
240, 258, 261, 262
İzmir 8, 76, 92-94, 96, 164, 171, 174,
176, 189, 195
İzmit 44, 47, 51, 52, 54, 55, 212

Kafkasya 52, 143
Kale-i Sultaniye 51, 52, 54
Karacabey 44
Karahisar-ı Şahib 52
Karamürsel 44
Karesi 44, 46, 47, 51, 52, 54

Kars 8, 54, 141, 143-145
Kartal 20, 210
Kastamonu 50-52, 54, 69
Kayseri 42, 44, 46, 47, 50-52, 54
Keskin 44
Kırşehir 21, 44
Kilikya 15
Kirmastı 44
Konya 44, 47, 50-52, 54, 76, 104, 198
Kozan 44, 198
Kütahya 50-52, 54, 96

Lübnan 51, 52, 118, 131, 146-153,
155, 157

Malatya 12
Maltepe 210
Maraş 31, 44, 47, 50-52
Menteşe 51, 52, 54
Mersin 44, 199
Merzifon 44
Mısır 119, 175
Mihaliççık 44
Moskova 8, 117, 141, 143-145
Musul 46, 47, 51-54

New York 16, 124, 140, 148, 181,
262, 263
Niğde 44, 47, 50-52, 54

Ordu 11, 15, 33, 44, 50, 83, 94
Orhangazi 44

Pangaltı 232
Pendik 20, 210

Romanya 83, 170, 171, 176
Rumeli Feneri 206
Rusya 68, 72, 116, 143, 144, 145

Samsun 44, 83, 205
Silifke 205
Sis 15
Sivas 19, 44, 46, 47, 50-52, 54, 75, 261
Sivrihisar 44
Suriye 31, 46, 47, 50-52, 77, 118, 131,
146-157

Şam 53

Teke 51, 52, 54, 69

Termen 44

Tirebolu 44

Tokat 44

Trabzon 12, 44, 46, 47, 51, 52, 54, 56,
68, 70, 71, 83, 92, 95

Tuzla 212

Urfa 44, 46, 47, 50-52, 54, 55, 189

Ünye 44

Üsküdar 95, 210, 232

Van 33, 46, 47, 51, 52, 54, 262

Yalova 44, 212

Yozgat 44

Yunanistan 17, 18, 32, 63, 69-71, 76,
77, 83, 86, 101, 120, 136, 153, 156,
164, 170, 176, 206, 209, 211, 227

Zor 46, 47, 51, 52

- Adnan Bey 182
Ahmet İzzet Paşa (İzzet Paşa) 49, 53
Ahmet Rıza Bey 29
Aktan, Gündüz 134-136, 263
Ali Fethi Bey (Milli Savunma Bakanı
ve Başbakan) 202, 203
Ali Saip (Saib) Bey (Kozan mebusu)
198
Ali Şükrü Bey (Trabzon mebusu) 95
Aras, Tefvik Rüştü (Tevfik Rüştü)
155, 156
Atatürk, Mustafa Kemal 50, 102, 262,
263

Boyacıyan, Kevork 83, 84
Bristol (Komiser) 181-184

Cemal Paşa 15
Chambrun, Charles de 154
Çetinoğlu, Sait 20, 76

Damat Ferit Paşa 78
Değirmenciyan, Beton 187
Demirdjian, Moses Nerces 139, 140
Dink, Arat 13
Dink, Hranti 12
Drummond, Eric 176

Efdaleddin Bey (Hapishaneler
Müdürü) 190
Enver Paşa 52
Ertegün, Münir 166
Essayan, M. 176, 177, 259

Ferit Bey (İçişleri Bakanı) 185, 186,
189, 190, 192, 199-205

Grew (İsviçre Büyükelçisi) 158, 159
Gümüşgerdanyan 187

Hacim Muhittin Bey (Giresun
mebusu) 185
Hakkı Sami Bey (Sinop mebusu) 92
Halil Bey 188, 189
Hasan Bey (Trabzon mebusu) 92
Hasan Fehmi Bey (Fehmi Bey)
(Bakan - Maliye Bakanı/Vekili)
16, 21, 78, 82, 94, 102
Hüseyin Rıfat 86

İnönü, İsmet (İsmet Paşa) 105, 110,
114-116, 125, 129, 139, 147, 159,
189, 199, 261

Jackson (Halep Konsolosu) 139

Kyriacopoulos, Ahmed Rechid 176

Lemkin, Raphael 14-16, 253, 263

Mehmet Asım 187, 193, 197

Mehmet Şükrü Bey (Karahisarşahip mebusu) 97

Meray, Seha 105, 110, 112, 115, 118-120, 123, 126, 132, 134, 140, 146, 170, 176, 206, 261

Nansen, Fridtjof 77, 78, 127, 214-216, 218, 263

Nielsen, Fred K. (Nielesen) 162-166, 259

Niyazi Bey (Mersin mebusu) 199

Nordenskjöld, Baron de 176

Nurettin Paşa 94

Okyar, Fethi 213

Osman Zâde Hamdi Bey (İzmir mebusu) 189

Özoğlu, Şuşan 143

Pelle (General) 147

Ragıp Bey (Kütahya mebusu) 96

Rauf Bey (Başvekil) 111, 117, 129, 159

Refik Bey (Konya mebusu) 104, 198

Renda, Mustafa Abdülhalik 104, 198

Rıza Nur 114

Rumbold, Horace 114, 118, 119

Salih Efendi (Erzurum mebusu) 94

Seropyan, Sarkis 13

Sofuoğlu, Cem Murat 30, 70, 231, 265

Sübhyan, Karnik 187, 190, 192

Şahin, İbrahim 13

Şükrü Bey (İçişleri Bakanı) 95, 97, 189, 200

Tahtaburunyan 192

Talat Paşa 15, 140, 255

Tashjian, Vahe 151, 154, 265

Urkapyan, Boğos 232

Urkapyan, Maryam 232, 234

Üşenmez, Şuayip 247

Vahdettin 85

Yahya Galip Bey 21

Yahya Kemal Bey (Urfa mebusu) 189

“Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı mülkümü de sonra sat, bu hiçbir vakitte caiz değildir. Bunu ne Osmanlı vicdanı kabul eder ne de kanun.”

Ahmet Rıza

Osmanlı Ermenilerinin 1915'te yaşadıkları büyük felaket sadece insanların hayatlarına mal olmadı. Geride onların Anadolu'daki varlıklarının simgesi, kültürlerinin izi olan pek çok emlakın da kalmasına sebep oldu. Ermeni mallarının ne olacağı, “tehcir”e tâbi tutulan Osmanlı vatandaşlarının dönüp mallarını alıp alamayacakları tartışması uzun yıllar devam etti. Osmanlı İmparatorluğu dağılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda da “sorun” yakıcılığını koruyordu. *Kanunların Ruhu*, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılan emval-i metruke tartışmasını bu konuda çıkarılan kanunlar ışığında ele alıyor. Emval-i metrukelerin geri verilmemesi konusunda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devredilen “dirayet”in izini sürüyor. ■

“...‘Ermenilerden kalan mallar kimlere paylaştırıldı, ‘neler, kimler ne oldu’ diye sorulsa, bu çok büyük sarsıntı yaratır. Çünkü ülkeye belletilmiş bir tarih çökecektir. Eğer bu tarih yanlış anlatılırsa, o zaman başka şeyler de yanlış anlatılmıştır düşüncesi topluma yayılacaktır. Türkiye’de önemli bir dönüşüm olacak.”

Brant Dink

